

МВС УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО СПРИЯННЯ
СОЦІАЛЬНИМ ІННОВАЦІЯМ

А. Ю. Мартинов

**ІСТОРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ
(циклічна парадигма)**

Київ
УІАД «Рада»
2004

УДК 316.244
ББК 60.5
М29

Серія «Відкрита дослідницька концепція», Випуск 3

Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету внутрішніх справ
(протокол № 4 від 26 березня 2004 р.)

Рецензенти:

Герасіна Л. М., доктор соціологічних наук, професор
Донченко О. А., доктор соціологічних наук
Пирен М. І., доктор соціологічних наук, професор, заслужений діяч науки і
техніки України

За науковою редакцією
доктора соціологічних наук професора Е. А. Афоніна

Мартинов А. Ю.

М29 Історична соціологія (циклічна парадигма). Монографія / Націо-
нальний університет внутрішніх справ, Українське товариство сприя-
ння соціальним інноваціям. — К.: УІАД «Рада», 2004. — 288 с. —
(Відкрита дослідницька концепція; Вип. 3).

ISBN 966–611–212–4

У монографії в контексті циклічної парадигми, зокрема універсального соціального циклу, аналізуються відомі концепції історичної соціології та логіка соціальної історії. Розкривається евристичність та прогностична ефективність використання авторського методологічного інструментарію для вирішення проблем соціального розвитку людини, суспільства, цивілізації.

Книга адресована фахівцям соціального та гуманітарного знання, всім, хто цікавиться теоретико-методологічними та конкретно-методичними проблемами минулого, сучасного і майбутнього соціальної історії.

В монографії в контексті циклічної парадигми, в частині універсального соціального циклу, аналізуються відомі концепції історичної соціології та логіка соціальної історії. Розкривається евристичність та прогностична ефективність використання авторського методологічного інструментарію для вирішення проблем соціального розвитку людини, суспільства, цивілізації.

Книга рассчитана на представителей социальной и гуманитарной науки, всех, кто интересуется теоретико-методологическими и конкретно-методическими проблемами прошлого, современного и будущего социальной истории.

In monographs in the context of cycle paradigm, in particular universal social cycle, are analysed known concepts of history sociology and logic of the social history. Revealed heuristic and prognostic efficiency of using author's methodological tools for deciding the problems of social development of person, society, civilization.

Book addressed specialists of social and humanitarian knowledge, all, who is interesting theory-methodological and concretely-methodical problems of past, modern and future of social history.

УДК 316.244
ББК 60.5

ISBN 966–611–212–4

© Мартинов А. Ю., 2004

ЗМІСТ

Слово до читача	5
Вступ	7

Розділ 1. Розвиток концептуальних засад історичної соціології 11

1.1. Становлення предметного поля історичної соціології	12
1.2. Історичні та соціологічні погляди за доби класичної соціальної думки	30
1.3. Постмодерний виклик історичній соціології	76

Розділ 2. Теоретичні та методологічні аспекти сучасної історичної соціології. 83

2.1. Короткий огляд ідейно-концептуальних та методологічних підходів соціальних наук у контексті історичної соціології	84
2.2. Історична компаративістика.	109
2.3. Історичний та соціальний час у циклічній та лінійній парадигмах	111
2.4. Еволюціонізм і соціальний розвиток: співвідношення та зміст понять	119
2.5. Універсальний соціальний цикл як концепція соціально-історичного аналізу	125
2.6. Циклічна парадигма і теоретичні проблеми сучасної соціальної науки	128
2.7. Парадигма універсального соціального циклу як інструмент історико-соціального пізнання	135
2.8. Циклічна парадигма й історична соціологія: перспективи досліджень	150

Розділ 3. Взаємодія історичної соціології, галузевих соціологій та інших соціальних наук . . .	152
3.1. Соціальна географія та історична соціологія	153
3.2. Соціальна психологія та історія	156
3.3. Соціологія етносу	170
3.4. Демографія	174
3.5. Соціологія гендеру	182
3.6. Соціальна глобалістика	185
3.7. Соціологія політики	205
3.8. Соціологія міжнародних відносин	212
3.9. Соціологія війни	217
3.10. Соціологія економіки	223
3.11. Соціологія культури	229
3.12. Соціологія релігії	240
3.13. Соціологія освіти	243
3.14. Соціологія науки	245
3.15. Соціологія права	255
3.16. Соціальна екологія	258
Розділ 4. Історична соціологія і проблеми прогнозування . . .	267
Замість висновків	273
Бібліографічні посилання	274

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

У науковій літературі, що виходить на пострадянському просторі, вже тривалий час відбувається дискусія довкола питання взаємозв'язку та взаємовпливу, які зі змінним успіхом випробовують на собі соціологія та історія. Це стосується не лише змісту, а й назви, що поєднує ці науки у міждисциплінарному історико-соціологічному підході до вивчення суспільства. Перефразовуючи визначення історії як політики, спрямованої в минуле, досить часто «сучасну історичну науку» називають соціологією, спрямованою в минуле. У розмаїтті назв міждисциплінарної наукової дисципліни, що нині виходить на шлях інституціалізації і в Росії, і в Україні, найбільш відповідними вітчизняній науковій традиції і загалом переконливими є «соціологія історії» та «історична соціологія». Остаточний вибір назви — справа часу.

Інша проблема, що останнім часом активно обговорюється науковцями, — протиставлення історії (і соціальних наук у цілому) природничим наукам, яке впродовж другої половини ХХ ст. спочатку на Заході, а тепер схоже й на Сході змінюється переконанням про необхідність їх співпраці. Не випадково при обговоренні 2003 р. в Російській Федерації проблеми визначення стратегії законопроектних робіт академік РАН С. Капіца висловив думку, що ефективне вирішення цієї проблеми можливе виключно на шляху міждисциплінарних підходів, які використовували б досягнення соціальних і природничих наук.

Сьогодні застосування міждисциплінарних підходів, що об'єднують методи соціальних (і природничих) наук, стає магістральною лінією оновлення історичної науки. Зокрема, в пошуках нової методології історичного пізнання опоненти неокантіанства звертаються до філософської спадщини французького структуралізму, який прагнув до максимальної десеуб'єктивізації процесу історичного пізнання.

Однією з основних тем оновленої історичної науки на Заході є дослідження внутрішніх станів суспільства та притаманного їм співвідношення показників економічної, соціальної, політичної стабільності, а також чинників соціальної дисфункції. Водночас із виходом історичної науки на нову тематику зазнала змін і методика історичних досліджень, суттєвими її елементами стали кількісний аналіз та міждисциплінарний підхід.

Книга, що її тримає читач у руках, власне, й відзеркалює сучасне становище у соціальній науці щодо різних дискурсів, котрі, як мозаїка, «розсіпаються» в багатоманітності точок зору та порушують «логічну» каузальність фундаментального наукового тексту. Інколи здається, що й сам автор, який працює в сучасному науковому середовищі, ніби «розчиняється» у просторі власного тексту.

І все ж, переконаний, соціологічна громадськість має вітати бажання фахового історика виникнути у методологічний плюралізм та намагання автора інтегрувати у своєму

аналізі різноманітні теоретико-методологічні підходи таким чином, аби вони ефективно «спрямували» у вирішенні завдання адекватного розуміння історичних явищ.

Загалом, монографія присвячена роздумам над проблемами соціологічного аналізу соціальної реальності в її історичній ретроспективі. У цьому контексті особливої уваги (і, напевно, додаткової розробки) потребує проблема визначення меж використання запропонованого автором методу. Відчувається також потреба у розробці системи принципів реалізації процедур конкретно-соціологічного аналізу історичних текстів, адже очевидно, що об'єктивно не може існувати презумпція довіри до історичних джерел, вони потребують застосування відповідних процедур їх верифікації.

Звичайно, перед читачем — не бестселер, не просте читиво. Це вичуканий науковий текст, в якому автор не претендує на істину в останній інстанції, а спонукає читача до власної позиції у спільних роздумах над предметом історичної історії.

Схоже, що фрагментарно викладаючи у другому розділі праці теоретичні та методологічні основи історичної соціології, автор проковує читача на подальшу розробку цього аспекту роботи. У зв'язку з цим хочеться закликати читача у процесі знайомства з монографією відмовитися від наперед визначених висновків. Адже питання, що їх порушує автор, вже апіорі несуть у собі знання. Особливо це застереження стосується термінології, що використовується в концепції «універсального соціального циклу».

Циклічні явища розглядаються автором як результат дій соціальних суб'єктів, які мають певну соціальну повторюваність (у відповідних фазах універсального соціального циклу) і водночас історичну неповторність (специфіку змін, що її зазнають різні сфери суспільного життя). По-суті, такий підхід, власне, і є історико-соціологічним аналізом розвитку особистості, суспільства, цивілізації. При чому коли акцент робиться на неповторності процесів, ми маємо справу з історією (особистісною, національною, всесвітньою), коли увага концентрується на повторюваності — з соціологією (особистості, суспільства, цивілізації), а коли наголошуються, так би мовити, «неповторні повторюваності» чи «повторювані неповторності», ми маємо справу із власне історичною соціологією.

Складається враження, що автор залишає відкритим питання інтерпретації змісту назв окремих фаз циклу, адже у свідомості наукової громадськості склалися доволі сталі стереотипи щодо тлумачення понять «революція», «еволюція», «інволюція», «кoeволюція». Наприклад: революція здебільшого сприймається як історичний момент максимально можливих змін та перехід соціальної системи в новий цикл розвитку; інволюція — як згортання, спрощення, зворотний розвиток соціальної системи або її повернення до історично ранішніх форм функціонування в умовах так званих «статичних» соціальних норм; кoeволюція — як, умовно кажучи, симетричний (дзеркальний) перехід соціальної системи до так званих «динамічних» соціальних нормативів та утвердження спільного розвитку дедалі більшої кількості соціальних суб'єктів-індивідів; еволюція — як прогресивний розвиток соціальної системи.

Врешті, автор має право на власну гіпотезу і власні помилки у процесі верифікації зазначеної гіпотези.

*Едуард Афонін,
професор кафедри політології
Національної академії державного управління
при Президентіві України*

ВСТУП

У системі суспільних наук соціологія традиційно найбільше пов'язана з історією. Система соціологічного знання формується на базі розуміння змін та дій історичних суб'єктів, які здійснюють соціальні процеси. Об'єктом і предметом досліджень історії та соціології є суспільство та його закономірності в їх конкретних виявах. Обидві науки відтворюють соціальну дійсність у єдності необхідного та випадкового. Проте навіть на перший пересічний погляд відмінність між ними полягає в тому, що історія вивчає не сьогодення, а минуле суспільства, відображає процес у хронологічній послідовності, причому часто іншими методологічними засобами, ніж це робить соціологія. Джерела, які використовують історія та соціологія, теж збігаються лише частково. Врешті, історика завжди цікавить неповторне, а соціолога — загальне.

Водночас зазначена теза декому може здатися надто абстрактною, адже як науки історія і соціологія не розвиваються «у вакуумі», поза взаємовпливами. Історики постійно звертаються до соціальних теорій, а соціологи у намаганні дослідити закономірності соціальних змін користуються досвідом історії. З огляду на це, становлення «історичної соціології», або «соціології історії», може розвиватися за двома паралельними напрямками: перший з них пов'язаний із соціологічним аналізом історичних джерел, що вимагає конкретної та спеціальної розробки відповідних методологічних процедур прикладних досліджень, а другий стосується соціальної реальності в її історичній ретроспективі. Переважно останнім сюжетам і присвячена ця монографія.

Отже, чи є взагалі щось спільне між історією та соціологією, які міждисциплінарні методи можуть поєднати дві науки? Що спільного між історичною соціологією та соціологією історії? На ці та багато інших запитань читач знайде можливі відповіді на сторінках цієї книги.

Перехідні явища в суспільному житті завжди породжують потребу в теоретичному та методологічному осмисленні нової дійсності. Не винятком є й нинішня ситуація, яка склалася в соціальних науках. Традиційний підхід, який ґрунтується на таких поняттях, як «теорія», «концепція», «поняття» в умовах поступового розмивання термінологічної та функціональної «чистоти» наукових дисциплін, предметом яких є дослідження людини та соціуму, під впливом дискурсу постмодерну та швидкого темпу глибинних соціальних змін поступово поступається місцем «компаративістиці», «гіпотезі», «конструктивній практиці».

Отже, історик у своєму дослідженні прагне визначити причинну значущість різноманітних факторів, які створили унікальну кон'юнктуру подій, а соціолог намагатися встановити часову послідовність взаємозв'язків, які спостерігалися багаторазово або за певних обставин можуть повторюватися.

У XIX ст. більшість позитивістів вважали, що достатньо класифікувати всі явища, існуючі в навколишньому світі, аби зробити їх зрозумілишими. З цих засад бере початок парадигма науки, побудована на принципах послідовного аналізу, що поступово став переважати над науковим синтезом.

Підтвердженням цієї тези є розвиток багатьох наукових підходів. Наприклад, у парадигмі матеріалістичного бачення історії, особливо притаманного марксизму, ключовим є класовий підхід та абсолютизація виробничих відносин у суспільстві. Представники фрейдизму, здавалося б, навпаки, гіперболізували роль душевних явищ у житті людини та суспільства, але врешті акцентували на психолого-сексуальних аспектах як визначальних для адекватного розуміння історії. Отже, загалом правильні методологічні підходи, придатні для тлумачення певних аспектів соціальної дійсності, але доведені до абсолюту в пошуках наукового синтезу, врешті, на нашу думку, і стимулювали нізнично парадигмальну кризу соціальних наук, яка властива всьому науковому співтовариству.

Щоправда, прояви цієї кризи для Сходу і Заходу є різними. На Сході, де впродовж досить тривалого часу превалоючі марксистські підходи до пояснення соціальних та історичних процесів, методологічна порожнеча, яка настала з часу урочистого повалення «старих ідолів», поступово заповнюється новими ідолами, хоча плюралізм теорій та концептуальних підходів перешкоджає утвердженню якоїсь однієї парадигми. Відчуття втрати методологічного інструментарію, спроможного забезпечити синтез знань, на Сході є досить болючим.

На Заході, який послідовно пережив жваві дискусії щодо лібералізму і марксизму, психологізму і фрейдомарксизму та наблизився до захоплення неомарксизмом, який опинився під впливом філософських постмодерністських течій, відлучення від великих теорій теж стало символом відсутності потенції до наукового синтезу.

Натомість все більш складна соціальна реальність рішуче вимагає не лише все більшого знання про все менші об'єкти досліджень, а й навпаки — сміливих міждисциплінарних досліджень, спрямованих на пошук якомога більших знань про людину, соціум та цивілізацію.

Розвиток соціальних міждисциплінарних досліджень уповільнюється відсутністю адекватних методологічних підходів. Не лише представники соціальних та природничих наук розмовляють різними методологічними мовами, а й навіть науковці соціальних наук часто не можуть порозумітися, розуміючи під певними поняттями та термінами зовсім різні речі.

Методологічні процедури — аналізу та синтезу — є двома сторонами пізнавального процесу. Тому переважання однієї компоненти над іншою призводить до фрагментації знання, до методологічних та теоретичних помилок. Дуже важливо знайти оптимальний баланс між аналізом та синтезом у соціальних міждисциплінарних дослідженнях.

У царині суто діалектичного підходу зазначений баланс може бути абсолютним. Однак і в такому контексті слід пам'ятати про певні відмінності між соціологічними законами та історичними закономірностями, адже абсолютизація останніх, по суті, виключає з предметного поля історії сам історичний факт, особливо коли він є результатом випадковості. При цьому виняток є не лише додатковим аргументом на користь виявленої закономірності, а й суттю випадковості, яка відіграє іноді ключову роль

у визначенні конкретного напрямку розвитку історичного процесу. Наприклад, Л. Троцький, говорячи про Жовтневу революцію, зазначає, що вона навіряд чи стала б у тому вигляді, в якому відбулася, якби у тогочасному Петербурзі не було В. Леніна. А це було дуже ймовірно. Тож суто «раціональної» відповіді на риторичне питання про те, які саме соціальні, або навіть езотеричні сили визначають «механізм» обрання з низки випадковості тієї, що вводить історичний сюжет у визначений сценарій розвитку, до часу становлення синергетики не було.

У цьому загальному розумінні нових завдань соціальних наук упродовж 70-х років XX ст., головним чином на Заході, активно розвивався напрям «історичної соціології», покликаний об'єднати сильні сторони обох наук. Мова йде про використання історичного методу в соціальному знанні, починаючи з рівня суто теоретичного і закінчуючи конкретними прикладними аспектами соціологічних досліджень. З іншого боку, не менш важливою є розробка методологічних та теоретичних містків, які дали б можливість двом спорідненим науковим дисциплінам — історії та соціології — плідно співпрацювати з метою більш адекватного дослідження соціальної дійсності в її минулому, сучасному та майбутньому. Адже використання суто історичних або суто соціологічних методів дає можливість отримувати лише теоретично визначені результати, обмежені монодисциплінарним підходом.

Натомість повсякчасне ускладнення соціальних зв'язків, форм існування соціального у його різноманітних проявах, утворення нових соціальних структур, норм та інститутів вимагає якісно нових підходів до оформлення методологічних процедур міждисциплінарних досліджень, які в умовах народження нової соціальної реальності є найбільш адекватними для дослідження її феноменів.

Саме в огляді таких методів, теорій та прикладних моделей і полягає задум цієї книги.

Історична соціологія розглядається як напрям прикладної соціології і водночас як історична наука дисципліна, покликана спонукати творчу думку методологічно по-новому розглядати відомі явища історії.

Тому складовими загальної теорії історії, яка має використовуватися в контексті історичної соціології, є теорія історичного процесу і теорія історичного пізнання. Історик обмежений вимогами доказовості у побудові власних теорій. Проте в разі відмови від пошуку загальної теорії історії історична наука автоматично опиняється перед небезпеккою потонути у дрібницях та стати різновидом колекціонування фактів.

Водночас, кажучи про «прикладну соціологію історії», передусім слід наголосити на потребі розробки спеціальних процедур соціологічного аналізу історичних текстів. Адже сучасний розвиток історичної науки дає підстави визначити за мету наукового тлумачення історії не лише краще розуміння сучасного як надбання минулого, а й амбітну спробу наблизитися до розуміння онтологічних та гносеологічних характеристик Іншого — чи то іншого суб'єкта історичної дії, чи іншої соціокультурної спільноти. У зазначеному сенсі «прикладна історична соціологія» покликана сприяти виходу за межі позитивістської традиції, тобто тлумачення переважно «позитивних» даних щодо причин певних подій та можливих каузальних зв'язків між явищами. Такий підхід переважно репрезентує передусім вибірку особистих уподобань дослідника, натомість сам сенс історичного джерела з точки зору ідей його автора лишається закритим. Тому спроба своєрідної реконструкції

світогляду інших суб'єктів соціально-історичної дії вимагає більш досконалих дослідницьких методів, ніж констатація релятивізму фактології зовнішніх подій.

У спробі визначити місце історичної соціології в системі суспільних наук ми розглянули її у контексті історії теоретичної соціології, з точки зору основних категорій, понять, моделей. Також запропоновано нові методологічні та теоретичні підходи до соціально-історичних досліджень, які розробляються в рамках концепції «універсального епохального циклу».

Окремо розглянуто найважливіші аспекти соціології історії як прикладної науки щодо певних предметних сфер досліджень та соціальних інститутів, таких як політика, економіка, культура, наука, освіта, релігія, право.

У розкритті змісту теоретико-синтетичної моделі соціально-історичного аналізу запропоновано умовну структурну побудову ієрархії прикладних дисциплін, які, на нашу думку, становлять «хребет» історичної соціології як наукової соціальної дисципліни.

При цьому, наприклад, «історична політична соціологія» розглядається спочатку не лише тому, що хоча політика й не все, вона присутня у всьому, а зважаючи на виділені «складові» додаткові напрями досліджень, споріднені з політичною соціологією. Мова йде про «історичну етносоціологію», «історичну воєнну соціологію».

Зважаючи на гостру дискусію щодо предмета «економічної соціології», також проблемним є історичний аспект його визначення, починаючи від К. Маркса та М. Вебера.

Складним питанням взаємозв'язку між історією та соціальною психологією присвячено відповідний параграф. Духовна сфера соціуму у її взаємодії з історичною соціологією розкривається у частинах книги, де розглядаються різні аспекти «історичної соціології культури», «історичної соціології релігії», «історичної соціології освіти», «історичної соціології науки», «історичної соціології права».

Висвітлено можливість запропонованого підходу для аналізу нинішніх глобальних тенденцій у розвитку сучасної цивілізації в параграфах «історична соціальна географія» та «соціальна глобалістика». Показано пізнавальні можливості циклічної парадигми для розвитку соціально-історичної футурології.

Саме циклічна парадигма на сторінках книги розглядається як теоретико-методологічна основа подальшого розвитку історичної соціології взагалі та зокрема її прикладних галузевих напрямів досліджень і сприяє більш точній постановці проблеми зіткнення традиційного історичного знання з суспільними потребами пошуку нових методів дослідження соціальних процесів, тенденцій та явищ.

РОЗДІЛ I. РОЗВИТОК КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ІСТОРИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Глумачення предметного поля суспільних та гуманітарних наук, особливо таких, які претендують на статус міждисциплінарних, тобто апріорі намагаються визначити точки дотику із спорідненими науковими дисциплінами, є досить складною справою у методологічному та понятійному сенсі. Соціологія історії у цьому контексті не є винятком.

Упродовж другої половини ХХ ст. ця галузь науки досить інтенсивно розвивалася насамперед у Західній Європі та США. Однак, незважаючи на це, так і не склалася більш-менш загальноприйнята аргументована думка щодо, так би мовити, дисциплінарної «прописки» історичної соціології. Кожна з «батьківських» дисциплін упереджено намагається зарахувати її до власної спархії «спеціальних знань», покликаних обслуговувати лише істориків або лише соціологів. Водночас розвиток соціологічної теорії обумовив суттєвий інтерес до історії. Звернення до її методів, фактологічного матеріалу розширює обрій та предметні рамки соціології, поліпшує розуміння соціальних тенденцій, явищ, процесів.

Об'єкт дослідження, яким опікується історична соціологія, — буття особи, суспільства, цивілізації у суспільно-історичному часово-просторовому континуумі. Предмет історичної соціології становить вивчення міждисциплінарного, синтетичного використання історичної методології та соціологічних процедур верифікації минулого різних соціальних об'єктів, структур та інститутів з метою аналізу сучасного та прогнозування майбутнього. Галузь історичної соціології — це історичний розвиток соціальних структур та соціальних відносин [74, с. 17].

Отже, якщо представники різних соціальних дисциплін будуть враховувати історичний характер своїх об'єктів дослідження, то прірва між ними та історичною соціологією поступово зменшуватиметься. Проте ще тривалий час зберігатиметься понятійна плутанина між спорідненими соціальними науками. Знаходження понятійної «спільної мови» досі лишається ключовим завданням, яке слід вирішити до розробки будь-яких міждисциплінарних підходів.

Також не зайве зазначити, що з огляду на об'єктивну й суб'єктивну нетотожність соціокультурних, гносеологічних, методологічних дослідницьких стереотипів, по суті, виникає нескінченна множина різних моделей реальності. Тому й тлумачення «методологічного плюралізму» є різним. Врешті, воно залежить від діалектичного взаємозв'язку між поясненням та розумінням. При цьому жодна соціальна наука не може самостійно претендувати на абсолютність охоплення соціально-історичної реальності, а дослідник повинен чітко бачити, де саме проходять евристичні межі адекватності предмету — методів дослідження, які використовуються.

1.1. Становлення предметного поля історичної соціології

Визначення місця історичної соціології у системі гуманітарних дисциплін пов'язано з її позиціонуванням насамперед щодо соціальної філософії та філософії історії. Засновник соціології Огюст Конт вважав соціальну статистику соціальною філософією, натомість соціальну динаміку — філософією історії.

Соціальна філософія розглядає якісну своєрідність суспільств, розвиток його перспектив. Предметна ж сфера соціології визначається залежно від того, чи вивчається вона на рівні конкретних понять теоретичної соціології, чи сходить до абстрактного філософського погляду на соціальну дійсність.

У Радянському Союзі такою галуззю була соціологія марксизму, яка розробляла теорію суспільно-економічної формації, закономірності зміни формацій в певних регіонах світу, крайніх головним чином шляхом соціальної революції, яка розглядається як наслідок суперечностей між продуктивними силами та виробничими відносинами, котрі стосуються життєвих інтересів класів, штовхаючи їх до політичної боротьби.

Предметом філософії історії є історичний вимір буття людини. **Августин Блаженний (354–430)** у своєму вченні про Град Божий та Земний Град визначав, що в історичному процесі людина створює для самої себе різновид людської природи шляхом повторного творення у власній думці того минулого, спадкоємцем якого вона є [125, с. 302].

Зрештою, без філософії історії не може обійтися жодна серйозна соціальна теорія. Адже проблема виявлення рушійних сил історії вирішується з точки зору сутності людини та буття, співвідношення трансцендентального та феноменального, свободи та рабства.

Соціальна філософія вивчає не певні аспекти життя суспільства, чим займаються конкретні соціальні науки (наприклад історія, соціологія, психологія, політологія, культурологія та ін.), а досліджує суспільство як комплексну систему на всезагальному рівні. Тобто, по суті, соціальна

філософія вивчає загальні риси, які властиві якісно своєрідним суспільствам.

Слід зазначити, що філософія історії є дитям XVIII ст., епохи Просвітництва, коли роздуми про сутнісні цілі духу потребували знання історії, а історія, в свою чергу, — включення до філософського мислення [266, с. 17]. У німецькій традиції філософії історії історія розглядається як форма, в якій існує людське суспільство, котре створює «штучний» соціальний порядок [391, с. 39].

Філософія історії як галузь філософської думки намагається знайти логічну конструкцію історії та визначити критерії науковості історії. Зокрема, наявні дві філософські концепції історії: фіналістські (світова катастрофа відділяє нинішній еон часу від майбутнього), які визнають кінець історії, та інфінітні, які таку кінцевість у принципі заперечують. З огляду на це, Ф. Шеллінг зазначав, що людина сама творить свою історію за волею випадку. Натомість А. Шопенгауер наголошував, що історія може розглядатися як знання, але не як наука, зважаючи на відсутність у ній будь-якої субординації пізнаного.

Для розв'язання зазначеної проблеми Й. Гердер запропонував метод аналогій, натомість І. Кант заперечував саму можливість аналогій між природничими та моральними науками, до яких він відносив також історію [56, с. 85]. І. Кант проголосив примат практичного розуму над теоретичним [219, с. 225].

Атрибут «історичний» тільки тоді має властивий сенс, коли стосується цілісного людського життя. Сьогоднішні проблеми скаламучують прозорість історичного факту, а історична наука перешкоджає вільному творенню нових ідей. Як слушно зазначав Х. Ортега-і-Гассет, живе лише те, що досі є проблемою, і це важливо не лише для теорії [219, с. 231].

Отже, філософія історії розглядається як вчення про історичну реальність в її цілісності та розвитку, загальна теорія історичного процесу — як єдності минулого, сучасного та майбутнього, історична епістемологія — дослідження історичного пізнання раціональними засобами та методами. Водночас у зазначеному контексті слід пам'ятати про попередження К. Ясперса, котрий зазначав, що історія має глибокий сенс, який прихований від людського пізнання [330, с. 18].

Предмет *соціальної філософії* становить вивчення загальних засад цивілізаційного існування та розвитку суспільства як цілісної системи через співвідношення основних чинників життєдіяльності людей в історичному просторі та часі [10, с. 17].

Соціальна філософія та теоретична соціологія мають певні спільні інтереси в галузі з'ясування питання, що таке суспільство і як воно змінюється. У цьому контексті соціальна філософія має предметом

досліджень сутність соціальних явищ і забезпечує теоретичні засади для історичних досліджень. Історики відповідають на питання «всередині історії», натомість філософи — «про історію»: як ми розпізнаємо історичні факти, чи є історія наукою, чи є історичне знання об'єктивним, яка природа історичних теорій, чи існують історичні закономірності?

Загалом, філософія історії до Г. Гегеля розглядала історію в гносеологічному плані як мистецтво, проте виявлення та знаходження певних взаємозв'язків фактів штовхало до визнання об'єктивності історичного пізнання. **Георг Гегель (1770–1831)** запропонував розглядати історичний процес як синтез протилежних начал матеріальної природи та духу, в його інтерпретації всесвітня історія розглядається як процес усвідомлення людиною своєї свободи через ідеї права, родини, держави [54, с. 36]. Духовне стає результатом своєї власної діяльності. Гносеологія може розглядати історію як мистецтво пізнання, його специфічну форму, де знання добувається не лише логічними методами.

Предмет *філософії історії* — історичне буття людини [303, с. 4]. Вольтер, за словами О. Пушкіна, «вніс світільник філософії у темні архіви історії». Г. Гегель виділяв першопочаткову історію, яка фіксується безпосередньо свідками подій, рефлексивну історію, яка зазнала обробки, та філософію історії. По суті, філософія історії здійснює теоретичні узагальнення вищого ступеня, які стосуються теорії історії, а точніше, гносеологічних проблем історичного пізнання. Г. Гегель: «Істина вічна і не має історії». Соціальне як продукт абсолютної ідеї.

Переслідуючи свої інтереси, люди роблять значно більше, ніж замислюють, вони реалізують закономірності історії. Ключові теми філософії історії — вивчення онтології історичного процесу, його сенсу та спрямованості, виявлення співвідношення історії та природи, свободи та необхідності, постановка методологічних проблем історії. Зокрема, як предметом раціонального пізнання можуть бути різні феномени, які мають між собою спільне лише те, що вони не сучасні нам? Словом «історія» позначаються будь-які зміни, які відбуваються з часом.

К. Маркс та Ф. Енгельс у першій главі «Німецької ідеології» (1845–1846) наголошували, що люди мають історію тому, що вони повинні певним чином виробляти своє життя [169, с. 347]. З одного боку, люди продовжують успадковану діяльність за обставин, які змінилися, а з другого, — змінюють старі умови, оскільки здійснюють нову діяльність. Отже, обставини такою самою мірою творять людей, як люди творять обставини. Врешті, філософія історії покликана досягти певного холістичного рівня історичного знання, наприклад історії світових цивілізацій, аби тлумачити цю історію. Отже, історія може бути досліджена такою, якою вона є.

Історична думка XIX ст., названою «століттям істориків», незважаючи на окремі виступи проти історизму, наприклад **Артура Шопенгауера (1788–1860)** та **Фрідріха Ніцше (1844–1900)**, загалом розвивалася під потужним впливом гегелівського панлогізму.

Історико-філософське осмислення всесвітньої історії становить безцінну скарбницю концепцій та наукових парадигм, які становлять теоретичну базу історичної соціології. Проте, на відміну від соціальної філософії, соціологія має справу не лише з абстрактними законами та категоріями, а й з конкретними фактами соціальної дійсності. Відомі історіософські концепції: класичні (V–XIX ст.), пов'язані з концепціями божественного правління (Августин), історичного кругообігу (Віко), глобального прогресу (Кондорсе), і модерністські (кінець XIX — початок XX ст.) локальних цивілізацій (М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі) та абсолютного хаосу [262, с. 43].

На історико-теоретичному рівні, який пов'язаний із філософським знанням, визначається місце історичного знання та пізнання серед інших наук і формується прагматичний рівень дослідження особливостей історичного пізнання як складової спонтанного розвитку історичного знання. Нелінійний характер історичного часу, складність, хаотичність, циклічність історичних процесів стимулюють дослідження інваріантних у часі явищ, змушують цікавитися вічними людськими цінностями та їх конкретною інтерпретацією в різні моменти часу.

Спорідненими науковими дисциплінами щодо історичної соціології є історія соціології та соціальна історія. Предмет *історії соціології* — процес становлення соціології від часу виникнення її як самостійної науки до сьогодення [83, с. 3]. Саме у форматі історії соціології можна прослідкувати визначальні етапи становлення історичної соціології у її теоретичних та прикладних аспектах.

Натомість сфера інтересів *соціальної історії* поширюється на дослідження минулого соціальних процесів та явищ. Досить часто соціальна історія виступає як синонім соціології історії, проте іноді соціальна історія розглядалася як додаток до історії держави. Соціальну історію намагалися визначати як «історію без політики», котра покликана досліджувати побуд, поведінку різних прошарків суспільства в певні епохи.

У другій половині 30-х років XX ст. предметна сфера соціальної історії розширилася за рахунок включення до неї локальної історії, у нашому розумінні — краєзнавства.

У 1935 р. в Амстердамі було створено Інститут соціальної історії [86, с. 28]. Під впливом індустріалізації та марксизму розвивалася соціально-економічна історія, проте відчувалося, що історія має об'єднати зусилля

із психологією та соціологією й пояснити розвиток людства глибше, ніж інші соціальні дисципліни. Історична соціологія намагається інтегрувати предметні поля досліджень соціальних наук, які стосуються аналізу та синтезу соціального досвіду, накопиченого різними поколіннями, різними соціумами та цивілізаціями.

Парадигма *соціології історії*, на нашу думку, робить історію, наприклад як науку, об'єктом соціологічного дослідження [404, с. 343]. По суті, соціологія за цих умов стає специфічно осмисленою історією. Такий об'єктивний підхід більш властивий для попередньої нинішньому етапу циклу інволюційної фази розвитку. Натомість для еволюційного етапу розгортання циклу більш притаманний функціональний підхід, тому доречніше вести мову саме про *історичну соціологію*.

Отже, до визначення предметного поля історичної соціології, як слухно зазначає російська дослідниця А. Черних, слід підходити з позиції М. Вебера, який наголошував, що типологізацію наук мають становити не зв'язки «речей», а мисленні зв'язки «проблем» [313, с. 21]. Самостійну науку визначають специфічний погляд на предмет, методи дослідження та результати вивчення проблем.

Загалом, як це не банально, але нагадаємо, що історія є однією з найдавніших наук. Стародавні греки визначили музу Клію відповідальною за історію. Розвиток історичної науки дає підстави говорити не лише про кількісне примноження історичних знань, а й про підвищення їхньої якості. Вважається, що перетворення історичних знань у науку було пов'язано з переходом у поясненні явищ суспільного життя від божественних причин до раціоналістичних [126, с. 10]. Наукове осмислення історії ґрунтується на всіх досягненнях гуманітарного знання. Загальні проблеми теорії історії неможливо відділити від загальних проблем теорії соціальної культури [177, с. 164].

Теорія історії формує понятійні містки, які поєднують проблематику досліджень минулого різних соціальних суб'єктів [387, с. 243]. Одним із таких містків, на нашу думку, може бути визначення самого поняття «соціальне», яке традиційно протиставляється природному та біологічному. Зокрема, російський академік Г. Осипов визначає соціальне як сукупність властивостей та особливостей суспільних відносин, інтегровану у спільній діяльності індивідами або групами індивідів в конкретних умовах місця та часу, яка виявляється в їхньому ставленні один до одного, до свого становища в суспільстві, до явищ та процесів у суспільному житті. Соціальне може розглядатися як результат спільної діяльності різних індивідів. Крім того, соціальне як явище або процес виникає навіть тоді, коли поведінка одного індивіда зазнає впливу інших, незалежно від їхньої фізичної присутності [230, с. 480].

З часів античності *історія* сприймалася як розповідь про минуле, відоме. Ф. Ніше у праці «Про користь та шкоду історії» визначав три основні типи історії: антикварну — пов'язану з вшануванням минулого, монументальну — історію істот, які борються за звільнення та критичну — історію, яка намагається мінімізувати викривлення минулого. Занадто багато історії підіриває пластичну силу життя, яке більше не може користуватися минулим як здоров'ю їжею [395, с. 104]. Цікаві аналогії у цьому зв'язку за часів «після сучасності» виникають із генетично зміненою їжею Франкенштейна.

У ширшому сенсі історія — це процес розвитку природи та суспільства, так звана універсальна історія. Водночас це й соціальна наука, яка за допомогою різноманітних історичних джерел досліджує минуле людства у всій його конкретиці та різноманітності. Проте історик ніколи не може мати у своєму розпорядженні всіх фактів, які стосуються предмета його дослідження. Тому, як слухно зазначає російський історик Ю. Поляков, весь розвиток історичної науки відбувався у боротьбі за доказовість історичних аргументів [208, с. 9].

Один із засновників близької до історичної соціології школи «Анналів» Марк Блок слухно наголошував, що історія — наука, яка не просто перебуває в розвитку, вона переживає дитинство, як і всі науки, чим предметом є людський дух. Як серйозне аналітичне заняття, історія ще зовсім молода. Головною рисою історії визнається спроможність сприймати соціальне. [26, с. 12].

Намагання пізнати суспільство супроводжували людство на всіх етапах його історії. Адже незнання минулого не лише перешкоджає пізнанню сучасного, а й ставить під загрозу можливість раціонально діяти в сучасному. Соціолог потребує часової перспективи для осмислення предмета свого дослідження [57, с. 626]. Досить часто соціологія визнається як об'єктивне, позитивне знання [366, с. 10].

Отже, історія та соціологія оперують соціальними фактами як чимось таким, що реально здійснилося, або навіть у свідомості. Проте жоден емпіричний факт не може бути сформульованим поза системою певних понять.

Польський соціолог П. Штомпка зазначає, що хоча соціологія й не була народжена історією, серед соціологів є інтерес до історії [295, с. 255].

Російський філософ **Микола Бердяєв (1874–1948)** підкреслював, що «історичне» не лише конкретне, а й індивідуальне, натомість «соціологічне» — абстрактне та загальне. Саме суспільство є символом, а не реальністю. Соціологія не оперує жодним з індивідуальних понять, натомість історія працює лише з ними. Все справді історичне має індивідуальний і конкретний характер [22, с. 13].

Отже, соціологія виникла в XIX ст. як спроба зрозуміти та інтерпретувати великі зрушення, які відбувалися в країнах західного цивілізаційного ареалу в епоху переходу від традиційного суспільства до сучасного урбаністичного суспільства з демократичним соціальним устроєм. По суті, соціологія стала формою наукової саморефлексії сучасності. Проте визначення предмета соціології досі є дискусійним питанням. Наведемо деякі класичні визначення.

На думку *Оюста Конта*, предмет соціології — це суспільство в його цілісності, основу якої становить загальна злагода. *Герберт Спенсер* за предмет соціології визначав суспільство як соціальний організм, в якому диференціація поєднується з інтеграцією завдяки природній еволюції його соціальних інститутів. Натомість предмет марксистської соціології становить суспільство як органічна система, яка розвивається в напрямі цілісності через класову боротьбу та революції. Інші визначали предмет соціології через єдність методології. Так, *Фердінанд Тьонніс* вважав, що предмет соціології утворюють всі види соціальності, спільності та суспільства, в їх основі лежить взаємодія людей. *Еміль Дюркгейм* визначав предмет соціології через суспільство як об'єктивну сукупність інститутів, що визначають тип солідарності, досліджувати який слід на підставі соціальних фактів, виявлених за допомогою об'єктивних методів. *Макс Вебер* наголошував, що предмет соціології — цілісна сукупність сенсів соціальних дій, значень соціальних відносин, їх структур для суб'єктів дій. *Георг Зиммель* вважав предметом соціології чисті форми становлення соціального, які утворюються при взаємодії індивідів у будь-якій сфері суспільства. *Піутрим Сорокін* підкреслював, що предметом соціології є суспільство як реальна сукупність людей, котрі взаємодіють, де статус соціального суб'єкта залежить від його дії. На думку *Толкотта Парсонса*, предмет соціології становлять системи соціальної дії, специфічні для кожного суспільства, які визначаються за допомогою структурно-функціонального підходу.

Навіви всі ці визначення, російський соціолог М. Лапін пропонує таке визначення предмета соціології. Отже, це соціальна діяльність людини, соціальні відносини і процеси, спільності і суспільства як цілісні системи, їх функції і структура. Соціологія досліджує стани та динаміку свого предмета, спираючись на соціальні факти та емпіричні дані, отримані за допомогою соціологічних та інших наукових методів [139, с. 106–119].

П'єр Бурдьє вважав, що соціологія покликана формувати загальні соціальні факти, спроможні допомогти відновити фундаментальну єдність людської практики [230, с.51]. Адже суспільство існує в середовищі,

яке формують навколишнє середовище та людська свідомість*. Соціальна практика впливає на природу, створюючи (за К. Марксом) «другу природу». Водночас суспільна практика в будь-який конкретний момент часу відображається у соціальній свідомості, в ідеях, переконаннях, віруваннях, надіндивідуально в ідеологіях та певних доктринах.

Отже, соціологія — наука, в центрі уваги якої перебуває свідомо або несвідомо поведінка людини — члена соціальних спільнот відповідно до її соціальної позиції (статусу) та ролей, які вона виконує в соціальній структурі суспільства як власному життєвому середовищі. Тим самим, на думку автора запропонованого визначення, як соціальні виділені і раціональні аспекти поведінки (свідомість, цінності, установки, інтереси), й ірраціональні (соціальний настрій, афекти тощо), а також референтні групи, об'єктивні обставини та зовнішні щодо людини структури. Це дає можливість провести вододіл між поведінкою людини в соціальному житті та поведінкою в економіці, політиці та інших сферах [180, с. 27]. Врешті, відсутність чіткого визначення поняття «соціальне» призводить до появи різних парадигм у рамках соціологічної науки.

Соціальні науки коливаються між еціцистською позицією, орієнтованою на ідеал природно-наукового знання, та герменевтичною установкою, близькою до літературно-гуманітарного підходу. При цьому російський соціолог Л. Іонін визначає герменевтику як розуміння людиною власної духовної сутності, розуміння цілого через частини, а частин — через ціле. Не лише соціальне пізнання, а й сам суспільний розвиток все більше набуває рис герменевтичного за своєю структурою процесу [94, с. 16].

Спільними питаннями для всіх соціальних наук є проблематика розвитку суспільства, питання виявлення механізмів його функціонування та відтворення, з'ясування напрямку розвитку історичного процесу.

У системі суспільних наук соціологія найбільше пов'язана з історією. Важливим соціологічним принципом є принцип історизму, адже аби зрозуміти будь-яке сучасне явище, потрібно звернутися до його витоків та аналізу процесів, що його стимулювали.

Соціологічне мислення пронизано історичним аналізом, схематичним поясненням та інтерпретацією історичних подій. Об'єктом і предметом досліджень соціології та історії є суспільство та його закономірності в їх конкретних виявах. Здається, що в ретроспективі розібратися простіше, ніж правильно зрозуміти те, що відбувається тут і зараз.

* Звичайно, крім свідомості суттєвим чинном також впливає на суспільство колективне несвідоме (за К.-Г. Юнгом).

Обидві науки відтворюють соціальну дійсність в єдності необхідного й випадкового. Історія найчастіше не претендує на широкі узагальнення. Висновки щодо суті історичних явищ та процесів, як правило, стосуються певного часу та простору. Тобто історія продукує теорії середнього рівня й не має власних методів аналізу соціального як такого. Водночас Г. Плеханов зазначав, що історія стає наукою лише тією мірою, в якій вона може пояснити віддзеркалені нею процеси з точки зору соціології [204, с. 515].

Історія відтворює, осмислює та пояснює соціальний процес *post factum*, а соціологія — *in factum*. Німецький соціальний психолог **Вільгельм Вундт (1832–1920)** зазначав, що соціальний закон можна відрізнити від історичного за критерієм одночасності каузально пов'язаних факторів [49, с. 145].

Оскільки минуле постійно переходить у сучасне, так чи інакше частково присутнє в теперішньому, є його причиною, а нинішнє перманентно стає минулим, жорстке розмежування історії та соціології не є методологічно коректним. Водночас мистецтво відтворення минулого як головної функція «ремесла історика» (за Марком Блоком) не є сферою пріоритетних інтересів соціолога, який більше цікавиться минулим, що «затрималося в сучасному».

Отже, соціологічна теорія на концептуальному рівні орієнтує історичні дослідження на всіх етапах вивчення конкретних проблем. Історик у своєму дослідженні певної проблеми намагається встановити певну причинну залежність різних елементів, створених унікальною часово-просторовою кон'юнктурою. Натомість соціолог намагається встановити взаємозв'язок між явищами, який може повторюватися та спостерігатися неодноразово.

Особливо чітко ця теза підтверджується дослідженнями з соціальної історії. **Нікколо Макіавеллі (1469–1527)** в праці «Державець» досить детально розглядав причини соціальних сутичок у місті. На думку Н. Макіавеллі, спонукальними силами історії є голод та бідність, які разом стимулюють працелюбність. Він заперечував прогрес у галузі морального вдосконалення [159, с. 68].

Зазначений напрям історичної науки здійснює вивчення матеріальної складової людської історії. Увага цьому аспекту приділялася не лише за часів популярності матеріалістичного погляду на історію. Акцент на так званій соціально-економічній історії роблять не лише марксистки. Найбільш придатним полем для реалізації прагнень аналізувати соціальну складову буття людини, виявляти раніше невідомі форми та зміст соціальних відносин різних історичних періодів стала історія середньовіччя.

У російській медієвістиці ця традиція йде від таких класиків як С. Солов'йов, В. Ключевський [43, с. 56]. Спробу «одружити» історію та соціологію

у вітчизняній історичній науці здійснив **Михайло Грушевський (1866–1934)**, який 1919 р. очолював Український соціологічний інститут у Відні, де готував свою основну соціологічну працю «Початки громадянства» [259, с. 68].

За радянських часів не було прийнято протиставляти історію та соціологію як науки, що мають єдину теоретичну основу — історичний матеріалізм та діалектику в її гегельянсько-марксистському розумінні. За таких ідеологічних умов історія як наука та історичний матеріалізм як філософський погляд на історію як процес перетворюються на одну науку — соціологію історії, яка існує та функціонує на основі однієї методології, але на різних рівнях пізнання і досліджує різні аспекти одного й того самого об'єкта пізнання. В умовах панування марксистсько-ленінської парадигми історичних досліджень результативно поширював нові підходи до дослідження соціальної історії **Михайло Барг (1915–2000)**, який заклав істориків краще аналізувати соціальні явища та процеси [18, с. 57].

Подібні підходи підштовхували до перегляду погляду на історію як науку лише про минуле. Нині західна соціальна наука, розглядаючи минуле як привід для суджень про сучасне і майбутнє, фактично визнає певну методологічну правоту марксистської соціології історії, але за винятком «моністичного» погляду на історію. У цьому контексті слід пам'ятати про слушне застереження німецького «ревізіоніста» Е. Бернштейна, який наголошував, що науковий соціалізм як вчення про майбутнє, якого ще немає, позбавлений суто наукових доказів і несе в собі риси, властиві ідеалізму [90, с. 179–180].

Популяризацію використання істориками прикладних соціологічних методів на прикладі конкретного матеріалу соціально-економічної історії Росії XIX ст. займався Б. Миронов [178, с. 78]. Зокрема, він зосередив увагу на питаннях формалізації дослідницьких процедур, використанні соціологічних понять в історичному аналізі, наголосував на можливостях поєднання конкретно-історичного та соціологічного підходів, особливо в процесі виявлення прихованої інформації, яку можна здобути з певного історичного джерела. Історіографічну оцінку можна давати, порівнюючи з попереднім та наступним.

У 70-ті рр. XX ст. в радянській історичній науці розпочалася досить змістовна фахова дискусія з проблематики нових методологічних підходів до історії [141, с. 78]. При цьому історична соціологія переважно розглядалася як спеціальна історична дисципліна, що дає можливість вивчати насамперед соціальну історію, хронологічно достатньо близьку до сучасності. Водночас історія подій протиставлялася історії соціальних відносин.

Започаткування нової соціальної історії традиційно фіксується від часів народження та діяльності французької школи «Анналів». Один з її

найвідоміших фундаторів Марк Блок наполегливо працював над побудуванням надійних мостів між історією та соціологією. При цьому історична соціологія, а з точки зору історії – соціологія історії, існувала як самосвідомлена дослідницька орієнтація всередині кожної з «батьківських» дисциплін [66, с. 93].

Відмінність між соціологією та історією полягає в тому, що історична наука вивчає не сьогоденний день, а минуле суспільства, відображає процес в проблемно-хронологічній послідовності, причому найчастіше іншими засобами, ніж це робить соціологія. Історичне дослідження, як правило, підкреслює соціокультурний контекст подій та «акторів» всередині широких сфер людської культури.

Розглядаючи події ранніх етапів писемної історії, історики користуються допомогою археології та культурної антропології. Досліджуючи періоди, щодо яких історичні джерела малочислені, історики висувають гіпотези, які певним чином характеризують доіндустріальні суспільства.

Натомість соціологи майже не торкаються цієї проблематики. Історик обирає тему дослідження, виходячи з логіки подій у певному місці і часі. Тобто проблематика історичної науки нібито обмежена культурно та хронологічно, що дає можливість поповнити вторинні джерела першоджерелами та архівними матеріалами.

На відміну від пізнання сучасного, дослідження минулого завжди є опосередкованим. Навіть будь-що побачене завжди майже наполовину складається з побаченого іншими. Ще однією проблемою для історика є довіри до власної пам'яті.

Проте нагадаємо слова славнозвісного Соломона, який зазначав, що все минає, але ніщо не минає безслідно. Тому сліди минулого доступні свідомому сприйняттю. Але незважаючи на ці роздуми, зазначимо, що місії історії завжди полягатиме в дослідженні процесів, які вже завершилися.

Традиційно минуле сприймається як даність, яку вже ніщо не змінить. Проте часто буває так, що навіть важливу подію майже неможливо реконструювати по гарячих слідах. Змінити минуле теж неможливо, але ставлення до минулого так само не прогнозоване, як і майбутнє. Повернутися в минуле так само неможливо, як і уникнути майбутнього.

Свідчення, які залишені нащадкам свідомо, але найбільший інтерес становлять саме непрямі, опосередковані джерела. Свідкам не можна вірити лише на слово. Але навіть сумнівні свідчення можна розглядати як своєрідний стимул до пошуку методів віднайдення історичної правди. Історики вчатьсЯ виймати із джерел свідчення, які ті не мали наміру віддавати. Більшість документів, підписаних анонімами є сумнівними за змістом. Але як виняток фальшивка може повідомляти правду.

Недостатньо констатувати обман, слід виявити його причини. Міфотворчість властива цілим епохам. Історики іноді надто раціоналізують дії людей. Репортажі про очікувані події часто створюються достроково. Проте і об'єктивна соціологічна інформація може розглядатись як протиріччЯ в термінах, адже об'єктивними є лише події, натомість інформаційну цінність вони отримують лише з точки зору оглядача. Викривлення сенсу та масштабу події, фрагментація інформації, пряма інформаційні блокада.

Джерела, використовувані історією та соціологією збігаються лише частково. Історик розглядає джерело, яке він отримав з минулого. Він не може його доповнити або змінити. Врешті зібраний матеріал диктує історичну подальший хід дослідження [93, с. 18].

Внаслідок цього історик перебуває у більшій залежності від джерел, ніж соціолог. З іншої точки зору, інформаційний потенціал історичного джерела може бути невичерпним, а його пізнавальні можливості залежать від спроможності істориків по-новому їх опитувати, підходити до них з іншої точки зору.

Дані історичних джерел не можуть бути емпіричними, тобто їхні результати як правило неможливо перевірити дослідним шляхом. Історичні факти, які реєструються завдяки використанню історичних джерел, не є об'єктом спостереження. В свою чергу суб'єктивна інтерпретація історичних джерел пов'язана не лише з інформаційними особливостями певної епохи, а й з особистими якостями дослідника.

В історичних дослідженнях найчастіше відсутні чіткі визначення понять, які використовуються, проте своєрідними є відносини між суб'єктом, знанням та об'єктом дослідження. Зазначимо, що для історика досить часто важливим є результат співвідношення з моделлю не лише всієї сукупності, як це має місце в соціології, а нерідко й кожної одиниці спостереження. Історичну важливо вловити індивідуальний сенс, виявити його у типологізації певного феномену.

При цьому інтерпретацію даних відповідно до певної концепції можна розглядати як своєрідне конструювання фактів. При цьому слід уникати перебільшення грандіозності нещодавніх подій, порівняно з давніми. Так само слід уникати висновків про незначне значення давніх подій, які в силу недостатку джерел видаються розмитими.

Соціолог за своїми програмами досліджень сам може бути творцем масових документів, наприклад, листів опитувань. Соціолог у певному дослідженні може безпосередньо спостерігати соціальний факт, реєструвати його в режимі реального теперішнього часу, може поставити експеримент, аби підтвердити гіпотезу. Більшість соціологів обирають

такі теми досліджень, які передбачають високий ступінь концептуалізації, а їхні джерела дуже рідко мають архівне походження. Але в будь-якому соціологічному дослідженні важливо прослідкувати генетичну залежність досліджуваних явищ та процесів. Адже заглиблюючись в минуле ми пізнаємо сучасне. Врешті той, хто пише історію, контролює теперішнє [112, с. 65].

Масові відповідності, або невідповідності складаються з багатьох особливих випадків. В цілому випадкові впливи взаємно виключаються. Але якщо розглядати кожний елемент незалежно один від одного, вплив випадковостей вже не можна виключати. Оцінюючи ймовірне та неймовірне історична критика відрізняється від більшості інших наук про соціальну дійсність лише більш тонкими нюансами.

У центрі уваги соціолога перебуває вся картина історичного процесу його головною задачею досягнення історії людського суспільства у нерозривній єдності всіх часових станів — минулого, сучасного і майбутнього, натомість історика цікавлять конкретні події та процеси, взяті у певних часово-просторових координатах. Історія позиціонується як наука, котра пояснює, а не теоретизує [181, с. 29].

Досі триває дискусія щодо визначення місця історії як чогось «середнього» між мистецтвом та наукою. До мистецтва історію відносить традиції її ототожнення з музою Кліо. Водночас історичне пізнання в ідеалі має бути комплексним, міждисциплінарним, сповідувало холістську цілісну цінність. При цьому важливою складовою історичного дослідження стає світоглядна складова, тобто контекст часу, в якому пише свої праці історик.

Слід зазначити, що соціологи частіше за істориків користуються порівняльним аналізом, виходять за національні та часові межі у спробах знайти узагальнення. Тому соціальна історія, яка розвивається на теоретичному фундаменті історичної науки, по суті досліджує живий досвід, тоді як історична соціологія, на думку Т. Скочпол, концентрує увагу на аналізі структурних трансформацій [313, с. 44].

Соціологічні дослідження підкреслюють роль та значення теоретичних структурів, приділяючи особливу увагу математичному вираженню знайдених соціальних закономірностей, тому більшість соціологічних досліджень займається сучасністю, або принаймні періодом індустріалізації, якому властиві більш-менш точні статистичні дані, які дають аргументацію соціологічним висновкам.

Отже, історична соціологія покинана, так би мовити, реалізувати шлюбу з розрахунку між соціологією та історією.

Водночас обидві науки — історія й соціологія — користуються різними методами пізнання. Для історика більш властива діахронія у пізнанні, яке рухається разом із думкою від минулого до сучасного. Епістемологічні

стратегії інтерпретації історії розташовані між тим, що відбувалося насправді, та закріпленими в різноманітних джерелах уявленнями про цю історичну реальність її сучасників [114, с. 9].

Натомість використання історичного методу в соціології досить часто орієнтується на ретроспективне пізнання, тобто поступове заглиблення в минуле у пошуку першопричин соціальних процесів, явищ, тенденцій.

Але між історією та соціологією можна вибудувати досить надійні методологічні містки. Початок роботи з погодження термінології та понятійного апарату видається досить складним. Але, користуючись словами Козьми Пруткова, зазначимо, що багато речей нам не зрозумілі не тому, що наші поняття слабкі, а тому, що ці речі не входять в коло наших понять.

Змінити це становище можна за допомогою розробки новітніх міждисциплінарних підходів, уточнення методологічних процедур компаративістики. Врешті мова йде про дослідницьку стратегію, запропоновану Р. Ароном. Він сподівався нарешті відмовитися від монокаузальності у процесі інтерпретації історичних феноменів [7, с. 88].

Приступати до вирішення зазначеної проблеми можна, якщо сприймати історію не як виключно «самодостатню» науку, замкнуту на коло лише «внутрішньо цехових» питань. У цьому контексті більш адекватною виглядає позиція Ф.Броделя, який розглядав історію як суму всіх можливих історій, всіх підходів і точок зору — колишніх, сучасних і майбутніх [32, с. 9].

Водночас слід зазначити, що невизначеність самостійного наукового статусу історичної соціології у вітчизняній гуманітарній науці спричиняє досить серйозні непорозуміння. Наприклад, у виданні «Історична наука: термінологічний і понятійний довідник», де репрезентовані терміни споріднених щодо історії наук ми даремно шукатимемо самостійне поняття «історична соціологія».

Натомість до цивілології як до комплексної дисципліни, яка вивчає теорію та порівняльну історію цивілізацій, віднесені такі самостійні наукові дисципліни як історична соціологія, історична політологія, історична демографія, історична екологія, історична культурологія [92, с. 11].

Стара суперечка між філософами схоласти номіналістами та реалістами досі є приводом для ламання списів сучасними вченими. Соціальні науки, на відміну від природничих, які займаються реаліями, котрі самі себе не називають, мають справу з феноменами людського життя. Аби дати назву різним аспектам свого соціального життя, люди не дочікуються, поки вони стануть об'єктом наукового дослідження. Назви змінюються в часі і просторі без будь-якого зв'язку з іманентними змінами самих речей.

Водночас це є свідченням наполегливого пошуку адекватної назви для нового наукового напрямку.

Розглянемо низку визначень, які стосуються предметної суті зв'язків між історією та соціологією. Наприклад, «Російська соціологічна енциклопедія» подає термін «соціологія історична», котрий визначає як напрямок сучасної соціології, метою якої є *дослідження історичних процесів* розвитку суспільств, соціальних систем, інститутів і явищ, а також *розробка соціологічних теорій історичного розвитку, соціологічних методів аналізу історичних даних*. У сучасній історичній соціології визначаються декілька головних напрямків. Перший. Соціологічні концепції, які розробляються для описання та аналізу історичних даних, виявлення соціальних закономірностей із допомогою соціального аналізу історичного розвитку. Друге. Використання історичних даних для перевірки правильності соціальних концепцій і для побудови модифікованих теорій [230, с. 45].

Подібне визначення знаходимо в першому томі «Історії теоретичної соціології» під редакцією Ю. Давидова, де історична соціологія тлумачиться як використання історичного підходу до аналізу соціальних аспектів людського існування та соціологічного до дослідження історичного процесу [87, с. 114].

Історична соціологія також визначається як «напрямок у сучасній соціології. Його представники досліджують історичний процес розвитку суспільства, соціальних систем, соціальних інститутів і явищ. У рамках цього напрямку розробляються також спеціальні соціологічні теорії історичного розвитку, соціологічні методи дослідження даних історії» [194, с. 91].

На думку російського соціолога А. Черних, історична соціологія є на-самперед дослідницьким підходом, який розглядає суспільні процеси в порівнянні, виступаючи ядром теорії соціальних змін [285, с. 12]. Водночас вона зазначає, що історична соціологія, яка визрівала в надрах соціальної історії, до 70-х рр. XX ст. тлумачилась занадто широко, як теорія соціальної еволюції та прогресу.

Натомість американський словник 1962 р. видання визначає *соціологію історичну* як аналіз історичних даних з метою отримання соціологічних узагальнень. Історичне дослідження може включати в себе спробу відкрити важливі тенденції розвитку суспільства, або цивілізації, проте воно може бути обмежене аналізом певної проблеми. У цьому випадку зв'язок між історією та соціологією може полягати в спробі перевірки певних гіпотез соціальної поведінки з використанням досвіду минулого [332, с. 45].

Автор статті «історична соціологія» у німецькому «Лексиконі соціології» професор О. Рамшted диференціює по-перше, соціологічний

напрямок досліджень, які розуміють соціальну реальність як продукт історичного становлення. В такому разі історична соціологія аналізує соціально обумовлені можливості, які не реалізувались в минулому. Водночас такі наукові розвідки утримуються від будь-яких спроб прогнозів як спекулятивних елементів теорії. По-друге, О. Рамшted виділяє соціологічні дослідження, які генералізують історичні процеси у порівнянні, аби з використанням компаративних підходів отримати уявлення про певні позачасові закономірності [412, с. 17].

Російський соціолог Романовський визначає історичну соціологію як частину загальної соціології, яка забезпечує своїми методами єдність аналізу минулого, сучасного та майбутнього, тобто часовий континуум соціологічного теоретизування та емпіричних досліджень шляхом включення історичного минулого в аналіз досліджуваного соціального об'єкта. Проблемне поле історичної соціології є аналогічним полю соціології [228, с. 119].

Марк Блок слушно зазначав, що в питаннях міждисциплінарних досліджень природничі науки так би мовити розумніші за гуманітаріїв, ніхто не спорить з прав скажімо на фізичну хімію [26, с. 17]. Звичайно, зазначене твердження є алегорією і не свідчить, що гуманітарії не такі розумні, як представники природничих наук.

Проблему зв'язку історії та соціології можна розглядати як взаємовигідне співробітництво та інтеграцію без втрати професійного суверенітету. Адже від цього офіційно «незарєєстрованого» шлюбу вже народилась спільна дитина — історична соціологія. Доречно казати про своєрідний поділ праці між фаховими істориками та соціологами. Ця тенденція ставатиме все більш помітною по мірі послаблення позицій розповідної «нарративної» історії, та посилення зацікавлення соціологів основними тенденціями розвитку всесвітньої історії.

По суті головна мета історичної соціології не описувати соціологічні феномени в позитивістській традиції, а й відслідковувати їхні витoki, передбачати можливі конфігурації та давати рекомендації щодо регуляції соціально-значимих процесів. Тому історична соціологія покликана не протиставляти макро- та мікроісторію і не відривати їх одна від одної.

Такий підхід дає можливість не лише описувати події, а й висувати гіпотези, ставити та вирішувати наукові проблеми.

У цьому сенсі вона є спорідненою з теорією історію. Під цим поняттям ми розуміємо засноване на міждисциплінарних підходах дослідження та описання причинно-наслідкових зв'язків, які визначають поведінку та поле розвитку великих соціальних груп на тривалих часових проміжках. Не лише ми робимо історію, а й історія творить нас.

Врешті ми самі обираємо історію, яку розповідаємо. У цьому контексті нова парадигма історії має орієнтуватись на прогностичну історію, а не на лише суто описову історію. Адже навіть одна подія може мати багато інтерпретацій. Тому і історичних дослідження не може бути автаркії, ізольованості різних спеціалістів, адже лише при взаємодопомозі можливо адекватно досліджувати всесвітню історію.

П. Штомпка розглядає появу в другій половині ХХ ст. історичної соціології як критичну реакцію на традиційне надто специфічне використання історії, властиве засновникам соціології [295, с. 255]. Вони шукали в історії насамперед можливості для пояснення переходу від традиційного суспільства до сучасного.

Він також виділив шість онтологічних положень, які на думку П. Штомпки становлять основу історичної соціології. По-перше, соціальна реальність визначається не як статична даність, а як динамічний процес. Вона складається з подій, а не об'єктів. При цьому час розглядається як фактор, котрий внутрішньо властивий соціальному життю. В різних фазах соціального процесу діють різні механізми подій. По-друге, соціальні зміни є синтезом багатьох процесів з різними векторами. По-третє, суспільство, яке перебуває в стані змін не розглядається як сутність, об'єкт або система, а є мережею відносин, просякнуту напруженою та гармонією, конфліктом та солідарністю. По-четверте, послідовність подій у межах кожного соціального процесу має кумулятивний характер. У кожній історичний момент відкривається певний набір можливостей, реалізація яких значною мірою обмежена попереднім розвитком процесу. По-п'яте, соціальний процес є конструктивним, створеним внаслідок дій людей. Нарешті, по-шосте, люди конструюють суспільство лише в даних успадкованих від минулого умовах. Наступні структури формуються завдяки попереднім діям [295, с. 266-267].

З метою вирішення цих завдань у 1975 р. у німецькому місті Фрайбург було відкрито Інститут історичної антропології, покликаний досліджувати людину в її цілісності та у історії повсякденності. Звернення до повсякденності веде до дослідження ментальності, тобто того, що менш за все змінюється в короткотерміновому історичному розвитку.

Натомість увага фокусується на виняткових випадках, малих соціальних групах, а інтерпретація соціальних дій у певному суспільстві здійснюється із застосуванням термінів, категорій та норм цього суспільства [227, с. 96].

У 1984 р. відомий соціолог, який працює в парадигмі історичної соціології, Теда Скочпол зазначала, що потік історичної соціології перетворився на бурхливу річку з багатьма коловоротами, які поширюються на всі складові соціологічного знання. (295, с. 277) Тому мова має йти про

масштаб міждисциплінарного діалогу та вмотивований вибір партнерських соціальних дисциплін.

Зокрема, так звана мікроісторія займається дослідженням історії якогось міста, села, незвичними біографіями людей з народу. Розгортаються дослідження в парадигмі історії повсякденності [159, с. 220].

Найбільш плідним полем взаємодії соціології та історії виявляється повсякденність. Російський соціолог Л. Іонін визначає повсякденність історичною, оскільки вона являє собою певний тип культури. При цьому історичність розуміється як співвідношення з минулим та майбутнім. Саме це уявляється одним із обов'язкових вимірів повсякденного життя [94, с. 99].

Засновник феноменологічної соціології Альфред Шюц визначив основні елементи-ознаки повсякденності. По-перше, це трудова діяльність, по-друге, специфічна впевненість у існуванні світу, по-третє, напружене ставлення до життя, по-четверте, специфіка особистісної визначеності дій індивіду, по-п'яте, особлива форма соціальності. З точки зору свого онтологічного статусу на початкових етапах людської історії світ повсякденності розглядається як один із можливих світів [94, с. 104–105].

Л. Іонін розглядає під повсякденністю щось звичне, рутинне, собі тотожне в різні моменти часу. На початку епохи історії повсякденності як такої не існувало. Повсякденність — це продукт тривалого історичного розвитку [94, с. 119].

Водночас зазначимо, що існує і альтернативна точка зору на те, як ідеологія модерну веде боротьбу з минулим як якісно іншим. По-перше, це його дискредитація як темних віків, або його модернізація, тобто проєкція на минуле сучасних модних уявлень та стандартів. Зокрема, російський філософ А. Панарін розглядає нову історію як спробу поєднати методи сучасного макроекономічного, соціологічного, демографічного аналізу, застосувавши його до самих найвіддаленіших епох. Представники цієї школи у всіх часах та у всіх народів зустрічають «людину економічну», завдяки чому унікають зустрічі із якісно іншими менталітетом та цінностями [196, с. 23].

Наприкінці роздумів із приводу визначень предметного та категоріального поля історичної соціології, зазначимо, що ні кожна ідея, яка безумовно відповідає реально існуючому феномену, може бути перетворена в наукове поняття на даному етапі розвитку соціальних наук. Ще Френсіс Бекон, зазначивши, що знання — це сила, наголошував, що на шляху до здобуття знань доводиться долати багато помилок, зокрема, ідолів натовпу, плочі, мовні стереотипи. Слід також пам'ятати про об'єктивний полісемантизм соціальних та історичних понять.

1.2. Історичні та соціологічні погляди за доби класичної соціальної думки

Отже, проаналізувавши ключові етапи розвитку ідей історичної соціології як інтелектуальної традиції, що постійно трансформувалася, з'ясуємо, чому це відбувалося саме так. Методологічним кредо класики є послідовне висвітлення за суб'єктивним — об'єктивного, за примхами різних воль — об'єктивних закономірностей та тенденцій [197, с. 11].

Спробуємо показати міждисциплінарність на рівні висвітлення інтелектуальної традиції, яка працює на теоретичне та концептуальне забезпечення сучасної історичної соціології.

В центрі творчості **Аристотеля (384–322 рр. до н. е.)**, Платона та інших грецьких філософів була увага до проблем суспільства. Проте суть соціальної парадигми сформулювало християнство. Августин Блаженний вперше подивився на історію людства як на єдиний, закономірний та об'єктивний процес, який є частиною розвитку світу загалом.

Період європейського Відродження (XIV–XVI ст.) ознаменувався поступовим переходом від теоцентричного до антропоцентричного бачення світу.

У XVI ст. Ж. Боден підкреслював, що історія служить політиці. Він наголошував, що не ідеали визначають зміст історичного прогресу, а історія людських винаходів [29, с. 99].

До кінця XVIII ст. історична наука (зокрема, в Німеччині представники Геттінгенської школи Г. Ахенвалл, І. Гатгерер, А. Шлойер) робила спроби створити версію універсальної історії, пов'язуючи «нарратив» розповідей про події з описом соціальних умов, зокрема з інформацією про зростання кількості населення, становища торгівлі та ремесел, правового устрою та політичної системи.

Натомість до середини XVII ст. у Росії не було концепції «держави» або «суспільства». Поняття «держави» означало особу царя. Суспільство сприймалося не єдиним цілим, а роздробленим на окремі соціальні прошарки. На Заході під впливом феодалних порядків та римського права ці поняття були добре розроблені ще з XIII ст., і навіть найбільш авторитарні королі про них не забували. За Петра I в Росії вперше відчули взаємозв'язок між суспільним та особистим благом.

Класична доба Просвітництва стала епохою своєрідного «зачаття» історичної соціології як самостійного напрямку соціального знання. Британський соціальний філософ **Томас Гоббс (1588–1679)** визначав природний принцип соціального буття «війну всіх проти всіх» [85, с. 318].

Натомість **Жан-Жак Руссо (1712–1778)** як першоджерело висунув концепцію суспільного договору, який покладено в основу соціального порядку. Подальший розвиток цієї ідеї пов'язаний зі становленням

соціології. Проте ще тривалий час соціальні знання були невіддільні від філософії.

Жан-Антуан Кондорсе (1743–1794) з 1785 р. був секретарем Французької академії наук. В «Ескізі історичної картини прогресу людського розуму» він розвинув думку **Йогана Гердера (1744–1803)** про людство як постійну систему живих сил і констатував наявність зв'язку між цілями народів та обставинами їхнього існування. Кондорсе виділяє як важливий етап становлення писемності, яка «стає мистецтвом символізувати умовними знаками кожен ідею, кожне слово і відповідно кожен зміну слів та ідей». Він також наголошував, що нерівність станів та нерівність освіти — головні причини всіх соціальних потрясінь. Цікаво, що з точки зору меж просвітницької епохи його слова можна вважати прогнозом глобалізації, коли «просвітництво досягне певної межі у значній кількості націй, торговельні відносини охоплять всю земну кулю» [303, с. 43].

Джанбатіста Віко (1668–1744) з 1734 р. був придворним історіографом. У праці «Основи нової науки про спільну природу націй» він зазначав, що ідеї, які виникають у народів, котрі навіть не знають про існування одне одного, повинні мати спільну основу істини [303, с. 35]. Віко через ідею циклічності шукав закономірності в історії людства. Основи Вічної ідеальної історії, відповідно до якої здійснюють свій рух у часі всі нації, полягають у їх зародженні, розвитку, занепаді, кінці.

Іммануїл Кант (1724–1804) у праці «Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані» (1784) прогнозував виникнення глобальної правової держави. Він також наголошував, що сенс та направленість історії визначається зростанням індивідуальної свободи у поєднанні з розвитком моралі, яка обмежує свободу особистості, якщо вона заважає свободі інших [105, с. 61].

Отже, розвиток історичних аспектів у соціальних дослідженнях спостерігався ще до формального виникнення соціології як самостійної науки. Наприклад, **Шарль де Монтеск'є (1689–1755)** одним із перших свідомо застосував історичний підхід до аналізу соціальних проблем. На прикладі Стародавнього Риму він спробував обґрунтувати соціально-психологічну детермінацію історичного процесу. Джерелом могутності римлян Ш. Монтеск'є вважав владиству ім громадсько-добродійності, яка спонукала ставити над усе інтереси батьківщини. Ця соціально-психологічна риса є органічною в контексті політичної свободи, притаманної республіканській формі управління суспільством. Падіння республіки і встановлення деспотичного правління, що було зумовлено невпинною експансією римлян, значними військовими витратами, призвело до послаблення громадської добродійності, внаслідок чого римляни виявилися нездатними протистояти варварам.

Логічним розвитком концепції соціально-психологічної детермінації історичного процесу стало й обґрунтування впливу географічного середовища на характер суспільства, поведінку, діяльність його членів. Французький модерний мислитель Р. Арон визначав метод мислення Ш. Монтеск'є як аналітичну соціологію. Його ключовим завданням був аналіз форми суспільства в його різноманітності та пошук рівноваги внутрішніх сил суспільства, аби забезпечити гарантії свободи та поміркованості. Він встановлював численні зв'язки між різними факторами без спроби філософського узагальнення, без претензій на виявлення витоків кожного суспільства. Причому Ш. Монтеск'є, на відміну від О. Конта, не вірив у соціальний прогрес [25, с. 85].

Анрі де Сен-Сімон (1760–1825), відомий як соціальний мислитель-утопіст, суттєво вплинув на соціологічні уявлення свого секретаря О. Конта. О. Конт фактично систематизував ідеї свого вчителя, особливо в питанні типологізації індустріального суспільства, яке на початку XIX ст. прискореним темпом змінювало традиційне аграрне суспільство. У 1822 р. А. Сен-Сімон запропонував своєму учню О. Конту розробити «План наукових робіт, потрібних для реорганізації суспільства». Однією з найбільш продуктивних ідей стала спроба проведення історичного порівняння різних соціальних станів, у яких перебувало людство. На думку А. Сен-Сімона, для діяльності суспільству потрібна мета [228, с. 15].

Значимо, що засновники соціології — О. Конт, Е. Дюркгейм, М. Вебер, К. Маркс, — яких Р. Арон назвав класиками соціології першого і другого покоління, будували свої концепції на засадах історичного мислення [380, с. 7]. Проте це дає нам досить слабо аргументовані підстави інтерпретувати їхні погляди винятково з точки зору історичної соціології. Як правило, ці мислителі ставили соціологічні питання з приводу історії, оскільки всі вони розуміли, що без історичного горизонту неможливе правильне бачення сучасних проблем.

Однак після 1945 р. соціологія практично втратила історичне бачення. Цьому сприяла епоха соціально-культурних катаклізмів. Наприклад, Р. Арон, перебуваючи в 1932 р. на стажуванні в Німеччині часів кризи Веймарської республіки, зазначав, як мало придатний теоретичний інструментарій тодішньої французької соціології для розуміння природи та сенсу таких явищ, як факельні марші нацистів.

Адекватне розуміння місця певної науки у мережі споріднених наукових дисциплін не можливо сформулювати без знання історії її розвитку. Отже, звернемося до історії основних ідей історичної соціології.

Найміцніше історична соціологія у своїй іпостасі теорії соціального розвитку пов'язана з історією теоретичної соціології. Предметом

теоретичної історичної соціології є дослідження методологічних аспектів теорії історії у їх взаємодії із соціальними процедурами верифікації. При чому ця тенденція спостерігається з часу виникнення соціології як самостійної науки до сьогодні.

Криза позитивізму спонукала до появи переконань у неможливості пізнання минулого. Адже історик суб'єктивно творить факти минулого, виходячи з власних ідей та уявлень свого часу. Отже, історичне пізнання керується певною ціннісною системою, але в ідеалі воно не повинно виносити оціночних суджень. Проте, як це переконливо довів М. Вебер, подібне утримання від стереотипних оцінок є надзвичайно складною справою і для історика, і для соціолога.

Російський соціолог А. Черних справедливо зазначає, що наукові інтереси соціології спочатку не обмежувалися лише сучасністю, вони включали в себе дослідження історії та розвитку суспільства і на відміну від історичної науки, скажімо, XIX ст. претендували на розробку теорій суспільного розвитку [313, с. 14].

Натомість історія впродовж XIX ст. все більше концентрувала свою увагу на подіях. Все активніше стали вивчати державну історію з точки зору політичних та економічних аспектів. Політична заангажованість істориків, специфічність їхніх джерел, а з іншого боку, — орієнтація соціологів на теоретичні узагальнення не сприяли порозумінню між істориками та соціологами.

Історична соціологія оформилася у другій половині XX ст., але передумови її виділення як самостійної соціальної дисципліни склалися з XVIII ст. Тоді філософія історії намагалася досліджувати закономірності соціального розвитку на конкретному історичному матеріалі (Віко, Монтеск'є, Вольтер, Кондорсе, Гердер). Р. Арон слушно зазначав, що всі великі соціологічні системи зобов'язані одна одній у тому, що стосується поняття людини та історії [295, с. 386].

У XIX ст. пануючим був позитивізм, який розповідав про великі події, великих людей. Пріоритет мала політична історія. Водночас були спроби створення глобальних теорій всього історичного процесу та розширення історичного об'єкту, включення до сфери досліджень історичної науки нових проблем. Проте нерозв'язаність проблеми смислу історії ставила під сумнів цілісність та цінність історії людства взагалі. Здавалося, що історик творить суб'єктивно, конструє факти минулого, виходячи з власних ідей та уявлень свого часу.

Франсуа Гізо (1787–1874), французький історик та політичний діяч, розвивав нові напрями дослідження насамперед французької політичної історії. Він висловив ідею історичної долі як низки подій, детермінованих

внутрішньою логікою, за його твердженням, історія підпорядковується логіці ймовірного. У дослідженні політичної історії Франції Ф. Гізо зробив перші кроки від історії суто описової до історії концептуальної.

Німецький філософ **Вільгельм Дільтей (1833–1911)**, якого вважають «Кантом історичного пізнання», протиставляв гуманітарні науки — науки про дух — природничим. Прихильник антираціонального емпіризму, він протиставляв об'єкт та суб'єкт у процесі соціального пізнання. Школа історії духу пропонувала враховувати досвід внутрішнього переживання людини. Те, що переживають люди, — завжди емоційно визначене, його неможливо пояснити, а треба розуміти. Відповідно розуміння, за В. Дільтеєм, — це перетворення переживання іншого у власне. Він твердив, що історичні науки про дух не можуть співпрацювати з природничими науками [74, с. 201], і сповідував пізнання історії лише через індивідуальне тлумачення.

Неможливо пізнати мету та сенс історії як цілого. З іншого боку, Шелер наголошував, що для справді історичного пізнання більш важливими є соціологічні категорії [266, с. 472].

Німецький філософ кантіанець **Вільгельм Віндельбанд (1848–1915)** ввів до історичного процесу метафізичне мислення. Взагалі, «критична філософія історії» В. Віндельбанда, В. Дільтея, Г. Ріккєрта стала відповідно на позитивізм та марксизм. Людина як розумна сутність дана не психологічно, а задана історично. Лише як історична сутність людина в рамках цілого роду бере участь у діалозі зі світовим розумом. Слідом за І. Кантом він вважав, що історія належить до сфери етичного, тому вона не може претендувати на об'єктивність. Отже, В. Віндельбанд розглядав феноменальне як певний абсолют дійсності, а історію — як джерело знань про культурні цінності. Пізній етап творчості В. Віндельбанда пов'язаний із спробами теоретико-методологічного синтезу та спроб переходу від неокантіанства до неогегельянства [88, с. 444]. Замість того, аби розбирати світ по літерах, філософія має синтетично конструювати його.

Леопольд фон Ранке (1795–1886), німецький історик-позитивіст, професор Берлінського університету, наголошував на важливості критичного аналізу історичних джерел. Істина завжди конкретна. Ранке трактував історію як результат діяльності народних сил, що ставило питання про дослідження масових соціальних процесів та проблем.

Генріх Ріккєрт (1863–1936), німецький філософ, розглядав історію як особливе знання. Він наголошував на множині історичних законів, проте визнавав вічні моральні закони. Г. Ріккєрт наголошував на неможливості пізнати вищий сенс історії. Його позиція полягала в критиці об'єктивізму Л. Ранке, який наголошував, що історик має намагатися показати те,

що було насправді. Також критикував В. Віндельбанда за визнання законів природи та образів історії.

Г. Ріккєрт вважав, що природні науки та історичні методи пізнання відрізняються один від одного. Якщо в першому випадку завдання полягає у встановленні певних закономірностей, то історичне пізнання має досліджувати індивідуальне та неповторне. Він пропонував конструювати предмет історії через його співвідношення з соціальними цінностями, адже історія відображає не все індивідуальне, а лише «важливе», «цікаве», «суттєве». Водночас внаслідок цього втрачається об'єктивна історична істина. Історія набуває безкінечну кількість сенсів, кожний з яких, принаймні гіпотетично, може бути не менш істинним, ніж будь-який смисл. Тому спроба моністичного підходу до історії, тобто її підпорядкування лише якимось одним закономірностям, нівелює всі інші необхідності [223, с. 93].

Врешті, Г. Ріккєрта ми можемо вважати диячем, який зробив неперсичний внесок у розвиток історичної соціології, адже він був вчителем філософії М. Вебера, у свідомість якого заклад пошук відповіді на питання, як у реальному процесі історичного пізнання співвідносяться принципи віднесення до цінності та принципи свободи від оціночних суджень. Його учень розробив власну теорію історичної соціології, яка намагалася бути вільною від оцінок та тлумачення цінностей [332, с. 67].

Англійський історик і філософ **Робін Джордж Коллінгвуд (1889–1943)** визначав історію як різновид пошуку. Оскільки наука — це пошук, відповідно історія є наукою. Водночас поняття, які використовують історики, найчастіше не мають універсального визнання. Коллінгвуд пропонував метод перегравання історичної ситуації, яка досліджується у свідомості історика. Історія розглядалася ним як знання про минуле в теперішньому часі, самопізнання істориком свого власного духу — як повторне переживання минулого досвіду. Критичне осмислення всесвітньої історії він спрямовував на відкриття загальних законів, що впливають на перебіг подій, цикл змін законів, які функціонують на певних етапах [125, с. 56].

Р. Коллінгвуд вважав, що позитивісти марно намагалися зробити з історії емпіричну науку на кшталт метеорології [125, с. 54]. Натомість, за його переконанням, цінність історії полягає в тому, що вона показує нам, що людина зробила, вчить нас, що таке людина. Говорячи про приховані мотиви людської поведінки, Р. Коллінгвуд значав, що визначення того, що все, що трапляється в історії, не обов'язково трапляється через чиюсь свідоме бажання, є необхідною передумовою розуміння будь-якого історичного процесу [125, с. 104]. На відміну від природного процесу, який є процесом подій, історичний процес є процесом думок. Для Р. Коллінгвуда вся історія є лише історією думок.

Минуле у природному процесі — це мертве минуле, замінене чимось іншим. Історичне минуле живе в теперішньому. Завдання історика — показати, як саме настало сьогодні. Він не може претендувати на визначення того, як настане майбутнє. Теперішній час є завжди довершеним у тому розумінні, що йому завжди вдається бути тим, чим він намагається бути. На даний момент історичний процес виконав те, що хотів зробити, ми неспроможні сказати, що саме він збирається робити далі [125, с. 170].

Ознакою неісторичного мислення Р. Коллінгвуд вважав претензії на пророкування майбутнього на наукових засадах, і в цьому питанні його позиція збігається з думкою К. Поппера. Врешті, історія сприймається як повторне програвання колишньої думки в голові історика. Тому історичне знання розглядається як знання про те, що дух робив у минулому, і водночас це повторне здійснення того дняння, увічнення минулих актів у теперішньому. Прогрес, на думку Р. Коллінгвуда, є не заміною поганого добрим, а заміною доброго ще кращим. Однак при цьому, мабуть, не слід забувати, що краще — ворог доброго.

Італійський історик і філософ **Бенедетто Кроче (1866–1952)**, на відміну від Г. Гегеля, який вбачав повноту історії лише в її кінці, наголошував на повноті сенсу історії в кожен момент. Він повторював, що будь-яка історія є сучасною, але водночас її не слід зводити лише до історії самосвідомості [90, с. 9].

Факт є історичним в тій мірі, в якій ми про нього відповідним чином думаємо. Тому поза мисленням абсурдно визначати, які факти є історичними, а які ні. Так, в історичній хроніці відсутній акт розуміння, але у виборі подій, які фіксуються, присутній акт волі.

Проти традиційного позитивізму та ірраціонального суб'єктивізму виступила «школа Анналів». Її новація полягала у визначенні нової концепції творчості самого історика, якого тепер закликали мислити проблемами. Історик не може вийти за межі системи цінностей власної культури, тому будь-яка історична концепція априорі є релятивною. І хоча історик керується певною ціннісною системою, він має уникати оціночних суджень [90, с. 19].

У 50-х рр. XX ст. розвивалася нова історична наука, яка приділяла увагу історії структур, а не лише історії подій. Соціальна історія, що досліджувала великі народні маси, натомість втрачала увагу до конкретної людини. Це було тим більш симптоматично, що людські факти є найскладнішим об'єктом наукового пізнання.

Марк Блок (1886–1944), який разом із **Люсьєном Февром (1878–1956)** у 1929 р. почав видавати журнал «Аннали економічної і соціальної історії», дуже наочно писав, що розкриття трупа відкриє біологу чимало таємниць,

яких він не довідався б, досліджуючи живе тіло, але він не дізнається того, про що може розповісти лише живий організм [26, с. 46].

М. Блок намагався захистити історію від тих, хто забув її, не бажає або не може скористатися її уроками. Кроком у вірному напрямі він вважав відхід від ідеологемі презентизму, тобто жорсткої детермінації уявлень про минуле, виходячи з сучасних уявлень про нього. Натомість історик має вчитися мислити проблемами. Перед тим, як їх вирішувати, важливо правильно сформулювати суть. Чим більше проблеми пануватимуть над фактом, тим більше наші дослідження наблизяться до того, що є в соціальних науках справжнім завданням історії. [68, с. 220].

У книзі «Королі-чудотворці» на підставі поширеної в часи середньовіччя віри в спроможність французьких та англійських королів зціляти золотушних хворих М. Блок дослідив політичну психологію мас, роль колективних уявлень у політичному житті та формування цих уявлень в надрах соціальних груп [27, с. 32]. Він бачив людське суспільство не у вигляді соціологічної абстракції, а як систему зв'язків, відносин між людьми. Історія в цьому сенсі покликана досліджувати людину в єдності всіх її соціальних проявів, тому немає провала між історією та соціологією.

Отже, на нашу думку, історична соціологія інтегрує «прикордонні» сфери інтересів різних соціальних наук, при цьому лишаючи «суверенними» формальні предметні поля цих диференційованих наукових дисциплін. Історичний метод у соціології стає інтегральним для різних галузевих соціологій.

Звичайно, кожна наука, яка претендує на суверенний статус, намагається знайти власне глибоке коріння. Розглядаючи становлення історичної соціології, слід звернути увагу на досить широке коло соціальних мислителів, творчість яких створила потужне силове інтелектуальне поле, яке тою чи іншою мірою будить думку та живить подальші дослідження.

На цьому етапі О. Конт, на відміну від свого вчителя, який розглядав науку про суспільство як частину фізіології, тобто загальної науки про організм, виділив науку про соціальні організми під назвою соціальна фізика і підніс її на вершину в ієрархії наук.

Раніше за О. Конта, у 1835 р., засновник модерної статистики А. Кетле (1796–1874) застосував термін «соціальна фізика» до соціальної статистики. Зокрема, він вперше ввів до наукового обігу поняття «моральна статистика», «середньостатистичний показник» та інші. У 1839 р. О. Конт ввів поняття «соціальна філософія». О. Конт не поділяв соціалістичні утопічні погляди свого патрона А. Сен-Сімона.

Огюст Конт (1798–1857) свою основну працю «Курс позитивної філософії» видавав упродовж 1830–1857 рр. Зокрема, він наголошував,

що основним об'єктом соціології має стати історія людського роду, і виділив три стадії розвитку людства: теологічна, тобто найвища в духовному сенсі (фетишизм, політеїзм, монотеїзм), яка за його уявлення тривала до 1300 р., метафізична (абстрактна) стадія — 1300–1800 рр., та позитивна стадія панування науки, яка намагається «стверджувати те, що є» [87, с. 71]. При цьому соціологія розглядалася як найбільш конкретна наукова дисципліна. Справжнім предметом соціології О. Конт визначав майбутнє суспільство, яке охоплюватиме все людство, саме це є метою прогресу як «безперервного розвитку».

Єдиний сенс історії він вбачав у прогресі людського розуму. Розум людини проходить три послідовні стадії: теологічну, метафізичну, позитивну. Мить історичного розвитку є зрозумілою, якщо розглядати розвиток у цілому. Позицію О. Конта щодо «закону трьох стадій» критикував **Володимир Соловйов (1853–1900)**, який наголошував, що в історії суспільства релігійні погляди співіснують поряд з науковими, крім того, у первісному суспільстві справедливість є природним началом.

В умовах краху старого феодалного режиму та народження в революційних муках нового буржуазного режиму, як слушно зазначає російський соціолог М. Лапін, він намагався дати громадянам всіх передових країн нову філософію. На відміну від старих теологічно-метафізичних концепцій, він розробляв систему позитивного знання фактів та законів, які підлягають науковому пізнанню. На думку О. Конта, науки утворюють певну ієрархію, яка визначається ступенем простоти та загальності. Зазначена ієрархія починається математикою та завершується соціологією, причому кожна з наук користується елементарними фактами попередніх. Об'єктом соціології він визнавав історію людства.

Основну увагу позитивна соціологія зосереджує на використанні соціальних методів інших наук. Основним науковим методом позитивної соціології, який запропонував О. Конт, є історичне порівняння різних послідовних стадій розвитку людства. Хоча цей історичний аналіз стосується переважно сфери динамічної соціології, він має значення для всієї науки. Історичний метод спостереження виокремлює соціологію як науку, яка забезпечує перехід від одиничного до цілого [87, с. 30].

Позитивістська соціологія мала об'єднати всі галузі знань про суспільство та працювати із загальними висновками окремих наук. Позитивізм через систему доказів врешті має привести до універсальних законів. К. Поппер наголошував, що ключовою ідеєю О. Конта у розумінні історичного процесу було сприйняття ідеї спадковості дії соціальних факторів. Загалом, на його думку інтерпретація історичного розвитку О. Контом близька до холістської традиції описання станів суспільства через подібність до вікових станів організму.

Однією з рушійних сил історії вважалася неупорядкованість мислення на кожному окремо історичному етапі. Зрештою, історія суспільства визначається історією людського розуму. О. Конт наголошував: аби зрозуміти сучасну епоху, слід повернутися до ширшого історичного контексту та розглядати її як фазу на тривалому шляху людської історії. Без цього історичного методу неможливо дати адекватне пояснення, передбачити та дати практичні рекомендації стосовно будь-якого сучасного феномена, якщо не реконструювати всю його попередню історію. Людство протягом усієї своєї історії послідовно проходить три головні стадії: теологічну, метафізичну та позитивістську.

Хоча послідовні стадії розвитку розуму людського суспільства розглядалися як універсальні, їхні риси більше нагадували західно-європейську цивілізацію. Наприклад, на думку О. Конта, середньовічне суспільство скріплювалося трансцендентальною вірою, яка інтерпретувалася католицькою церквою. Натомість у суспільстві науковому та інтелектуальному вчені замінюють жерців, а промисловці мають пріоритетне місце порівняно з військовими.

О. Конт розглядав соціологію як позитивну науку про суспільство, а головним завданням історії він вважав навчання позитивізму всього людства. Панування історичної точк і зору він вважав найважливішою ознакою позитивізму та його головним підсумком.

О. Конт одним із перших став порівнювати суспільство з людським організмом. Водночас цілісність соціального організму визнавалася ним більшою, ніж сума його складових частин [380, с. 11].

Важливим внеском О. Конта в теорію соціального розвитку стали його ідеї про соціальну статистику та динаміку. Статичний стан характеризується суспільним консенсусом, який підтримується кожним елементом соціальної структури. Соціальна динаміка розглядалася як послідовна зміна станів, які проходить суспільство у становленні розуму та порядку. О. Конт виділяв наступні особливості нового індустріального соціального порядку: концентрація робочої сили в містах, установка на отримання прибутку, використання у виробництві досягнень науки та техніки, антагонізм між господарями та найманими працівниками, посилення соціальної нерівності, формування економічної системи, заснованої на ринковій системі та вільній конкуренції [409, с. 38].

Наприкінці XIX — на початку XX ст. методологічна криза позитивізму та механістичного детермінізму, подальша диференціація та спеціалізація соціальних наук стимулювали серйозну критику запропонованого О. Контом порівняльно-історичного методу як некритичного збирання фактів для підтвердження апіорної схеми. На відміну від Ш. Монтеск'є,

О. Конт був прихильником ідеї єдності всесвітньої історії, внаслідок абсолютизації якої навіть досить проблемно сприймав ідею різноманітності історичних процесів різних суспільств. Знати, аби передбачати; передбачати, аби могли. Для теорії розвитку важливими є поняття, введені О. Контом «соціальна статика» та «соціальна динаміка»

Ідея О. Конта щодо «Західної республіки», по суті, була прогнозом майбутнього об'єднання Європи, свідками якого ми є сьогодні. Зокрема, він вважав, що історія веде до диференціації суспільних функцій і водночас до зростання уніфікації суспільств [6, с. 121].

Герберт Спенсер (1820–1903), англійський філософ, соціолог-позитивіст, сприяв подальшому розвитку ідеї соціології. Слідом за О. Контом він поклав в основу соціології ідею еволюції. Люди, яким, завдяки побільшенню знань, зрозумілою стала генеза простих явищ, все-таки продовжують вірити в надприродне походження явищ складних, визначити причини яких дуже нелегко [245, с. 108].

Г. Спенсер вбачав у принципі еволюції універсальну методологічну основу для будь-якого знання та сформував позитивістську органічну еволюційну парадигму. Він розробив теорію соціальної еволюції, в якій ключовими елементами визначив зростання, структуру та диференціацію. По суті, він першим ввів поняття «структура» та «функції». Визнавалася можливість відділити структуру суспільства від його функцій. Також він враховував фактори застою та регресу [246, с. 57], виділяв два головних соціальні типи суспільств — військові та індустріальні.

Послідовний еволюціоніст Г. Спенсер заперечував втручання держави в соціальні питання, що перешкоджає необхідній адаптації суспільства до свого середовища. Він, на відміну від Е. Дюркгейма, який посилався на поняття соціальної солідарності, більше вів мову про індивідуалізм. Водночас, Г. Спенсер фактично сприяв відокремленню предмета соціології від історії. Саме він постійно наголошував: якщо предмет історії — конкретні факти, то предметом історії є типові явища та процеси. Г. Спенсер ввів поняття «соціальний інститут» як структура соціальних відносин та певної організації [246, с. 364].

Еміль Дюркгейм (1858–1917) у процесі вивчення соціальних процесів та явищ суспільного життя пропонував розглядати соціальні факти як речі, не залежні від суб'єкта, і досліджувати їх об'єктивно. Тобто соціальні явища, на думку Е. Дюркгейма, слід пояснювати соціальними причинами. Він звернув увагу на дуалізм людської природи, в якій поєдналися індивідуальні та колективні уявлення.

Водночас він розглядав соціологію як своєрідне моральне вчення. З цієї точки зору соціальна теорія розглядалася як основа педагогіки.

Провідними темами досліджень став розподіл праці, солідарність і мораль. Спільна віра та ідеали — один тип солідарності, інший — так звана механічна солідарність. Суспільство — це солідарність. Колективна свідомість налаштована на солідарність [78, с. 8].

Е. Дюркгейм пропонував розглядати суспільство як поза- та надіндивідуальну реальність, яка має щодо індивідів примусову силу, незалежну від них. Наперед зазначимо, що в нашому концепті такий стан є властивим для інволюційного періоду розгортання циклу.

Суспільство розглядається як певне цілісне людське утворення. Соціальна поведінка має пояснюватися екзогенними впливами. Тому висхідними мотивами дослідницького процесу мають бути саме соціальні явища, а не ідеї щодо них [316, с. 6].

Відмінною рисою соціального факти є його імперативний вплив на індивіда. Соціальні феномени повинні пояснюватися в соціальних категоріях. Соціальні зміни розглядаються як єдиний процес. З одного боку, існують висхідні стадії, кожна наступна з яких більш прогресивна за попередню. Домінантною тенденцією історичного процесу стає диференціація. Проте соціальний порядок врешті залежить від встановлення балансу між диференціацією та інтеграцією, тому соціальні феномени можна пояснити лише через урахування динаміки соціальних відносин.

У докторській дисертації Е. Дюркгейма «Про розподіл суспільної праці» (1893) ще відчувався вплив ідей О. Конта. Проте Е. Дюркгейм наголошував, що розподіл праці послаблював роль релігії як основи соціального зв'язку. Навіть «прости» суспільства мають соціальну структуру, яка спирається не лише на родинні, статеві, вікові відмінності, а й на критерії соціальної диференціації за ознаками розподілу праці [78, с. 45].

Водночас Е. Дюркгейм просувався далі у розумінні закономірностей функціонування суспільства. Розподіл праці, на його думку, визначає структуру всього суспільства, а технічні та економічні аспекти є лише його проявами. Розподіл праці є результатом боротьби за існування та її розв'язку.

Важливим внеском Е. Дюркгейма до соціальної теорії є його опис механічної та органічної солідарності. У суспільствах з механічною солідарністю найбільша частина суспільного життя керується соціальними імперативами та заборонами, які визначаються колективною свідомістю. В умовах механічної солідарності індивіди є взаємозамінними. Чим ближче до найвищих соціальних типів, тим більш розвинутим є розподіл праці.

По мірі того, що людство просувається в соціальній еволюції, механічна солідарність все більше послаблюється. Саме розподіл праці утримує єдність соціальних агрегатів вищих типів. Солідарність він

розглядає як вищий моральний принцип. Проблема взаємин між індивідом та групою вивела Е. Дюркгейма на проблему консенсусу. Аби розподіл праці продукував солідарність, недостатньо, щоб кожен мав свою справу, необхідно, щоб йому підходило певне заняття [78, с. 27].

Під консенсусом Е. Дюркгейм розумів раціонально усвідомлену солідарність. Спочатку в історії розвитку суспільства виникає певний консенсус, а лише потім «суспільний договір». Історія довела, що пошук цієї соціальної гармонії є чи не найскладнішою справою, адже кожне суспільство є чимось більшим, ніж просто сума індивідів, які його складають. Творче надбання Е. Дюркгейма широко використовується історичною антропологією. Саме він акцентував увагу на тому, що людина невідомо піддається тиску соціальних фактів, проте йому не вдалося достатньо мірою показати механізми, які впливають на соціальну історію.

На думку одного з класиків «школи Анналів» Блока, суттєве значення для нової соціальної історії має соціологічна школа Е. Дюркгейма, хоча вона відводить історії місце в підвалі, куди соціологи, резервуючи за собою все, що піддається раціональному аналізу, віддають історії факти людського життя, які видаються поверховими та довільними [26, с. 15]. Постаті Е. Дюркгейма, М. Вебера, як і К. Маркса, Ф. Ніцше, З. Фрейда та А. Ейнштейна, є класичними для доби модерну [388, с. 11].

На думку Ю. Давидова, провідного російського спеціаліста з творчості М. Вебера, німецька історична політекономія перетворюється в нього на історичну соціологію [71, с. 346]. М. Вебер насамперед розумів соціологію як аналіз історичних проблем, а не конструювання системи знання.

Макс Вебер (1864–1920) сприяв розвитку теоретичних знань соціальної історії. Як зазначав американський соціолог Чарльз Мілзс, М. Вебер, подібно до багатьох інших соціологів, більшу частину своєї роботи провів у діалозі з К. Марксом [177, с. 165].

По суті, М. Вебер є засновником сучасного наукового світогляду, в основі якого — плюралізм та релятивізм. Він закликав відмовитися від монокаузальності в інтерпретації історичних феноменів [6, с. 15]. М. Вебер розглядав історію і соціологію як два напрями наукового інтересу, а не дві різні наукові дисципліни, які повинні ігнорувати одна одну. Оскільки констатуючою ознакою соціального є суб'єктивний сенс, М. Вебер назвав свою соціологію розуміючою [94, с. 24].

Суперечливість та історична обумовленість термінів, які використовують історики, поставила проблему ролі суб'єкта пізнання в процесі створення картини минулого. Створена М. Вебером концепція «ідеальних типів» спростувала тезу А. Шопенгауера про неможливість пізнання істориків інших культур, крім власної, рідної. Натомість М. Вебер

інтерпретував суб'єктивність через поняття «ідеального типу», «інтересу епохи» її провідні установки.

Метою створення ідеального типу є спроба відокремити історичний матеріал джерел від вторинної історичної інформації ціннісної орієнтації. Врешті, ідеальний тип неможливо верифікувати емпіричним шляхом, його можна розглядати лише як своєрідну «гіпотезу гіпотези» [88, с. 357].

Зокрема, за допомогою поняття ідеального типу М. Вебер робив співставлення емпіричних фактів соціально-історичної дійсності та ідеальної складності і різноманітності соціальних явищ з метою систематизації емпіричного матеріалу та подальшого його дослідження. Тому ідеальний тип не може бути знайденим в емпіричній реальності. В історії, на відміну від кантіанців Г. Ріккєрта та В. Віндельбанда, котрі ставилися до історії як суто індивідуального пізнання, за М. Вебером, ідеальні типи пов'язані з аналізом конкретних історичних цілісностей, унікальних історичних явищ, показуючи своєрідність їхньої формоутворюючої структури. Хоча подібні поняття не можуть відобразити всієї багатоманітності емпіричної реальності певного соціального явища, вони не є суто абстрактними родовими поняттями, які ігнорують специфіку конкретно-історичних явищ.

Вся наукова діяльність цього видатного європейського соціолога ґрунтувалася на величезній історичній ерудиції. Глибоке знання історії привело М. Вебера до заперечення неісторичних механістичних законів історії та змусило звернутися до дослідження конкретних історичних змін. М. Вебера з повним правом можна вважати найбільш історично ментально орієнтованим з усіх класиків соціології.

Цікаво, що в 1905 р. М. Вебер, працюючи над твором «Про ситуацію буржуазної демократії в Росії», ознайомився з працями М. Драгоманова щодо загальної ситуації в Україні. Він наголошував, що проблема автономії 30 млн. українців — це питання, перед яким зупиняються найпоспідовніші демократи.

У праці «Про деякі категорії соціології розуміння» М. Вебер наголошував, що не треба бути Цезарем, аби розуміти Цезаря, інакше будь-які заняття історією втратили б свій сенс [44, с. 105].

У праці «Протестантська етика і дух капіталізму» М. Вебер найкраще показав можливість історичної соціології. Він визначив протестантську мораль як мирський аскетизм, для якого робота є порятунком. М. Вебер дослідив господарський етос світових релігій. В методологічному плані він наголошував: аби встановити дійсні каузальні зв'язки ми встановлюємо ідеальні. З цією метою М. Вебер використовував поняття ідеального типу як встановлення осмислених зв'язків, властивих певній історичній

цільності або послідовності подій. При чому конструкт ідеальних типів він розглядає не як кінцеву мету наукового дослідження, а як метод досягнення цієї мети.

Помітним внеском М. Вебера до історичної політичної соціології стало його вчення про три типи панування — раціональне, традиційне та харизматичне. Раціональне панування ґрунтується на обов'язковості легально встановлених інститутів та легальності носіїв влади, які здійснюють управління. Традиційне панування засновано на вірі в тих, хто в силу традиції покликаний здійснювати панування. Харизматичне панування передбачає особисту вірність, яка виникла внаслідок особливо дару або доблесті носія харизми, яка стимулює довіру до встановленого ним порядку [45, с. 56].

За М. Вебером, харизматичний авторитет завжди є революційним. Значення харизматичної легітиматії посилюється під час соціальних криз. За таких ситуацій люди зазвичай вірять лише тим, хто є непричетним до існуючого порядку. Народні маси намагаються уникнути відповідальності. Існування в історичній ситуації гіпотетичних альтернатив розвитку є передумовою важливих героїських дій. Героїзм формує героїчний час у героїчних обставинах. Для цього наявними мають бути також людські ресурси включно з емоційними, які можна було б мобілізувати.

М. Вебер вдало поєднав ідеї соціально значущих дій в суспільстві з уявленнями про певний часовий період [366, с. 78]. Він запропонував соціальну теорію ідеальних типів, яка є елементом порівняння з реальними проявами історичного процесу. Водночас ідеальний тип М. Вебера як основне поняття його соціології опинився під критикою неомарксистів [377, с. 88]. Проте М. Вебер довів можливість емпіричного дослідження історичних процесів за допомогою соціологічних понять. Загалом, теорію капіталізму М. Вебера можна розглядати як ключ до універсальної історичної соціології [71, с. 376].

Слід зазначити, що «дух» капіталізму як у К. Маркса, так і М. Вебера майже один і той же, тільки для К. Маркса він має переважно матеріальні підвалини, а для М. Вебера не лише матеріальні, а й ментальні. Якщо К. Маркс відмовляв капіталізму в майбутньому, М. Вебер шукав риси капіталізму в глибинах минулого. Якщо для К. Маркса капіталізм є феноменом нового часу, то для М. Вебера головним у капіталізмі є його дух, тобто етос — авантюризм менталітет, який відмовляється від етики, очікування прибутку шляхом товарного обміну, обрахування капіталу в грошовій формі. М. Вебер розглядав капіталізм як універсальне історичне явище, що за своїм типом може виступати як авантюристичний, торговельний, орієнтований на війну, політику тощо [71, с. 384]. Реформацію

М. Вебер розглядав як першоджерело нового сучасного типу капіталізму як системи перманентного здобуття прибутків [44, с. 67].

На інших методологічних засадах розглядав всесвітню історію російський мислитель **Микола Данилевський (1822–1885)**. Одразу після поразки Росії у Кримській війні (1853–56) російський філософ слов'яно-фільського спрямування М. Данилевський у праці «Росія і Європа» (1859) проаналізував типи слов'янської та германської культур. Зазначена праця була своєрідною полемічною відповіддю європейсько центристським концепціям.

До євразійців М. Данилевський близький визнанням самобутності історичного шляху Росії (симбіоз візантійських та кочових впливів), несприйняттям європейської модернізації та визнанням особливої ролі православ'я. По суті, М. Данилевський переніс на історію поняття про типи організації, прийняте в ботаніці та зоології, принципи лінійного групування та класифікації соціально-історичних явищ, за аналогією з природними. Він будував типологію історії людства за категоріями культурної діяльності. Цивілізації, в яких релігії, політика, культура, економіка ще не виділилися в специфічні категорії культурної діяльності, він виділив у групу первинних (п'ять). Подальші культурно-історичні типи визначаються залежно від кількості основ культурної діяльності [72, с. 145].

На думку М. Данилевського, немає загальнолюдського історичного завдання. Мета історії полягає у досягненні максимальної різноманітності моделей розвитку. Найважливішим критерієм оцінки світової (локальної) цивілізації М. Данилевський визнає не лише характер релігії, а унікальність культурного, політичного та економічного розвитку народу. З огляду на це, прогрес — це лише нетривала стадія, яку у своєму розвитку проходять всі цивілізації, він не є монополією Заходу [72, с. 122].

Географічний фактор для М. Данилевського зберігає значення лише на ранньому етапі історії етносу, напередодні народження цивілізації. Культуртрегерство — зіткнення та взаємодія цивілізацій. Там, де відбувається зіткнення різних традицій, історична ротація здійснюється швидше: дитинство, юність, зрілість, старість. [298, с. 96–109]. Він наголошував, що історію творять люди, але їхні ролі при цьому є різними. М. Данилевський виділяв три типи історичних діячів: по-перше, які позитивно впливають на розвиток подій; по-друге, діють негативно; по-третє, племена та особи, в яких відсутнє творче начало.

Відповідно до своєї класифікації автор праці «Росія і Європа» виділив такі історико-культурні типи: китайський, індійський, перський, європейський, грецький, римський, арабський, германо-романський. Відповідно кожен історико-культурний тип найбільш повно розкриває свою творчу сутність

лише в певних сферах. Наприклад, для давньогрецької цивілізації таким ексклюзивним феноменом була краса, для семітської — релігія, для римської — закон та адміністрація, для китайської — практика та утилітаризм, для індійської — містицизм, для германо-романської — наука та технологія.

Внесок М. Данилевського в теорію цивілізації переважно є критичним. Він слушно наголошував, що жодна цивілізація не може вважати себе вищою точкою розвитку. Світові імперії, універсальні держави — суттєвий етап розвитку локальної цивілізації. Л. Іонов розглядає концепцію М. Данилевського в загальному руслі розвитку цивілізаційної теорії на Сході [95, с. 110–124].

Проте проект модерну пов'язаний із вдосконаленням людини та суспільства на раціональних засадах. При цьому завдання історика полягало в осмисленні суспільства як єдиної системи, яка перебуває в постійному русі. Характерною рисою історичних досліджень у цій парадигмі є відзеркалення процесу соціального розвитку в усій його конкретності.

Засновники соціології пропонували розглядати розвиток суспільного життя як певну закономірність, абстрагуючись від випадкових елементів. Історично модерн та модернізація йшла поруч, спрямовуючи один одного. Економічна модернізація — зовнішня, поверхова. Внутрішня модернізація здійснюється у ментальності. Саме політичним аспектам модернізації, стимульованої американською та французькою революціями, була присвячена творчість А. Токвіля. Зазначимо, що дворянська родина Токвілів зазначала переслідувань за часів Великої французької революції та відновила свій вплив після реставрації конституційної монархії 1830 р.

Новий політичний режим зробив соціальне замовлення на вивчення управлінських форм в інших країнах. У лютому 1832 р. А. Токвіль прибув до Нью-Йорка з метою вивчення досвіду американської пенітенціарної системи. Перший том книги «Про демократію в Америці» вийшов 1835 р., а другий — 1840 р. Його науковий доробок є близьким до історичної соціології політики.

Алексіс де Токвіль (1805–1859), відомий французький історик та політичний діяч, зробив внесок у історичну соціологію як дослідник процесу демократизації на прикладі США у праці «Про демократію в Америці» та політичної централізації на прикладі Франції у праці «Давній порядок і революція». «Саме тому, що я не противник демократії, я хотів бути ширим, мовлячи про неї» — писав він [268, с. 339].

Говорячи про загальні тенденції розвитку історичної науки на початку XIX ст., А. Токвіль наголошував, що «історики, які живуть за часів демократії, не лише відмовляють деяким громадянам у можливості впливати

на долю народу, а також заперечують здатність самих народів змінювати своє майбутнє, підкорюючи їх або непохитному фатуму, або такій собі сліпій неминучості. Історики античних часів навчали мистецтво панування, тоді як історики сучасні навчають лише покори. У писаннях останніх автор нерідко виглядає визначною постаттю, проте людство завжди постає маленьким» [268, с. 401].

А. Токвіль розглядає демократію як первинний фактор. Причому США він розглядав як географічний простір, де поселилися емігранти, прибувши з Європи, відокремлений від ворожих держав та небезпечних суперників. Умовою утворення аристократії була велика земельна власність. Натомість у США пуританські емігранти принесли ідею ліберальної рівності можливостей та свободи. «Обставини, в яких народжуються нації і які служать їхньому становленню, впливають на весь їхній майбутній розвиток», адже пуританізм був не лише релігійною доктриною, а багато в чому зближався з найвідважнішими демократичними та республіканськими течіями. Взагалі, вражає глибина проникнення А. Токвіля у сутність американської ментальності, яка за минулі століття зазнала незначних змін. Американці мають ту велику перевагу над іншими народами, що вони народилися рівними, а не виборювали рівності [268, с. 39, 411].

В американському суспільстві свободі людини може загрозувати певне зло. В Америці люди рівні у своєму інтелектуальному розвитку, будь-яку чесну професію тут цінують. Вплив демократії на заробітну плату, на родину, роль батьківського досвіду. А. Токвіль навіть наголошує, що «на перший погляд може видатися, що в інтелектуальному вихованні американців немає жодних відмінностей, настільки однаково вони думають». «Друкарський верстат сприяв поступові рівності, він же залишається найліпшим засобом виправлення її вад» [268, с. 213, 569].

Суспільство тут діє цілком самостійно, керуючи собою саме. Знесилення демократії відбувається через пріоритетність приватного життя. Громадяни все менше часу віддають громадським справам. «Партії — це зло, властиве демократичному правлінню, але їхній характер у різні періоди неоднаковий, і в основі їхньої діяльності лежать різні спонуки» [268, с. 150].

Свобода слова у США справляє вплив не лише на громадську думку, а й на думку кожної людини, оскільки змінює не лише закони, а й звичаї та мораль. Зокрема, демократичні закони намагаються забезпечити добро для більшості, адже вони виходять від більшості громадян, кожен з яких може помилитися. Дух законності слугує противагою крайнощам демократії. Певні прогностичні тези: «Найголовніша небезпека, що загрожує США, полягає саме в їхньому процвітанні» [268, с. 357].

Революція в суспільному устрої завжди позначається на стилі та мові. «Американці у своїх стосунках з іноземцями виявляють несприйняття будь-якої критики і невгамовно прагнуть похвали. Люди, які живуть у демократичному суспільстві, люблять свою країну так само, як себе самих, переносячи свої марнославні звички на почуття національної гордості» [268, с. 501–502]. Політика в людському суспільстві змінюється, віднині слід шукати нових ліків від нових недуг.

Кінець XIX — початок XX ст. в історії соціологічної думки в її контексті історичного аналізу був пов'язаний із конкуренцією гегельянської та кантіанської традицій. Гегельянці, наприклад Б. Кроче та Р. Коллінгвуд, розвивали ідеї гносеології історії у контексті об'єктивного ідеалізму та історизму. Натомість кантіанці, наприклад В. Віндельбанд, Г. Ріккерт, фокусували інтерес на індивідуальному, на ціннісних характеристиках дій історичних діячів (Л. Ранке).

Принципово інший напрям соціальної думки пов'язаний із К. Марксом. Вся його творчість просякнута історизмом. У праці «До критики гегельянської філософії права. Вступ» К. Маркс наголошує, що німецька філософія є продовженням німецької історії в ідеї. Будучи яскравим представником саме цієї філософської школи, він успадкував всі її переваги та вади.

На цілком слушну думку російського історика теоретичної соціології Ю. Давидова, критика К. Маркса як вченого свідчить на його користь. Марксизм — не догма, а керівництво до дії. О. Філіппов зазначає, що жодне з «марксистських» злочинів XX ст. не можна безпосередньо звести до творів двох філософів XIX ст., адже не можна стверджувати, що ці злочиння не здійснилися б, якби не було цих творів. Ідеї живуть своїм власним життям і стають матеріальною силою, коли оволодівають масами [169, с. 6].

Марксизм лишається головною нерелігійною альтернативою повсякденності. Ставлення до марксизму — показник ставлення до частини спадку західної культури.

Ключова тема творчості К. Маркса — відчуження людини в процесі диференціації праці. Вартість перетворює кожен предмет праці на суспільний ієрогліф, при цьому гроші розглядаються як відчужена соціальність. Гроші — це сполучник між потребою та предметом, між життям та життєвими засобами людини. Оскільки гроші як існуюче та дійсне поняття власності змішують та обмінюють всі речі, вони породжують зворотний світ, перетасовують всі природні та людські якості. Гроші сприяють братанню протилежностей, вони примушують до поцілунку те, що суперечить одне одному. Капітал — це накопичена праця. Після руйнування капіталістичного устрою, на думку К. Маркса, позитивний гуманізм полягатиме у поверненні людині її предметної сутності.

Вже в «Економічно-філософських рукописах 1844 року» К. Маркс поставив завдання дослідити проблеми впливу загальноісторичних умов на виробництво і відносини між історичним розвитком та виробництвом. Ю. Давидов слушно зазначає, що, об'єднуючи історію та соціологію як методи аналізу людського буття, К. Маркс по суті формує контури нової наукової дисципліни, яка щоразу «заново» відкривається західною соціологічною думкою другої половини XX ст., а саме — історичної соціології, яка означає застосування історичного підходу до аналізу соціальних аспектів людського існування, а соціологічних — до дослідження історичного процесу [169, с. 54].

Важливе місце в теоретичному багажі історичної соціології посідає концепція *історичного матеріалізму*, яка в парадигмі ідеалізму розглядається як своєрідна когнітивна матриця, підпорядкована внутрішній логіці процесу матеріалізації духу в результаті людської праці [380, с. 90].

Історичний матеріалізм розробив теорію суспільно-економічних формацій на всесвітньо-історичному рівні, теорію класової боротьби на соціально-структурному рівні, теорію людського буття на індивідуальному рівні, теорію історичності приватної власності. Історія розглядається як арена класової боротьби. Зброя критики, звичайно, не може замінити критики зброєю. Матеріальна сила має бути повалена такою само матеріальною силою, але її теорія стає матеріальною силою, як тільки вона оволодіває масами [169, с. 167–168].

Отже, на всесвітньо-історичному рівні розвиток відбувається від суспільної власності та примітивних форм самоврядування через приватну власність та політичне правління до комуністичної економіки та політичної рівності вільних асоціацій вільних виробників. На соціально-структурному рівні розвиток відбувається від докласового суспільства через класову диференціацію до безкласового суспільства, на рівні індивідуальних дій — від примітивної спонтанності через відчуження до емансипації та свободи.

К. Маркс наголошував, що історія не є якоюсь особистістю, яка користується людиною як засобом для досягнення своїх власних цілей. Історія — це діяльність людини, яка має власні цілі. Тобто він виводить історію із безпосереднього матеріального виробництва життя.

Знаємо, що загалом праці фундаторів марксизму вписуються в духовну атмосферу XIX ст. з його пануючими ідеями класичного еволюціонізму та непохитної віри в прогресизм модерного індустріалізму. У марксистському тлумаченні розвиток історії в цілому і лише в кінцевому підсумку є прогресивним, оскільки прямує до есхатологічної мети — комунізму. Врешті, на думку відомого польського історика П. Штомпки, історичний матеріалізм забезпечує зв'язок між традиційною та сучасними

теоріями соціальних змін [295, с. 228]. З цієї точки зору, історичний матеріалізм для історичної соціології є важливим альтернативним концептом.

Карл Маркс (1818–1883) сприйняв гегелівське тлумачення діалектики, але рішуче відкинув ідеалістичний дух філософії Г. Гегеля. Матеріалістична інтерпретація гегелівської діалектики стала відправною точкою філософських роздумів К. Маркса. Визначення «марксизм» для запропонованої теорії вперше застосували противники К. Маркса, натомість його творчість продовжує відігравати свою роль у багатьох дослідженнях із соціальної історії.

У праці «Німецька ідеологія» К. Маркс та Ф. Енгельс писали, що історія є не що інше, як діяльність людей, котрі переслідують свої цілі. К. Маркс наголосував, що люди самі роблять свою історію, але вони роблять її не так, як їм захочеться, за обставин, які вони не самі обирали, а які є безпосередньо наявними та успадкованими від минулого.

Розвиток марксових досліджень різних проявів соціального життя цілком вписується у позитивістську наукову традицію, хоча й має власні особливості. Насамперед мова йде про віру в прогрес, монізм історичного процесу, абсолютизацію соціального-економічного фактора в житті суспільства, певну заангажованість наукової діяльності ідейно-революційними імперативами. Спорідненою проблематиці історичної соціології є рання творчість К. Маркса.

Якщо О. Конт вважав ідею суспільної гармонії рушійною силою історії, то К. Маркс віддавав пріоритет ідеї класової боротьби, акцентуючи увагу на соціальних суперечностях. Історія всіх суспільств є історією боротьби класів. Будь-яка класова боротьба є боротьба політична. Класичною працею в цьому контексті є «Маніфест Комуністичної партії» (1848), який через сто років після публікації здобув більшу відомість, ніж за своєї епохи.

Не свідомість людей визначає їхнє буття, а навпаки, буття визначає їхню свідомість. Ідеї стають матеріальною силою, коли і якщо вони оволодають масами. Такою ідеєю мала стати класова боротьба. Саме перманентна класова боротьба як рушійна сила історії веде до соціалістичної революції, що означатиме кінець передісторії та настання епохи неантагоністичного суспільства. Класова боротьба та її інструмент — диктатура пролетаріату розглядалися К. Марксом як механізми соціального контролю.

Буржуазія розглядалася як привілейована меншіна, що панує соціально й політично. Вона має протиріччя з пролетаріатом, який становить більшість у суспільстві. Саме конфлікт між цими ключовими класами, на думку класиків марксизму, і становить поле вирішальної соціальної битви в людській історії. Соціальний ідеал марксизму — вільний розвиток

кожного як передумова для свободи всіх — по суті заперече уявлення про сталість суспільного поділу праці, адже цільною та невідчуженою є лише людина, яка не скалічена суспільним поділом праці. Е. Дюркгейм та К. Маркс суголосні в тому, що колективістські суспільства є історично первинними, що індивід виникає з суспільства, а не суспільство з індивіда, натомість розбіжності з'являються щодо кінцевої мети історії.

У класичних соціологічних працях Карла Маркса «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (1885) та **Фрідріха Енгельса (1820–1895)** «Селянська війна в Німеччині» (1870) засновники марксизму, спираючись на аналіз тимчасових явищ соціально-політичного життя і соціальної структури як цілого, дали класичний приклад використання історичного підходу до вивчення соціальних явищ. Позбавлений контролю за власною працею та її продуктом робітник стає відчуженим від своєї праці, від оточуючих та врешті від самого себе, фетиш речей правлять людьми.

Водночас відчуття історизму, яке мало стимулювати думку в альтернативному до класового детермінізму напрямі, марксистський теорії явно не вистачало. Цю прогалину на Сході намагався заповнити лєнінізм, а на Заході — неомарксизм.

Історичний процес відбувається під дією іманентних сил. Значимі, що матеріалістично-діалектичне тлумачення розвитку сприймає метафору спіралі, яка розширюється. Отже, історичний процес рухається вперед і назад, але коли здається, що він повертається в попередній стан, насправді він опиняється на більш високому рівні розвитку.

Революції відбуваються в рамках кожного циклу спіралі, вони просувають суспільство на наступний щабель прогресу, навіть якщо відбувається тимчасовий регрес. Тому якісні зміни поділяють історію на природні стадії: сходження, реалізація, занепад, який підготовляє передумови для наступного циклу на більш високому рівні. Проте жодна суспільна формація не гине раніше, ніж розвинуться всі продуктивні сили, для яких вона дає досить простору, і нові більш високі виробничі відносини ніколи не з'являються раніше, ніж дозріють матеріальні умови їх існування в надрах самого старого суспільства [169 с. 7].

Передісторію К. Маркс розглядав як царство необхідності, натомість справжню історію як царство свободи, мабуть у цьому далася звязки гегелівська філософія історії. Обставини такою ж мірою творять людей, як і люди творять обставини. Саме в революційній діяльності зміни самого себе співпадають із зміною обставин. З цієї точки зору історія є несвідомим продуктом власної діяльності людей.

Проте всесвітньо-історичний процес розглядається К. Марксом як незворотний, такий що проходить певні стадії та неминуче веде до встановлення

комунізму. Але на соціокультурному рівні економічний детермінізм слабшає. Індивідуальні дії наперед не визначені. У колективних діях економічний детермінізм переважає.

Знаменита шоста теза про Фейербаха констатує, що сутність людини не є абстракт, властивий окремому індивіду. В своїй дійсності вона є сукупністю всіх суспільних відносин. Суспільство не складається з індивідів, а є плодом зв'язків і відносин, в яких ці індивіди перебувають щодо один одного. Тому для соціології у марксовому розумінні індивід є предметом аналізу лише за умови його інтеграції до більш вагомої соціальної групи. Закон класової боротьби став одним із перших соціальних законів.

Карл Каутський наголошував, що в сфері суспільних явищ окремі закони ще в більшій мірі, ніж в природі проявляються лише як тенденції [139, с. 75]. На жаль догматизація марксизму перекреслює цей логічний висновок.

В Росії інтерпретація марксизму в його найбільш радикальній формі пов'язана з політичним життям та творчістю В. Леніна.

Володимир Ленін (Ульянов) (1870–1924) вдало синтезував у своїй діяльності теоретичні марксистські настанови та практичну революційну роботу. Він наголошував, що весь дух марксизму, вся його система вимагають, аби кожне положення розглядалось лише: а) історично, б) лише в зв'язку з іншими, в) лише в зв'язку з конкретним досвідом історії [147, с. 329]. Історизм пропонує аналіз явищ у тісному зв'язку з їх попередніми станами. Твердження, що Брут вбив Цезаря, з цієї точки зору є позачасовим.

У праці «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» провів на той час глибинний аналіз особливостей розвитку капіталізму, які з'явилися на початку ХХ ст. На думку В. Леніна, саме історичний матеріалізм підняв «соціологію до ступеня науки» [146, с. 428].

Класична теорія імперіалізму викладена В. Леніном у праці «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916), в якій він, спираючись на праці австрійського марксиста Р. Гільфердинга та британського ліберала Дж. Гобсона розвив ідею про особливу роль фінансового капіталу, який інтегрував промисловий капітал у єдиній системі, котра постійно потребує державної підтримки в отриманні доступу до територій із дешевою робочою силою, інвестування та ринків збуту. Для Дж. Гобсона стрижнем теорії була ідея імперіалізму як епохи інтенсивного вивозу капіталу. Проте ідея історизму була порушена в неортодоксальному ставленні до пролетарської революції в переважно селянській Росії.

Врешті, як слушно зазначав П. Струве, російський марксизм надав наукове обґрунтування необхідності капіталізму в Росії [88, с. 191]. Х. Ортега-і-Гассет підкреслював, що коли щось, будиши ідеалом, переходить у дійсність, воно неминує перестати бути ідеалом [216, с. 24].

Марксизм-ленінізм сприяв появі п'ятичленки у періодизації історичного процесу, який розвивається від первісного суспільства через рабовласницьке, феодальне, капіталістичне до комуністичного, першою фазою якого вважався соціалізм.

Проте досвід перебудови довів, що індустріальні технології не є достатньою матеріальною передумовою для обов'язкового переходу від капіталізму до соціалізму. Соціалістичне суспільство, створене на базі індустріальних технологій не гарантоване від капіталістичної реставрації.

Російський філософ К. Кантор на початку 90-х рр. ХХ ст. переніс акцент з історичного матеріалізму на метод культурно-історичної генетики марксистської філософії історії. Зокрема, він розглянув тезу про культурно-історичну обумовленість революцій на Заході і Сході. З цієї точки зору історія розглядається як боротьба між цивілізацією та варварством, між свободою та рабством, натомість класова боротьба щодо цих провідних тем починає відігравати підпорядковану роль [107, с. 150].

Зв'язки між історією та соціологією впродовж першої половини ХХ ст. були непростими. Будь-яка історія, писана за християнськими принципами, буде з необхідності універсальна, провіденційна, апокаліптична й періодизована [125, с. 1-5].

Зберігалась прірва між істориками та соціологами, які використовували різні понятійні апарати, користувались відмінними методологічними підходами та мали протилежне концептуальне бачення завдань соціальних наук. Водночас історична наука не могла перебувати за межами загального розвитку науки. «Криза фізики» на початку ХХ ст., пов'язана з проблемою визнання ідеї невичерпності матерії, подальші відкриття в галузі теорії відносності та квантової механіки стимулювали перегляд попередньої суто механістичної картини світу.

На відміну від довоєнного часу, коли наукові відкриття лишались набутокм вузького кола спеціалістів, тепер вони висвітлювались засобами масової інформації та входили до свідомості широких соціальних верств. Велике враження склав принцип відносності, встановлений А. Ейнштейном.

Важко було повсякденній свідомості визнати, що не існує незалежної від спостерігача абсолютної системи відліку фізичних явищ як і не існує абсолютного часу, непов'язаного з певною системою відліку.

В свою чергу квантова механіка довела, що неможливо водночас виміряти імпульс та координати елементарних часток. Маючи властивості частки та хвилі, вони не мають певної траєкторії, тому закономірності мікросвіту мають ймовірний характер. Фрейдизм довів, що поведінка людей значною мірою визначається неконтрольованим безсвідомим.

З огляду на все це, здавалось, що історична наука буде вимушена відмовитися від абсолютної істини та об'єктивної реальності, а також від ідей детермінізму та закономірностей.

Німецький соціолог **Фердинанд Тьонніс (1855–1936)** наголошував, що руйнація соціальних зв'язків по суті є контекстом прогресу. Він виділяв два головних етапи на цьому історичному шляху — традиційну спільноту (*Gemeinschaft*) та суспільство (*Gesellschaft*). Для органічної спільноти — *Gemeinschaft* та суспільства — *Gesellschaft* виставленими є різні типи соціального контролю. Терміном «спільнота» Ф. Тьонніс визначає відносини в сільських спільнотах, де люди живуть відповідно до родинних та громадських обов'язків, провідне значення надає традиційним звичаям та відповідним релігійним цінностям, обмежуючим поділ праці. Натомість під терміном «суспільство» він розуміє відносини в індустріально-урбаністичному суспільстві, основу яких складає устремління до індивідуального збагачення, при цьому в конкурентній боротьбі порядок підтримується за допомогою формальних законів. Ф. Тьонніс звертав увагу, що за сучасної йому доби існує та посилюється тенденція підміни відсутніх соціальних зв'язків соціальними рухами. Формуються спеціалізація професійних ролей та світські цінності [366, с. 80].

Ідею правового порядку Ф. Тьонніс поєднував із державною волею. У 1930 р. він навіть вступив до Соціал-демократичної партії Німеччини, намагаючись поєднати теорію з практикою. Врешті за соціальною теорією Ф. Тьонніса соціальна еволюція протистоїть соціальній дезінтеграції [405, с. 19]. Атомами соціального є цінності. Зміна цінностей через нормативний конфлікт у процесі пошуку нового сенсу [346 с. 33].

Співвідношення та взаємодія раціональних та ірраціональних мотивів у історії Європи було однією з головних проблем, які перебували в центрі уваги **Вільфредо Парето (1848–1923)**. Він вбачав ключове завдання соціології вбачав у виявленні ірраціональних засад соціальної поведінки. В. Парето вважав, що кожний елемент соціальної системи можливо зрозуміти лише після розгляду того, яку роль він відіграє щодо інших елементів [88 с. 35]. Він зазначав, що різні впливи, як правило, нейтралізують один одного, тому суспільство переважно перебуває в стадії рівноваги. Проте процес еволюції робить це рівновагу динамічною. Тому розвиток соціальних систем має циклічний характер [88, с. 37].

Ключова ідея В. Парето полягає в циклічній зміні політичних, економічних, інтелектуальних еліт. Історія, за його визначенням, є цвинтарем аристократій. Соціальні та історичні зміни розглядаються ним як циклічні перемини у домінуючих елітах, їхнє сходження, занепад, заміна. Циркуляція еліт функціонально необхідна для підтримання рівноваги

соціальної системи. Сутність революцій В. Парето вбачав у різкій та насильній зміні складу еліт.

Всі наші положення обмежені тим часом та досвідом, які ми пізнали. Історія розвивається не шляхом, який веде до завершення, яким могло би бути примирення людства, а підпорядковуючись взаємозалежним циклам, рухається без кінцевого результату [88, с. 47].

Запропонований логіко-експериментальний метод спирається на уникнення етичних та ціннісних методів знання. На відміну від М. Вебера, який слід за Г. Гегелем наголошував, що хто розумно дивиться на світ, на того і світ дивиться розумно, В. Парето поставив проблему раціональної дії з точки зору впливу на неї ірраціонального світу.

Свою позицію він виклав у «Трактаті загальної соціології» (1916). Зокрема, він зазначав, що існує загальний соціальний цикл та низка специфічних циклів. Наприклад, військово-політичний, економіко-індустріальний, ідеологічно-релігійний.

В. Парето розглянув «анатомію» соціальної системи та виділив у ній «залишки», тобто іманентно властиві людині почуття, інтереси, потреби. Фактично «залишки» становлять суб'єктивну сторону соціального процесу. Дихотомія емоційного та раціонального визначає ритм соціального буття.

Демократія уявлялась В. Парето як відкрита система формування циркулюючих еліт. Проте, коли в суспільстві втрачено сенс колективної дисципліни це є першим симптомом наближення революції, яка приведе до переорієнтації цінностей.

За О. Контом, еволюція людського розуму, незважаючи на певні затримки, проходить вперед від фетишизму до позитивізму, проходячи теологічну та метафізичну стадії. За В. Парето ці чотири стилі мислення нормально взаємодіють на різних рівнях за всіх часів. Для всього людства немає обов'язковості переходу від одного типу мислення до іншого у вигляді єдиного незворотного процесу, а є циклічні зміни щодо кожного з цих типів мислення [88, с. 128]. В. Парето увійшов в історію теоретичної соціології як один із засновників структурно-функціонального аналізу.

Помітний внесок у розвиток історичної політичної соціології зробив ще один італійський соціолог **Гаetano Моска (1858–1941)**. Він визначив залежність соціально-політичних процесів, внаслідок якої «як політична влада створює багатство, так і багатство створює владу» [88, с. 48]. Г. Моска наголошував, що в усіх суспільствах діє тенденція до перетворення правлячих еліт на спадкові касты. Натомість причинами втрати влади може бути втрата якостей, які до неї призвели, та їхня невідповідність

новим соціальним умовам. Політичний клас примітивних суспільств — військовий, а для доби середньовіччя, на його думку, провідна роль належала священству та аристократії [346, с. 255].

Г. Моска ввів поняття «соціальний тип» як сукупність загальних соціальних та психологічних рис сталого характеру, які властиві представникам певного соціального прошарку та складаються завдяки єдності території, спільності історії, мови, стилю життя. Ці методологічні зауваження Г. Моски використовуються історичною соціологією в процесі вивчення повсякденності.

Методологічні засади більш масштабного синтезу запропонував німецький філософ **Освальд Шпенглер (1880–1936)**, який на зламі історичних епох, проявом чого стала Перша світова війна, видав працю «Занепад Європи» (1918), яка стала діагнозом для цілої епохи.

У своїй головній праці О. Шпенглер намагався дати відповідь для чого існує історія та визнав за єдино історичний метод підхід Г. Гете — світ як історія і світ як природа. Водночас О. Шпенглер протиставляє природу, яка на його думку (відмінну від сучасних уявлень про універсальну історію) позбавлена історії [294, с. 320]. Натомість той, хто підходить до історії у всеозброєнні суджень, той знайде в ній лише дані [294, с. 298].

О. Шпенглер запропонував розглядати культури як організми, підвладні ідеї долі. Він виділяв у історії Європи фаустівську та магічну душі. Песимізм для нього означав те, що певний суб'єкт не бачить більше жодної задачі, котра була б достойна стати його метою. О. Шпенглер розглядав свій підхід як першу спробу наперед визначити історію.

Він визнавав, що культурні світи розвиваються, проте вони є розрізненими у просторі та часі. Навіть за одночасного існування ці світи не спілкуються між собою. В історії спостерігається замкнутий цикл постійного повернення назад з новими циклами відродження та занепаду від весни через літо, осінь до зими культури. Таким чином, цивілізація є закономірним підсумком та смертю культури [294, с. 189].

Видима історія за О. Шпенглером це тільки символ душевної стихії соціумів. Історія — колективна біографія вищих культур. «Культури — суть організми. Всесвітня історія — їх спільна біографія. Історія культури є поступове здійснення її можливостей. Кожна культура має власну цивілізацію. Цивілізація є немінуча доля культури» [294, с. 262]. Каузальність у зазначеному контексті розглядається як доля, котра не пов'язана з часом. Тому проблема часу навряд чи може бути вирішена на рівні однієї лише історії. Від народження до занепаду в історії цивілізації відбувається боротьба між «культурою» та «цивілізацією», врешті культура стає жертвою наростаючого техніцизму.

О. Шпенглер також був прихильником аналогії між суспільством та організмом. Кожна індивідуальна культура переживає циклічні періоди: дитинства, молодості, зрілості, старості. Фаза занепаду іменується цивілізацією, яка має такі риси, як космополітизм, урбанізм, цивільні зв'язки замість родинних, науковий підхід замість природного релігійного, масові цінності замість народних, гроші замість справжніх цінностей, секс замість материнства, політика брутальної сили замість консенсусу.

В свою чергу О. Шпенглер виділив вісім вищих культур: єгипетська, вавилонська, індійська, китайська, класична (греко-римська), арабська, мексиканська, західна. О. Шпенглер відмовився від будь-якого синтезу, який він вбачав лише в формальній рівно направленості розвитку. Однією з найбільших заслуг О. Шпенглера є розробка ідеї культурно-історичного циклу в поєднанні з принципом замкненості локальних культур. Абсолютизація останнього принципу показала невідповідність історичним реаліям концепцій європоцентризму в історії.

Певною антитезою песимістичному світобаченню О. Шпенглера, яке є симптомом кризового стану свідомості європейської соціальної філософії та культурології першої половини ХХ ст., стала творчість ще одного німця Е. Трьольча.

Ернст Трьольч (1865–1923) відомий як філософ та теолог, автор праць з соціології релігії та філософії історії. Він задав нові орієнтири європейської культури після Першої світової війни. Свою працю «Історизм та його проблеми» (1922) Трьольч присвятив історії виникнення сучасного духу, значення історії для світогляду та світоглядю для історії.

Він зазначав, що історичний аналіз ніколи не вичерпувався загальними формулами, а бачив в них конкретний процес реального змісту. Водночас, хоча «соціологія це не універсальна історія, вона особливо важливий допоміжний засіб» [272, с. 322].

Тому співпраця соціальних наук на рівні концептуальних узагальнень дасть можливість зробити прорив до нових істин соціального життя.

Німецький історик **Вернер Зомбарт (1863–1941)** наголошував, що без соціальної теорії не може бути наукової історії. Теоретичний синтез повинен направляти роботу та виконувати роль тлумачення. Взагалі ми розглядаємо творчість Зомбарта як продовження веберівської соціологічної традиції в історії.

Ставити питання історії, на думку В. Зомбарта, можна по-різному, або питати про одноразові факти, або про ті, які повторювались. У першому разі питання буде специфічно історичним, натомість у другому вже соціологічним. Залежно від обсягу дослідження переважають одні, або другі запитання [387, с. 325].

Теорія В. Зомбарта стосується історичної соціології господарства. Він розглядав господарство як феномен, який історично розвивається та характеризував його не лише гомогенністю як домінуванням певної господарської форми, а й гетерогенністю її складових елементів, які ніколи повністю не підпорядковуються домінуючій формі господарства та мають власну логіку розвитку. Кожна господарська форма, на слуху думку В. Зомбарта, зберігає право на своє існування за межами своєї рідної епохи [88, с. 320].

Найбільший інтерес становить класифікація соціальних типів капіталістичних підприємств. У працях В. Зомбарта ми знайдемо наступну класифікацію, яка, здається, не втрачає своєї актуальності: злодії, феодали, державні чиновники, спекулянти, купці, ремісники. Спочатку капіталізму властивий спекулятивно-лихварський дух, тобто етос: «не збрешеш — не продасиш». Натомість дух підприємницько-продуктивний базується на етосі: «чесність — краща політика» [372, с. 215]. В епоху раннього капіталізму підприємець формує етос капіталізму, а в епоху високо розвинутого капіталізму вже він робить тип підприємця [372, с. 334].

Помітне місце в історії розвитку історичної соціології посідає ще один німецький соціолог **Георг Зіммель (1858–1918)** — професор Страсбурзького університету. Нам здається, що він дуже доречно трактує соціологію не з точки зору «незайнятого» іншими науками предмету дослідження, а як метод соціального бачення закономірностей, які не помічають інші соціальні науки [399, с. 19].

Г. Зіммель вважається одним із засновників структурно-функціонального підходу. Він наголошував, що історичний метод застосовується у всіх науках, предметом яких є суспільне життя. Будь-яке соціологічне судження має бути сформульовано в межах загальноновизначених цінностей.

Звернемо увагу на те, що Зіммель вів досить інтенсивне листування із вже знайомим нам німецьким істориком Г. Ріккерттом. Зокрема, в одному з листів Г. Зіммеля наголошувалося, що спроможність людини до пізнання є продуктом природи та історії, натомість людина, яка займається пізнанням, робить природу та історію. Зіммель заперечував наявність всевітньої історії, наголошуючи на тому, що є лише окремі історії та ставив під сумнів можливість історичної істини віддзеркалювати історичну дійсність [397, с. 23].

Е. Трьольч наголошував, що соціологія Г. Зіммеля є улюбленим дитям модерну як вічного майбутнього. Для нього мода символ соціальної диференціації та *культури всього нового* [405, с. 106]. Водночас у центрі уваги Г. Зіммеля перебувала філософія історії. Він вважав, що історія та соціологія йдуть поруч [399, с. 25].

Теоретичне надбання Г. Зіммеля, близьке соціальному еволюціонізму Г. Спенсера, водночас пов'язує логіку соціального розвитку з даними позитивної історичної науки. Пізнання історії він вбачав не в переважному аналізі зовнішніх фактів, а в дослідженні психології людей. Зокрема, це стосується уваги до малих соціальних груп. Соціологічна теорія Г. Зіммеля досі є вагомим в процесі проведення конкретних соціально-історичних досліджень.

Ще більш почесне місце, так би мовити, в Пантеоні слави історичної соціології по праву належить П. Сорокіну.

Російський соціолог **Питирим Сорокін (1889–1968)**, який більшу частину життя після революції 1917 р., яку він зустрів як соціаліст-революціонер, навіть був секретарем у О. Керенського, прожив у США, де створив поважну наукову школу (досить назвати лише два гучні ім'я — Т. Парсонс та Р. Мерстон).

П. Сорокін послідовно виступав за інтегральну соціологію, яку він розглядав фактично у позитивистській традиції О. Конта: «знати, аби передбачати, передбачати, аби могти». У нас немає цього знання, тому немає і передбачення [256, с. 26]. На переконання П. Сорокіна соціологія досліджує явища взаємодії людей один із одним та явища, які виникають внаслідок цього процесу взаємодії [255, с. 57].

У 1925 р. в Лондоні П. Сорокін видав працю «Соціологія революції. Зміна людської поведінки у революційні епохи». Він звертає увагу на швидкі соціальні перегрупування за часів революції. З'являється багато нових термінів для висловлювання нових переживань. Кожний період має свої улюблені і переслідувані слова, це ж стосується ідеологій. Вахханалія слів охоплює «переможця», а затримуюча мовчанка — «переможеного». Зазначені висновки П. Сорокін робив на підставі ретельного дослідження досвіду революцій за тривалий історичний період [258, с. 43].

У зазначеному контексті помітним є внесок П. Сорокіна у вивчення соціальних феноменів революції. Він слушно підкреслював, що масова психологія не є психологією кабінетного вченого. Тому кожна революція проходить через три етапи: перший етап — підйому, її початку та зростання, другий етап — зворотного повороту революційного маятника, третій етап — кінцевого встановлення суспільної рівноваги [258, с. 97].

За часів змін найчисельніша партія — це партія обивателів. Вона всюди й ніде. Вона як повітря пронизує та входить до всіх партій. Саме обиватель відкрив шлях до влади більшовикам, якби не тривога за Росію, ми вітали би прихід більшовиків до влади. Кращого способу для знищення більшовизму немає [258, с. 172].

У лютому 1922 р. напередодні висилки з Росії, виступаючи з нагоди 103-ї річниці Петербурзького університету, П. Сорокін наголошував, що «лише насилля ніколи не прискорювало рух до далеких вершин ідеального. Добре буде лише те, що готується поступово, а не шляхом конвульсивних та сміливих руйнувань старого до основ» [258, с. 267].

Проте слід наголосити, що П. Сорокін вбачав у історії переважно індивідуальну картину дійсності, натомість він визначав соціологію як знаходження загальних закономірностей, які проте є цілком придатними в інструментарії історика. П. Сорокін наголошував, що закон — це фіксація людиною зв'язків між фактами, які часто повторюються [254 с. 136].

У 1925 р. П. Сорокін познайомився з М. Кондратьєвим. Після цього знайомства М. Кондратьєв активно розробляв ідею великих кон'юнктурних циклів у економіці. В свою чергу П. Сорокін у теорії соціальної та культурної динаміки розглядав цикли М. Кондратьєва як певний аспект [255, с. 147].

У 1927 р. напередодні великої депресії у країнах західного цивілізаційного ареалу П. Сорокін опублікував статтю «Огляд циклічних концепцій соціально-історичного процесу». Зокрема, він наголошував, що суспільна думка другої половини XIX ст. позначена лінійною концепцією соціально-історичних змін. По суті лінійна концепція набула характеру есхатологічної інтерпретації соціально-історичного процесу. Натомість з позицій соціологічного релятивізму дослідження циклічних та ритмічних повторюваностей у соціальних феноменах є однією з найбільш важливих задач соціології [253, с. 12].

Цикли не мають постійного ритму та однакової тривалості. Отже, історія повторюється, але її домінуючі теми проявляються у все нових варіаціях, коли змінюється не лише зміст, а й ритм розвитку. Ключовою П. Сорокін вважав іманентну причинність. Проте і зовнішні фактори також можуть відігравати певну роль, прискорюючи або уповільнюючи внутрішній розвиток культурних систем [253, с. 92].

Говорячи про лінійну парадигму соціального розвитку, П. Сорокін зазначав, що лінійний тип змін є лише одним із багатьох можливих у вакуумі, аби рухатись у одному напрямку. Лінійно розвиваються лише деякі соціокультурні явища. Натомість дослідження ритмів, циклів, темпів та періодичності видавалось його більш продуктивним [255, с. 379–385].

У центрі уваги циклічної теорії П. Сорокіна, яка найбільш детально була викладена в його чотиритомній праці «Соціальна і культурна динаміка» (1937–1941), перебуває культура.

Він визначив два протилежних культурних типи «споглядальний» та «чуттєвий» (з переважаючими інтересами матеріалізації). Проміжним

типом між ними є ідеалістичний. Це ідеальні типи, які в соціальній дійсності відсутні, але допомагають абстрактному аналізу. Так би мовити, в «чистому» вигляді вони не властивими жодній епосі. «Чуттєва» форма виникла у західній культурі наприкінці XII ст., а з XV ст. вона стала домінуючою.

До цього наука функціонує лише як служниця релігії. Домінуюча етика — утилітаризм та гедонізм. Проте «чуттєве» суспільство не досягає успіху в розробці ефективної техніки для перетворення душ та «виробництва» надчуттєвих цінностей Царства Божого [249, с. 19]. Взаємодопомога відіграє більшу роль у історії, ніж конкуренція. Одним із перших він висунув ідею конвергенції, тобто зближення між капіталізмом та соціалізмом.

П. Сорокін критикував дроблення соціології, водночас приділяв увагу використанню історичного методу в соціології. Наприклад, він одним із перших поставив у історичному контексті такі предмети дослідження як голод, секс, комфорт, щастя. Звертаючись до теми соціологічного аналізу проблеми самогубств, розробку якої в її класичному варіанті започаткував Е. Дюркгейм, П. Сорокін у пошуку причин самогубств та ставлення до них світської та духовної влади висвітлює місце самогубства в історії людства. [252, с. 104–114]. Близькою до ідей циклічної парадигми в історичній соціології є праця П. Сорокіна «Генетична соціологія».

П. Сорокін плідно користувався історичним матеріалом, аргументуючи власні соціологічні узагальнення. Наприклад, у праці 1941 р. «Криза нашого часу» він наводить статистичні підрахунки кількості великих війн — 967 за період від 500 р. до Різдва Христового до 1925 р. та революцій або народних бунтів — 1622, починаючи від VI ст. до нашої ери [249, с. 361].

Загалом П. Сорокін розглядав історичний процес як зміну трьох соціокультурних типів чуттєвого, ідеаціонального та інтегрального. Не загигель цивілізації, а кінець чуттєвого та початок інтегрального циклу.

На зміну класичному позитивізму у 30-ті рр. XX ст. пришов неопозитивізм, основні ідеї якого сформувались членами Віденського неформального товариства, яке об'єднало філософів та фізиків (Рудольф Карнап (1891–1970), Людвіг Віттенштейн (1889–1951)). Його члени розробили основні принципи неопозитивізму, якими користувались й історики. Коротко їх можна викласти наступним чином: по-перше, всі соціальні явища підпорядковуються загальним як для природи, так і для історії законам, які мають універсальний характер (натуралізм), по-друге, методи соціально-історичних досліджень мають бути такими саме точними, об'єктивними, як і методи природничих наук (сциєнтизм),

по-третє, суб'єктивні аспекти людської поведінки досліджуються через вивчення поведінки (біхевіоризм), по-четверте, верифікація всіх наукових понять, гіпотез, тверджень має встановлюватись на основі процедур, які можливо практично перевірити, по-п'яте, всі соціально-історичні явища мають бути описані кількісно (квантифікація), по-шосте, соціологія та історія мають бути вільними від оціночних суджень та зв'язків з будь-якою ідеологією (методологічний об'єктивізм).

Доба модерну вивела на історичну арену в якості активних діячів широкі народні маси. Саме філософське осмислення їх нової ролі перебувало в епіцентрі творчості Х. Ортега-і-Гассета.

Слід зазначити, що провідні теми досліджень іспанського філософа-екзистенціаліста **Хосе Ортега-і-Гассета (1883–1955)** посягають помітне місце серед проблематики соціології історії.

На початку філософського творчого шляху він був кантіанцем. Потім Х. Ортега-і-Гассет наголошував, що «не побувавши у прегарній кантіанській в'язниці, годі з неї визволитися» [216, с. 205].

Х. Ортега-і-Гассет вважав, що історія рухається за законами біологічних ритмів. На їхні максимальні коливання можуть вплинути не другорядні причини, а тільки фундаментальні фактори, первісні сили космічного характеру. Обличчя часу також визначають головні і навіть полярні ознаки, притаманні живому організмові — стать і вік. Історія ритмічно коливається від одного полюсу до іншого, дозволяючи в якісь епохи домінувати чоловічим якостям, у інші — жіночим, часом звеличуючи хлоп'яцьку поведінку юнака, а часом дозрілість і похилий вік [217 с. 270].

Зокрема, це стосується історіософської характеристики масового суспільства. Він зазначав, що антична людина відзначається неймовірною сліпотою щодо майбутнього, вона шукає в минулому зразка для сучасної ситуації. Інтерпретація життя античною людиною перекреслює історію, бо будь-яка наука можлива лише за умови ймовірного існування закону, чогось сенсорного і збагненого.

Сучасні європейці, навпаки, зорієнтовані на майбутнє. Історія нації — це не лише історія її творчого і висхідного періоду, це також історія її занепаду. Нації утворюються і живуть, доки мають програму на завтра. Того дня, коли Рим перестав бути прекрасним завтра, імперія розпалася [218, с. 143].

У праці «Бунт мас», опублікованій 1929 р., у рік початку Великої депресії, яка є важливим вододілом в історії сучасного західного цивілізаційного ареалу, Х. Ортега-і-Гассет поставив проблему «приходу» до влади широких мас. Під масою він розумів «рядову людину». Представник мас — це людина, що її життя не має мети і пливе за течією. [216, с. 17, 40].

Напередодні посилення тенденцій до авторизації політичних режимів у Європі Х. Ортега-і-Гассет наголошував: «Сьогодні ми є свідками триумфу демократії, в якій маса діє безпосередньо без закону, за допомогою матеріального тиску, накидаючи свої прагнення і смаки». За О. Шпенглером, доба мас — це доба колосального. Водночас, на відміну від «Занепаду Європи», Х. Ортега-і-Гассет наголошував: «Годі говорити про занепад, не уточнивши, що саме занепадає» [218, с. 37].

Сьогодні маси користуються значною мірою тим самим життєвим репертуаром, що раніше здавався призначеним виключно для меншин, водночас маси перестали користися меншинами. Маси інертні, переконані, що вони самодостатні. Коли маса намагається діяти самостійно, вона бунтує проти власного призначення. Бунт мас викликаний неймовірним зростанням можливостей сучасного життя. Європейська історія вперше залежить від рішення простої людини як такої [216, с. 47].

Пересічна людина становить ґрунт, над яким проходить історія кожної епохи. Історія живиться пересічним суспільним рівнем. Влада мас свідчить про піднесення всього історичного рівня і показує, що пересічне життя проходить сьогодні на вищій площині, ніж учора. Для нинішньої пересічної людини зміст життя обіймає цілу планету. Здається, це одне з найбільш вдалих визначень стилю життя в умовах глобалізації.

Суцільна історія в уявленні Х. Ортега-і-Гассета схожа на гігантську лабораторію, де здійснюються всілякі спроби розкрити формулу громадського життя, яка найбільше сприяла б тій родині, ім'я якої — «людина». Маси цікавляться лише своїм добробутом і водночас відмежовуються від причин цього добробуту — соціальної держави.

Соціальна вартість лідерів залежить від здатності мас до ентузіазму. Маси висувають лідера за своєю подобою. Падіння якості еліт послаблює національну державу. Функції інтеграції переходять до засобів масової інформації. Досі те, що вважалося розумним, не було історичним, а те, що вважалося історичним, не було розумним [219, с. 82].

Водночас Х. Ортега-і-Гассет зазначає: «Не думаю, що історичні епохи можуть бути тотожними. Треба порівнювати не епохи, а групу спільних чинників, притаманних епохам. Всі феномени однієї епохи є єдиноутробними братами, попри їх ворогування. Фашизм і цезаризм мають за спільну передумову зневагу до усталених інституцій». Щоб дати визначення епосі, мало знати, що в ній діялось, доконче треба знати, що в ній не діялось, що в ній неможливе [218, с. 234].

Х. Ортега-і-Гассет відповідно до ритму свого часу уточнює деякі визначення М. Вебера, зокрема, він наголошує, що легітимність — це оскільки основним законом сила. Насильство у фашизмі застосовується

не для утвердження і накидання права, а просто заповнює порожнину, заміщує відсутність будь-якої законності. У політиці завжди приймає рішення соціальний тулуб, і владу забирає той, хто стає його виразником. Коли до влади приходять рішуча меншина, то країна переживає стан важкої кризи [219, с. 203].

За витвором культури Х. Ортега-і-Гассет вбачав певний тип людини. Зокрема, епохи, про які ми починаємо мати безліч відомостей, є епохами, коли вже існують історики, котрі беруть на себе обов'язок їх зберегти. Історія, як і виноград, — осінні ласощі. Кожен народ має свій давній час, свій середній вік і свій новітній вік. Це дитинство, молодість і зрілість кожного народу [219, с. 384]. До сьогодні актуальними залишаються слова Х. Ортега-і-Гассета: «Ми відкриваємо не більше істин, ніж шукаємо».

Розширеному діапазону пошуку соціальної істини присвячена наукова праця найближчого помічника П. Сорокіна **Толкотта Парсонса (1902–1979)**. Водночас він був продовжувачем веберівської традиції ідеальних типів, які відносяться до реальності як гіпотетичні конструкти, сприяв створенню певних методологічних містків між соціальними науками. Саме за допомогою цієї методології Т. Парсонс шукав відповідь на питання: «Як люди спроможні співпрацювати один з одним?»

Пошук відповіді на це питання був пов'язаний із розвитком поняття системи співвідношення спільних категорій для різних соціальних дисциплін. Адже певна теорія дає не картину дійсності, а точку зору на неї.

У працях «Структура соціальної дії» (1937) та «Соціальна система» (1951) Т. Парсонс окреслив коло соціальних проблем, які вивчав усе своє життя. Зокрема, він наголошував, що людська дія пов'язана з усією системою соціальних відносин. Для її дослідження Т. Парсонс розробив поняття «система» та наголошував, що аналізувати структуру соціальної дії потрібно за допомогою системного методу досліджень. У соціальній системі постійно перебувають засоби обміну: гроші, влада, вплив, ціннісні зобов'язання. На глобальному рівні як систему можна розглядати глобальне суспільство (людство), на середньому — національні держави та регіональні союзи, на мікрорівні — локальні об'єднання.

Такий підхід дає можливість з'ясувати структурні елементи соціальної дії, встановити функціональні залежності між ними, пов'язані з соціальними нормами. Функціональні залежності розкриваються через статус, місце людини у системі суспільних відносин: стат, вік та роль, яку людина виконує в цьому статусі. Соціальний порядок втілює невідповідність соціальної взаємодії [392, с. 324]. Найбільший інтерес для історичної соціології становить аналіз суб'єктивної історичної дії.

Т. Парсонс зробив внесок у дослідження аномії як структурно-функціонального порушення соціальних норм. Він слушно наголошував, що ступінь аномії — це питання конкретних емпіричних досліджень. Водночас Т. Парсонсу закидають недооцінку об'єктивних соціальних обмежень ступеня свободи людської дії.

Помітним внеском до скарбниці соціальних теорій є парсонівська теорія соціального контролю. Саме соціальний контроль покликаний зменшувати розходження між системою нормативних очікувань суспільства та фактичною поведінкою людей.

Т. Парсонс поставив проблему дослідження тривалих історичних змін, які призводять до структурних змін у цінностях, що регулюють взаємодію одиниць системи. Важливим параметром, який відрізняє примітивні суспільства від розвинутих, є ступінь їхньої структурної диференціації [395, с. 260].

Ідеї Т. Парсонса про функціональне значення економічних, політичних, ідеологічних підсистем, про стабільність (інваріант) даного значення використовуються як теоретичне обґрунтування кількісного підходу до історії, що базується на виявленні станів стабільних соціальних систем. Однак у такому разі залишається поза увагою залежність функціональних зв'язків від часу. Т. Парсонс виділив первісні, проміжні та сучасні суспільства [196, с. 521].

Загальна система дії, за Т. Парсонсом, може спрощено бути викладена наступним чином: система поведінки = особистісна система = соціальна система = культурна система [395, с. 325]. Інтерпретація зазначених підсистем має здійснюватися на підставах предметної специфіки соціальних наук [196, с. 259]. Типові змінні дії: афективність — нейтральність, специфічність — дифузність, орієнтація на себе — орієнтація на іншого, універсальність — партикулярність, кількість дії — якість виконання [89, с. 179]. Загалом теорія Т. Парсонса описує соціально-історичний процес для стабільних періодів історії.

Ще один учень П. Сорокіна з Гарвардського університету, **Роберт Мертон (1910–2003)**, є автором ідеї теорії середнього рівня, відомої від ототожнення буття та утилітаризму. Мертонівська структурно-функціональна парадигма розглядає суспільство як систему, котра саморегулюється. Дослідження конкретних соціальних процесів він пов'язував із теоріями середнього рівня, які організують мову емпіричних досліджень. Теорії середнього рівня нібито виступають посередниками між абстрактами та емпіризмом, саме у такий спосіб вони можуть використовуватися в історичній соціології.

У праці про явні та латентні функції Р. Мертона зазначав, що досить часто один і той же термін використовується для визначення різних понять,

так само як і одне поняття визначається різними термінами. Він висунув постулат функціональної єдності суспільства та постулат універсального функціоналізму. У кожному типі цивілізації кожна ідея або вірування виконують певну життєву функцію. Так само як одне й те саме явище може мати різноманітні функції, так і одна й та сама функція може по-різному виконуватися різними явищами. Не всі культурні продукти певної епохи мають однаковий ступінь зрілості.

Р. Мертон також розробив власну структурно-функціональну теорію. Функції він визначав як такі наслідки, які спостерігаються та сприяють адаптації даної системи. Натомість дисфункції зменшують ступінь адаптації системи. Знаходження прихованих функцій є важливим прирощенням соціального знання. Функціональні недоліки офіційної структури можуть породжувати альтернативну структуру для виконання існуючих потреб більш ефективним шляхом [175, с. 314].

На думку Р. Мертона, теорія середнього рівня має охоплювати обмежену групу взаємопов'язаних явищ, а не весь соціальний порядок у цілому. Він слушно наголосовував, що соціальні суб'єкти реагують не лише на об'єктивні риси ситуації, а й на сенс, який вона для них має.

Водночас Р. Мертон фактично спростував жорсткий функціоналізм Т. Парсонса. Він закликав відмовитися від отождолення мотивів та об'єктивних наслідків соціальних дій: явна функція — об'єктивний наслідок дії, латентна функція — опосередкований наслідок дії. Класифікацію можна доповнити опосередкованими, але визначеними явною функцією, та явними, але опосередкованими діями [89, с. 253].

Прикладні дослідження Р. Мертона, зокрема в галузі історичної соціології, були присвячені аналізу виникнення експериментальної науки в Англії у XVII ст. Вчений перебільшував ступінь теоретичності та методологічної чистоти науки і підкреслював, що потрібні теорії з обмеженим середнім рівнем застосування.

Врешті, Р. Мертон слушно наголосовував, що намагатися здійснювати соціальні зміни, не враховуючи в достатній мірі латентних функцій, які виконує соціальний організм, що підлягає змінам, — це соціальні заклинання, а не соціальна інженерія [175, с. 460].

Ще одним класиком історичної соціології можна вважати німецького соціолога **Норберта Еліаса (1897–1990)**, який увійшов в історію соціології як нащадок та продовжувач соціологічної традиції Макса Вебера. Він навчався у його брата Альфреда Вебера.

В історичному контексті Н. Еліас ретельно досліджував створені людьми образи як конструкти соціальної реальності. Поняття образу він використовував як теоретичну ланку між структурою та дією.

Зазначимо, що Н. Еліас одним із перших соціологів почав критикувати своїх колег за тотальний відступ у сучасне. Така позиція, на його думку, збіднює насамперед евристичні можливості соціології, адже лише в історичному контексті можна вивчати емоційні та раціональні мотиви поведінки людей, які постійно змішуються. З цієї взаємозалежності виникає своєрідний порядок, який визначає напрям історичних змін. Індивіди формують історичні образи і самі історично формуються зазначеними образами.

Головна праця Н. Еліаса, яка нами розглядається в контексті історичної соціології, «Про процес цивілізації. Соціогенетичне та психогенетичне дослідження» (1939). Н. Еліас вибудовував концепцію цивілізації на основі досліджень істориків, антропологів, психологів, соціологів. Загалом він прослідкував трансформацію психологічних структур, звичок, манер поведінки людей західноєвропейського суспільства, починаючи з часів середньовіччя до доби модерну [320, с. 12]. Головна концептуальна теза праці сформульована таким чином: у змінах форм державного устрою знаходять своє відображення структурні зміни західного суспільства в цілому.

Зазначимо, що в першій главі «Про придворне суспільство» Н. Еліас одним із перших ввів поняття «громадська думка». Аналізуючи соціальний простір придворного суспільства, Н. Еліас наголосовував, що треба було чітко визначати дистанцію з одними та близькість з іншими, дозувати будь-яке привітання, розмову, яка виходить за межі сказаного слова або зробленого руху [320, с. 275].

Врешті, на його думку, серйозні історичні зміни відбуваються у строгій закономірності. Зокрема, у соціально-політичному контексті «спочатку замок протистоєть замку, потім — уділ уділу, врешті — держава державі».

Цікавою видається запропонована Н. Еліасом концепція генезису модерного західноєвропейського суспільства. Він висунув гіпотезу, що в соціальному просторі є певна кількість людей та обмежена кількість соціальних шансів, обмежених щодо людських потреб. Загалом система розвивається в напрямі боротьби за виживання, коли все менша кількість людей володітиме все більшою кількістю шансів.

Зокрема, Н. Еліас зазначав, що коли у великому соціальному об'єднанні є багато дрібних спільнот, які утворюють макрооб'єднання завдяки взаємозв'язкам одного з одним, котрі володіють приблизно однаковою соціальною силою, є вільними, оскільки їм не перешкоджає монополією, та спроможні конкурувати за соціальні шанси, тобто насамперед за засоби виробництва та засоби існування, з'являється велика ймовірність того, що в конкурентній боротьбі один з них перемає, а інші зазнають поразки.

Внаслідок цього все менша кількість матиме все більші шанси, все більша кількість спільнот, які програли, повинні будуть вийти з конкуренції, опиняючись у прямій або опосередкованій залежності від все меншої кількості переможців. Чим більш всеохоплюючими стають монополізовані шанси, тим більш диференційованою стає мережа людей, яка функціонує заради реалізації цих шансів, чим більша монополія, тим більше вона пов'язана з поділом праці. Приватна монополія індивіда поступово стає монополією цілого соціального прошарку, спільною монополією, центральним елементом держави [320, с. 105–107].

Іманентним сенсом історичного процесу стає боротьба за центральну монополію все більш високого рівня. Ця боротьба стає глобальною.

У новий час, зазначає Н. Еліас, циркуляція моделей поведінки здійснюється швидше, ніж у середні віки, внаслідок більшої взаємозалежності різних прошарків, тісніших контактів, постійної напруженості у відносинах між різними соціальними прошарками.

На відміну від О. Шпенглера з його вражаючою картиною «занепаду Європи», концепт Н. Еліаса є більш оптимістичним. Зокрема, він наголошував, що «цивілізація ще не завершилася, вона перебуває у становленні» [320 с. 327].

Метою цього становлення є досягнення ідеального стану, коли вільний розвиток кожного стане передумовою для вільного розвитку всіх. Так, закінчуючи свою працю, Н. Еліас виклав гуманістичний ідеал, вперше сформований марксизмом.

Творчість британського історика А. Тойнбі можна розглядати як одну з останніх монументальних праць. Коли вперше знайомися з його творчістю, пригадується стара притча. Один східний деспот доручив написати всевітню історію. Довго працювали історики і підготували багатотомні фоліанти, для яких знадобилося ціле стадо віслуків. Розгнівався деспот та наказав скоротити працю. Через деякий час була написана одна, але дуже велика книга, яка знову не влаштувала правителя. Тоді автор переповів історію у чотирьох словах: «вони народжувалися, жили і вмирали».

Відомий британський історик **Арнольд Тойнбі (1889–1975)** впродовж 1934–1961 рр. видав 20 томів своєї праці «Дослідження історії». Методологічний підхід: аби зрозуміти частину, мусимо насамперед зосередити увагу на цілому. Історик ніколи не може звільнитися від суспільства, в якому живе він сам [271, с. 28].

Порівняльне дослідження цивілізацій досі становить найбільший інтерес у творчій спадщині А. Тойнбі [270, с. 19].

Розвиток історії цивілізацій він вкладає у механізм виклик — відповідь. У зазначеній моделі позначається характеристика ритму розвитку локальних

цивілізацій: їх виникнення, розвиток, злам, деградація і занепад. Неадекватна відповідь може спровокувати злам цивілізації, який може стати початком кінця локальної цивілізації. Врешті, з 21-ї цивілізації, які були ідентифіковані та описані А. Тойнбі, 16 вже мертві [271, с. 185].

Зазначимо, що А. Тойнбі в рамках циклічної парадигми намагався відійти від органістичного розуміння соціуму, спираючись на вивчення ролі соціокультурного чинника. Він, на відміну від О. Шпенглера, вважав, що наукові методи, створені для аналізу неживої природи, непридатні для дослідження історичних та соціальних процесів. Врешті, цивілізація є справою рук релігії.

Іммануїл Валлерстайн (народився 1930 р.) пропагує та розробляє цивілізаційно-культурний підхід. Помітний внесок у розвиток ідей історичної соціології він зробив як директор Центру Фернана Броделя з досліджень економік, історичних систем і цивілізацій. У 1994–98 рр. І. Валлерстайн також був президентом Міжнародної соціологічної асоціації. На відміну від багатьох соціальних мислителів, він наголошує, що історична наука повинна починати з абстрактного та рухатися до конкретного [58, с. 22].

Теорія «Світ-системного аналізу» І. Валлерстайна переглядає класичну парадигму соціального розвитку, яка встановилася у XIX ст. З точки зору цієї теорії, ключову роль в історичній динаміці відіграють глобальні фактори. Водночас, ціннісний аспект прогресу історично відносний [232, с. 95].

Світ-системний аналіз, на думку багатьох, є переважно економіко-центричним та неуважним до культурної багатоманітності людства. І. Валлерстайн виділяє три основні стадії в історії. *Перша* — існування міні-систем, які є відносно невеликими, економічно самодостатніми з чітким внутрішнім розподілом праці та єдиною культурою. Вони домінують в епоху полювання та збиральництва і продовжують існувати до часу виникнення аграрних цивілізацій. *Друга* — стадія «світових імперій», які інтегрують багато ранніх міні-систем. Домінуючими стають сільськогосподарська економіка, потужне військово-політичне правління, жорстка адміністрація та система оподаткування. Проте життєва спроможність цих ранніх імперій підірвується зростанням бюрократичного апарату та складністю виконання адміністративних функцій на відносно великих територіях (врешті з цим може зіткнутися і світовий уряд — А. М.). *Третя* — епоха світової економіки, або світових систем виникає на початку XVI ст. З того часу держава як регулююча та координуюча сила поступається частиною своїх прерогатив на користь ринку. Функцією держави залишається збереження структури економічної активності. Відбувається поділ світової системи

на центр, напівпериферію, периферію. Бідні держави залишилися лише залученими до світ-системи. І. Валлерстайна в цьому зв'язку звинувачували в механічному перенесенні ідеї класової нерівності на рівень міжнародних відносин [38, с. 108].

За концепцією І. Валлерстайна все, що є історичним, визначається як системне, і все, що є системним, є історичним. Історична система розглядається як інтегрована мережа політичних, економічних і культурних процесів, які в сумі утримують систему в єдності [39, с. 197].

Він слушно наголошує, що наука глобального суспільства повинна стати міждисциплінарною та відкинути поділ соціальної реальності на політичні, економічні, соціокультурні складові. Саме теоретичні аспекти розв'язання цього завдання перебували в центрі уваги творчості М. Фуко.

Мішель Фуко (1926–1984), відомий французький філософ та історик культури, у книзі «Археологія знання» (1969) з'ясував історичні умови виникнення філософських установок різних наук та зв'язків між елементами пізнання.

М. Фуко зазначає, що історичні описи неодмінно мають відповідати актуальним особливостям знання, вони примножуються у процесі його трансформації, до того ж знову й знову вступають у суперечність один з одним. На зміну лінійним послідовностям, які досі були об'єктом досліджень, прийшла взаємодія глибинних залежностей. У міру того, як ми спускаємося до все глибших підвалин, історичні такти стають дедалі протяжнішими [311, с. 6].

Головні категорії його підходу — це «позитивність», тобто єдність у часі і просторі матеріалу, який утворює предмет пізнання, «історичне апіорі» як сукупність, що дає можливість прояву позитивності в тих чи інших висловлюваннях, «архів» як перелік висловлювань, породжених у рамках позитивностей, за правилами, заданими історичним апіорі.

Епістема розглядається М. Фуко як сукупність всіх зв'язків, які можливо відкрити для кожної даної епохи між науками, коли вона аналізується на рівні дискурсивних закономірностей. Наприклад, в епістемі Відродження слова та речі схожі, натомість у класичній — опосередковані. Загалом філософія та оригінальні історичні дослідження М. Фуко готують історію до стрибку в невідомий постмодерн.

Цій меті також слугує творчість німецького філософа, живого класика **Юргена Хабермаса (народився 1929 р.)**, який працює у парадигмі неомарксизму. У 1956–1959 рр. він працював асистентом-дослідником Інституту соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні. У 1964 р. навчався філософії у Хоркхаймера [413, с. 225]. Його творчість є проявом неомарксистського інтересу до реконструкції історичного матеріалізму [395, с. 18]. Зокрема, вона спрямована на пошук базової

парадигми соціології. Певний інтерес для історичної соціології становить розроблена Ю. Хабермасом концепція соціальної комунікації як своєрідної еманції природної герменевтики життєвого світу. Оскільки природа людського існування породжує конфлікти, які є нормою для живих організмів, саме комунікація покликана забезпечувати реалізацію практичного, пізнавального та емансипаційного інтересів [401, с. 284]. У 1971 р. відкритою комунікацією став диспут Ю. Хабермаса та Н. Лумана з приводу соціальної теорії та соціальних технологій. Врешті обидва класика сучасної соціологічної думки зазначали, що людина не примушується до участі в дискурсі.

Ніклас Луман (народився 1927 р.), як зазначає дослідник його творчості Вальтер Різе-Шеффер, за часів постмодерну провокує дебати щодо загальної теорії соціальної системи [393, с. 7]. Провідними постулатами творчості Н. Лумана є реалізм і конструктивізм.

Основне поняття лумановської соціології — слово «значення». Суспільство Н. Луман розглядає як соціальний процес [372, с. 178]. Витоки історії — не в ідентичності, а у різноманітності.

Дослідження історичної соціології Н. Луман пов'язав із вивченням кохання як пристрасті. Він розглядає кохання не як почуття, а як своєрідний символічний код. Семантика інтимності посідає, на думку Н. Лумана, почесне місце у структурі повсякденності. Пошук кохання він розглядає як своєрідну валідацію самооцінок різних суб'єктів [374, с. 87].

Мемуару Джакомо Казанови Н. Луман вважав показовими у контексті змін моралі інтимності напередодні Великої французької революції. Н. Луман наголошує, що у сфері сексуальності важливі зміни настають з другої половини XVIII ст.: кохання втрять, зміни ролей, вільні пози тіл, інцест. Врешті, історична соціологія дає часу більш абстрактне тлумачення, ніж історичні дослідження [374, с. 10].

Ключовим завданням історичної соціології Н. Луман вважає аналіз змісту семантики соціальної структури [385, с. 41]. Зазначимо, що в цьому розумінні зміст трактується, за А. Шюцем, як селекцію декодування символів [389, с.22]. У зазначеному контексті особисто Н. Луман провів низку досліджень, зокрема історії ідеї соціальної диференціації [388, с. 321]. Правда, любов, власність, гроші, влада, право, комунікація. [387, с. 212].

Н. Луман ввів поняття «автопоезіс», тобто спроможність системи до «самовідтворення». Він зазначав, що явища суспільного життя, які досліджуються, розуміються як реальність, в якій дослідник начебто присутній, завдяки чому зазначена реальність авторизується [389, с. 219]. Загалом сюжети історичної соціології, розроблені Н. Луманом, вплинули на розвиток теоретичних засад історичної соціології у другій половині XX ст.

Останні три десятиріччя XX ст. в історії соціології пов'язані з поступовим розвитком великої кількості різних шкіл і підходів. Також спостерігається посилення зв'язків між соціологією та низкою інших соціальних дисциплін, насамперед історією, соціальною філософією, політологією, демографією, географією, що призводить до суттєвих змін у предметній сфері соціального знання. Зокрема, Чарльз Тіллі наголошував, що зустріч соціології та історії породжує низку самостійних соціальних наук, наприклад соціальну історію та історичну соціологію [263, с. 237].

З його точки зору, історія як феномен певним чином кумулятивно впливає через минулі події на сучасне. Зважаючи на це, соціологія має отримати історичне обґрунтування. Оскільки головною метою соціальної науки є пояснення трансформацій, це вимагає знання історичної перспективи [378, с. 81].

П'єтр Штомпка (народився 1947 р.) у книзі «Соціологія соціальних змін» поставив важливі питання зв'язку між розвитком та головними проблемами історичної соціології. П. Штомпка також зробив помітний внесок у концептуальне розуміння циклічної природи соціального розвитку. На його думку, категорія «соціальна зміна» описує окремо взяту зміну суспільства від однієї ранньої стадії до більш пізньої. Поняття «історичний процес» стосується послідовності самостійних перетворень, яке зазнає суспільство протягом тривалого відрізка часу.

За П. Штомпкою, актуальні сьогоденні події поєднують у собі діяльність структури та дії суб'єкта (практику) в будь-який даний момент часу. Вони впливають як на структури (модернізуючи або створюючи нову мережу відносин) так і на суб'єктів (модифікуючи або формуючи їхні внутрішні властивості) в кожний наступний момент часу. Внаслідок цього виникає модифікований або новий тип діяльності, водночас змінюються соціальні умови для здійснення практичних дій. Якщо внаслідок діяльності відбуваються якісь події, вони знаходять відображення в новій практиці, яка поєднує діяльність нових структур та дію нових суб'єктів. Потім вже нова практика починає аналогічний цикл, який змінюючи структури та суб'єктів, модифікує діяльність і способи її реалізації, що стимулює появу наступного модифікованого типу практики. Ця послідовність продовжується, відтворюючи зміни суспільства, які постійно накопичуються.

Будь-який конкретний стан суспільства П. Штомпка розглядає як одну з фаз історичної послідовності, продукт здійсненої діяльності, акумульованої історичної традиції та передумови для наступної діяльності. Водночас будь-яка соціальна подія, перебуваючи в потоці історичного часу як компонент практики, є відображенням всієї попередньої історії та зародком майбутньої історії [295, с. 285–286].

Поступово становище почало змінюватися. На початку 30-х рр. XX ст. помітною стала криза традиційного історизму з його догмою про неповторність історичних явищ. Історики дійшли висновку, що, спираючись лише на інструментарій своєї науки, вони не можуть визначити місце індустріалізації та урбанізації в історії європейських країн. Індустріальний переворот підштовхнув істориків повернутися до ідей універсальної за суттю соціальної історії.

Отже, *соціальна історія* стала першим спільним плодом істориків і соціологів. До 50-х рр. XX ст. переважала історія державного устрою. Водночас звернення істориків господарства до середніх віків та до раннього Нового часу, знаходження нових масових джерел, таких як описи феодалних земельних володінь, сприяло перенесенню поняття «структура» у сферу соціального, яке все активніше досліджували історики. Наприкінці 50-х років XX ст. у західній соціологічній думці активізувалася критика вузького емпіризму.

Врешті, соціологи почали визнавати, що кожне досконало продумане соціальне дослідження потребує розробки концепцій із широким історичним діапазоном та ретельного використання історичного матеріалу. На основі такого погляду виникає новий історизм, або історична соціологія як спеціальний теоретико-методологічний напрям, який вивчає конкретні історичні проблеми під кутом зору соціологічної науки. Зокрема, це стосується індуктивних порівняльних досліджень конкретних історичних подій з метою пошуку загальних механізмів соціально-історичних процесів. Зазначена тенденція підкріплювалася теоретичною історією, зокрема представниками французької школи «Анналів», та соціальною історією.

Люсьєн Февр (1878–1956) наголошував, що будь-яка історія є вибором, адже внаслідок випадкового збігу обставин одні сліди минулого знищуються, натомість інші зберігаються. Крім того, в силу особливостей мислення дослідників, як тільки накопичується значна кількість документів, історики починають спрощувати, скорочувати їх. Історики, зрештою, сам створює матеріали для своєї роботи, він починає дослідження певної проблеми, маючи робочу гіпотезу, яку треба верифікувати [304, с. 123].

Французький історик **Фернан Бродель (1902–1989)** розглядав історичні процеси крізь призму структурно-функціоналістського підходу [38, с. 14]. Для нього події — лише верхки піни, що утворюються навколо створених історичних тенденцій.

Хоча перша ластівка ще її не робить весну, вона є її провісницею. Окремі дослідження в галузі історичної соціології підготували сприятливі передумови для повного відродження історичної перспективи в соціології.

Цей «мейнстрім» у західній соціологічній думці почав досягати апогею в 70–80-ті рр. ХХ ст. [390, с. 80].

Датський дослідник Я. Алстед у праці «Розвиток людського суспільства. Критичний вступ в історичну соціологію» (Розкілле, 2001, 172 с.) аналізує тенденції, які розгорталися у західній історичній соціології, починаючи з 1960-х років. Автор характеризує їх як «зустріч» історії та соціології і зосереджується на чотирьох чинниках змін у суспільстві: їх «моторі», носіях, характері та спрямованості. Я. Алстед аналізує підходи до зазначених проблем за роботами відомих соціологів (Б. Мур, Ч. Тіллі, Т. Скочпол, Е. Гідденс, М. Манн). З'ясовуються суперечності між мікро-соціологією та історичною соціологією.

Автор звертається і до мікросоціологічних аспектів проблеми — структури людської психіки як фактора не лише поведінки та мотивації, а й чинника розвитку груп, організацій. На думку автора, підходи сучасних соціологів до розвитку суспільства потребують доповнення, зокрема докладнішого вивчення людської психіки [190, с. 156].

Зростання в наукових колах західних країн інтересу до історичної соціології позначилося на справжньому журнальному бумі. Це стало свідченням того, що соціологічне дослідження історії нарешті здобуло повноправний статус у соціології [388, с. 231]. Зокрема, йдеться про мікро-історію, тобто історію скажімо певного соціального явища.

Початок цієї тенденції російська дослідниця А. Черних пов'язує із з'ясуванням у 1958 р. істориком Сільвією Трапп журналу «Порівняльні дослідження суспільства та історії». Згодом, у 1963 р. з'явився журнал «Історія праці», у 1967 р. — «Журнал соціальної історії», у 1970 р. — «Журнал міждисциплінарної історії», у 1975 р. — «Журнал історії родин», у 1976 р. — журнал «Історія соціальної науки». Починаючи з 1988 р., виходить «Журнал історичної соціології», членом редколегії якого є російський історик Арон Гуревич. Повна інституціоналізація нового напрямку соціології відбулася в 1983 р., коли у рамках Американської соціологічної асоціації була створена секція історичної соціології [313, с. 87].

У 80-ті роки ХХ ст. Ф. Абрамс наголошував на потребі тіснішого союзу історії та соціології з огляду на немінучий історичний характер соціологічного аргументації. На даний час з'явилися праці провідних представників історичної соціології Ч. Тіллі, Т. Скочпол, І. Валлерстайна, в яких широко використовується історичний матеріал.

На думку А. Черних, до кінця 80-х рр. ХХ ст. методологія історичної соціології на Заході розвивалася у трьох основних напрямках. Представники першого з них — вихідці із соціальної історії — повністю відійшли від неї та звернулися до дослідження макроструктурних процесів великої

тривалості. Інші зберегли вірність історичній тематиці та звернулися до досліджень особливостей функціонування соціальних груп, включених у процеси модернізації. Прихильники третього напрямку працюють на мікрорівні, досліджуючи проблеми взаємодії соціальних структур з конкретною діяльністю людей [313, с. 88].

У 1982 р. Ф. Абрамс навіть наголосив на необхідності повної інтеграції соціології та історії. Він визначає історичну соціологію як спробу зрозуміти співвідношення особисті активності і суспільства як соціальної організації, котра невпинно формується в часі. Його концепція історичної соціології є більш близькою до філософії історії. Оскільки історія та соціологія мають подібний предмет дослідження, а саме суспільство, останнє слід розуміти як процес, котрий історично створюється індивідами [332, с. 82].

Зазначений процес складається з історичних подій, які є моментом становлення, в котрому нібито зустрічаються дія і структура. Головні повороти процесу відбуваються під впливом великих подій. При цьому головною рушійною силою історії виступає діалектика людської діяльності. У свою чергу хід історії визначається діалектикою структурирування. Виходячи з вищезазначеного, головна загадка історичної соціології формується наступним чином: як ми, будучи активними суб'єктами, створюємо світ об'єктів, які незабаром стають суб'єктами, аби зробити нас своїми об'єктами. Загадкою Сфінкса стає проблема того, як майбутнє проєктується в сучасному, створюється на фундаменті минулого за допомогою нинішніх новацій.

Мікроісторії так само важко встановити зв'язок із минулим, як і макроісторії. Мікросоціологія пов'язана з аналізом посвякденної взаємодії між людьми. Досвід часу є повсякденним досвідом [334, с. 117].

Однею з найпомітніших праць, написаних на перетині історії та соціології повсякденності, є монографія німецького соціолога Урсули Бехер «Історія модерного стилю життя. Їжа — Житло — Вільний час — Подорожі», яка наголошує, що стиль життя, по суті, формує структуру ментальності епохи. [335, с. 260].

Відомий американський соціолог Чарльз Міллз в 1961 р. підвів своєрідний підсумок адекватності сприйняття історії громадською думкою, яка править світом. У пересічного читача складається враження, що історія — це нісенітниця, легенди на теми минулого, потрібні для задоволення поточних потреб ліберальних та консервативних політиків [85, с. 139].

Подібний імідж не міг не турбувати істориків. Водночас слід було враховувати тенденції розвитку науково-технічного прогресу, який посилив вплив природничих наук, успіхи історичної демографії, структурної

лінгвістики та інших наук. Історики гостро почали відчувати відсутність теорії, яка дала б можливість адекватно пояснити накопичений матеріал.

Отже, в умовах НТР та породженої нею суспільної атмосфери переосмислення завдань і методів історичної науки пішло шляхом подальшої сцієнтизації, тобто протиставлення історії природничим наукам змінилось переконанням у їхній принциповій спільності. Засвоєння міждисциплінарних методів соціальних та навіть природничих наук нині оголошується головним напрямом оновлення історичної науки. Основні моменти на цьому шляху — це кліометрична історія, відмова від історії подій на користь історії повсякденності.

Доктрина історичної соціології має сприяти розробці теоретичного синтезу, змістом якого мають бути водночас мікроаналіз людської поведінки, інтерпретація сучасної епохи та прогностична картина тривалою історичного розвитку.

1.3. Постмодерний виклик історичній соціології

Говорячи про період після сучасності, російський соціолог Л. Іонін слушно наголошує на тому, що за постмодерну завдяки способам масової інформації всі події нібито відбуваються в реальному часі, тобто «тепер». Внаслідок цього здається, що історія закінчилася [94, с. 129].

Так здається й суто об'єктивно, якщо спробувати з'ясувати типологію суспільних моделей, реалізованих упродовж всієї історії.

Наприклад, французький соціолог Жан Фурастьє подав типологізацію суспільних моделей: ідеальний тип традиційного суспільства — до 80 % зайнято у сільському господарстві; індустріальне суспільство — у сільському господарстві зайнято до 25 %, проте спостерігається своєрідний «голод» на послуги; натомість у постіндустріальну еру до 50 % зайняті наданням різноманітних послуг. На етапі аграрного суспільства та зародків індустріального відбувалася гра суспільства проти природи, в розвинутому індустріальному конкурентному суспільстві ми є свідками гри проти іншої людини, натомість інформаційне суспільство забезпечує гра між персонами [379, с. 214].

Проте соціальний світ в умовах модерної реалізації проекту Просвітництва ставав все більш доступним для пізнання. Натомість новий час постмодерну прийшов до поділу діяльних сфер науки, моралі, мистецтва [94, с. 269].

Взагалі, у контексті постмодерного виклику історії йдеться насамперед про постмодерн як суто філософське поняття. Філософський постмодерн розглядається як симптом кризової свідомості, що висуває тезу «кінець сучасності» як своєрідної версії християнської ідеї кінця часу [87, с. 450].

Відомо, що досі відсутня єдина теорія постмодерну. Він єдиний лише в одному, а саме в запереченні проекту Просвітництва, руйнуванні Великих просторів та запереченні Великого історичного часу [197, с. 16]. Тому все частіше починає здаватися, що Середньовіччя закінчилося лише в підручниках.

Історичним початком модерну вважають індустріальну революцію. Під модернізацією прогресистька ідеологема розуміє перехід від бідних аграрних суспільств до соціально диференційованого індустріального суспільства. Зазначений тип соціальних змін в Європі економічно започаткувала англійська індустріальна революція 1760–1830 рр., а політично — Французька революція 1789–1794 рр. Для епохи постмодерну характерні конкурентна демократія та узгодження інтересів різних груп на основі суспільного договору, ринкова економіка з масовим споживанням, нові джерела соціальної нерівності, індивідуалізація та плюралізація життєвих стилів. Прогресуючою стає регіональна нерівність.

Модерн зруйнував один з основних принципів традиції — принцип соціальної ієрархії, згідно з яким диференціація людей і соціумів має відбуватися не за вертикальними соціально-статусними сходінками, а за їхньою природою [76, с. 12].

Коли йдеться про час «після сучасності», тобто постмодерн, передусім слід уточнити термінологію. Спочатку зазначений термін утвердився в культурології. Незабаром набув поширення філософський постмодерн, імпульс розвитку якого можна знайти наприкінці 60-х рр. XX ст., коли з'явилися класичні праці Ж. Дерріди, М. Фуко, Ж. Бодрійяра.

Філософський постмодернізм виступив проти ієрархічної організації світу та логоцентризму і став пропагувати самоцінність будь-яких проявів культури та форм організації суспільного життя. Методологічні засади філософського постмодернізму спираються на постструктуралізм, який заперечує намагання знайти порядок та сенс у всьому, внаслідок чого не вдається осмислити нелогічну сутність світу. Причому слід визнати, що принаймні в Європі та Північній Америці постмодернізм, так би мовити, не «придумав» ситуацію деміфологізації соціального середовища, а лише осмислює її [280, с. 345]. Руйнація смислових стереотипів, на думку постструктуралістів, спонукає до вільних асоціацій, які стимулюють появу багатьох сенсів, що не перебувають в ієрархічній залежності один від одного. По суті, замість реальності з'являються так звані «симулякри», в яких відображено уявну реальність. Реальність існування підміняється феноменом «дежа вю», тобто вже баченого. Внаслідок цього зростає інтерес до минулого, в якому можна спробувати знайти не лише зміст історії, а й апологію майбутнього.

Загалом, постмодерн ставить під сумнів неминучість і можливість соціального прогресу, адже модерн — це проєкт епохи Просвітництва. Відроджується постулат про неможливість пізнати історію. Водночас постмодерна ситуація актуалізує суб'єктивізм в історії у його тлумаченні Спінозою як віддзеркалення певних випадкових подій у суб'єктивній істині.

Філософський постмодерн оголошує все відносним, крім самої відносності [153, с. 8]. Стара ідея прогресу знайшла своє граничне виявлення у запереченні науки.

Антисистемна та антиєрархічна ідеологія постмодерну як насамперед інтелектуального явища руйнує межі культур та історичних епох [277, с. 175].

П. Сорокін 1964 р. у праці «Головні тенденції нашого часу» писав, що дезінтеграція будь-якої великої соціокультурної системи у перманентне еkleктичне культурне «звалище» означає не лише кінець попередньої системи, а й кінець творчої активності людей [250, с. 106]. Проте навіть такий «кінець» у парадигмі циклічного розвитку історії є передумовою для початку принципово нового етапу розвитку. Алергорично такий стан речей можна уявити у вигляді калейдоскопа, коли в результаті повороту змінюється картинка і з хаосу врешті вибудовуються нові характеристики. Тому, на нашу думку, саме циклічна парадигма може бути ключовою для подальшого розвитку історичної соціології в сучасних умовах.

В історії розвитку критики ідей класичної історичної соціології помітне місце посідає творчість британського філософа австрійського походження **Карла Поппера (1902–1992)**. Зокрема, він заперечував властиві історичному процесу певні якості, регулярні закономірності, іманентну логіку, сенс та певну спрямованість. У 1957 р. ці думки були концентровано викладені у праці «Злиденність історизму» [209, с. 9].

Передовсім К. Поппер оголосив упередженням віру в історичну необхідність та заперечив можливість раціонального прогнозу розвитку історії. Він піддав нищівній критиці онтологічний погляд на історію, відповідно до якого суспільство змінюється лише в певному напрямку та в своєму розвитку проходить через стадії, визначені необхідністю. Детермінізм як наперед визначений шлях, фаталізм як неминуча необхідність та фіналізм як смислове подолання певних стадій розвитку визначалися К. Поппером як центральна доктрина історизму. Відкриття законів еволюції повинно дати можливість прогнозувати майбутнє.

Історизм у соціальних науках слугує меті створення історичних прогнозів, відкриття «ритмів», «моделей», «законів» або тенденцій, які лежать в основі розвитку історії. Історії властивий конкретний підхід до подій, а не узагальнення [209, с. 192].

На думку К. Поппера, універсальної історії людства не існує, наявні лише окремі історії різних частин людства. Натомість існує велика кількість випадковостей, які впливають на умови, в яких реалізуються соціальні закономірності. При цьому кожна конкретна історична подія є результатом зіткнення багатьох конкуруючих сил. Тому найскладніше розробити адекватну модель змін в умовах змін. Помітне місце в історії посідає випадковий, ірраціональний та нестабільний особистісний фактор.

Отже, людська історія є унікальним неповторним соціальним процесом. Законів еволюції не існує, адже навіть найретельніше спостереження за розвитком, наприклад, гусені не дозволяє передбачити її трансформацію у метелика. Аргументацію К. Поппера з неомарксистських позицій розкритикував Г. Маркузе, який зазначав, що діалектичний потенціал історичного матеріалізму перекирає певний детермінізм історичних законів [168, с. 117].

Постмодерн як філософський феномен повертає людині його власну множини світ, яка не нав'язана йому ні Богом, ні природою [248, с. 97].

На початку XXI ст. людство опинилося на тектонічному розломі історії. Досягнувши піку буття, лише російський дослідник О. Неклеса, людство побачило нові дивні контури світу постмодерну, який ламає горизонт історії. Хвиля соціальної ентропії руйнує звичний контекст. Загальна історія у розумінні спільної долі людства, яка була квінтесенцією ідей модерну, зникає в уламках образів часу. На місці цільного образу виникає яскравий колаж культур та лабіринт індивідуальних проєктів [188, с. 29].

Історію все частіше намагаються розглядати по той бік добра і зла. Ми є свідками лише зорі епохи постмодерну, але вже зараз мова йде про вичерпання прогресивного потоку соціального часу, який наближає час кінця історії.

Класичний модерн намагався зупинити мить, перевести її у вічність [378, с. 296]. Постмодерн вічності взагалі не знає. Він закликає замінити модель реальності на модель як реальність. Родовими рисами постмодерну вважають деконструкцію, радикальну плюральність, релятивізм, еkleктизм, фрагментарність. Якщо в традиційному суспільстві надії на послаблення соціальної фрагментації покладалися на модернізацію, то в інформаційному суспільстві самі процеси модернізації виявляються факторами соціальної дезінтеграції [42, с. 21].

Російський соціолог Л. Юнін визначає постмодерн новою культурною епохою «онаучування» життя та світу [94, с. 397].

Постмодерний погляд на наукову методологію заперечує ідею холізму, цілісності. Замість єдності пропонується плюралізм. На перший план

вносяться мікропроцеси, відцентрові тенденції, локалізація, фрагментація. Світ розпався на тисячі одиниць, і постмодерн оголосив цей стан цілком природнім. Багатоваріантність та багатоаспектність соціального знання стимулює появу різноманітних теорій.

Серед нагальних теоретичних завдань, які постали з новою силою на нинішньому етапі розвитку історичної соціології, вирізняється пошук відповіді на питання, чи належить проблема минулого до сфери соціального знання [372, с. 220].

П'єр Бурдьє (1930–2002) у цьому зв'язку наголошував, що соціологія повинна формувати загальні соціальні факти, спроможні відтворити фундаментальну єдність людської практики через межі певних дисциплін, емпіричних сфер методів та аналізу [37, с. 188].

На думку вітчизняної дослідниці творчості П. Бурдьє М. Соболевської, постструктуралізм П. Бурдьє спрямований на конструкцію взаємодії суб'єктивної та об'єктивної структур через оператор трансформації об'єктивного у суб'єктивне — габітус [246, с. 5]. З цієї точки зору, мабуть, можна визначити й місце історичної соціології у контексті філософії постмодерну.

Існує погляд на історичну соціологію, що тлумачить її не як певну теорію, а як комплекс методів аналізу історії розвитку суспільства, який формується у дискурсі, як стилі мислення та способі аргументації [405, с. 317]. Такий підхід може дати «нове дихання» соціології.

На XV Всесвітньому соціологічному конгресі наголошувалося на факті прояву тенденції атомізації соціологій. По суті, конгрес розпався на десятки «соціологій», на сотні смислових групових центрів [240, с. 7].

Водночас паралельно з процесом подальшої диференціації соціології за певними науковими напрямками має посилюватися тенденція до вбудовування більш щільної мережі міждисциплінарних зв'язків, які мають стати формулою нової інтеграції, досягнення мрії П. Сорокіна про «інтегральну соціологію». Соціально-історичний сенс постмодерну у зазначеному контексті, мабуть, полягає у трансформації самої модернізації, яка має враховувати, що різноманітність історичних процесів є невичерпною, її неспроможна увібрати в себе, незалежно від рівня розвитку історичної науки, жодна система історичних понять, адже простий історичний нарратив не розкриває причин подій.

Саме внаслідок цього вичерпується ідеологема «кінця історії» як соціального процесу. Ідеологія «кінця історії» сприймається як кінець альтернатив та універсализація західної демократії. Д. Белл у статті «Відновлення історії у новому столітті» зазначає, що «кінець ідеологій» вичерпав себе, і тепер знову починається історія [20, с. 25].

У постмодерністському пізнавальному дискурсі збільшується роль індивідуального. Суб'єктивний компонент теоретизування з'являється лише з появою суб'єктивних компонентів в усіх інших сферах соціального життя. [202, с. 20].

Відповідно до логіки циклічної парадигми рано чи пізно з'являються вищі та нижчі точки досягнень соціально-історичного розвитку людства. Можливо, в цьому контексті можна з ціннісно-нормативного погляду розглядати проблему постмодерну. Скидаючи з постаменту ідею раціонального прогресу та пропагуючи свободу, постмодерн доводить до кінця проєкт Просвітництва. Можливо, в наступному великому циклі історії визрівають умови для другого осьового часу.

Отже, ознайомлення з історією розвитку концептуальних засад історичної соціології дає підстави стверджувати, що історична соціологія може зайняти позицію певної метатеорії стосовно історичної науки. Проте її пізнавальні можливості закономірно обмежуються внаслідок неможливості розробки універсальної теорії історичного процесу.

Проте така констатація не означає, що історична наука, спираючись на конкретні дослідження, начебто апріорі не повинна мати устремління до формування загальної теорії історичного процесу та інтегрувати, попередньо адаптувавши для власних потреб, теорії, методи, підходи конкретних соціальних наук.

Соціальне сприймається як єдність чотирьох складових: гуманітарного, інформаційного, організаційного, матеріального. Водночас громадська думка все частіше втрачає зацікавленість до здійснення контролю за всіма соціальними процесами. Французький соціолог П. Бурдьє наполягав, що читачі читають соціологію скрізь окуляри свого габітусу.

Спроба певного постмодерного синтезу може розглядатися в контексті розвитку історичної антропології як один з напрямів інтегративного дослідження минулого, що відрізняється установкою на дослідження уявлень та мотивів людської поведінки у взаємозв'язку з усіма елементами та сторонами соціальної системи і спроможної аналізувати будь-які елементи людських дій через діалог між історією та іншими соціальними науками [119, с. 3].

Помітною стає тенденція до антропологізації історії, що проявляється в перенесенні центру уваги від аналізу історії структур до дослідження поведінки різних людей як реальних акторів історичної драми.

У 70-ті рр. XX ст. у Франції розвивається «історична антропологія», яку британці назвали «соціальною антропологією», а американці — «культурною антропологією», яка проте є ближчою до етнології. Взагалі, зустріч історії та антропології не випадково відбулася в епоху світової

деколонізації, яка завдала удару по стереотипах європоцентризму, ідеях лінійного прогресу.

Загальна криза ідеології прогресу, лінійної побудови історії спонукає до переходу від історії-розповіді до історії-проблеми. Водночас великі концепції, які претендують на остаточне упорядкування історичної емпірики, демонструють свою обмеженість як теорії історії. Історія сприймається не як минуле, а як розповідь про минуле, адже все залежить від того, очима якого сучасного історик дивиться на минуле.

Глобалізація, розрив між традиційним та постмодерним ставленням до часу, втрата віри в прогрес та лінійність історичного розвитку ставлять проблему повернення людині відчуженого від неї часу та історичного оптимізму.

Майбутнє постмодерну бачиться російському соціологу Л. Іоніну у моделі, коли все відбувається одночасно, все відірвано від логіки та історії кожної події, а тільки логіка та традиція надають події сенс. Водночас, внаслідок руху Землі всі події не можуть відбуватися всюди одночасно, доки Земля рухається, когнітивна ідея постмодерну залишається повною мірою нездійсненою [94, с. 414].

Все відбуватиметься в реальному часі, тобто історії не буде, як і не залишиться сенсу у всьому, що відбуватиметься. Соціологія залишиться у вигляді когнітивної соціології знання, яка тільки й зможе описати, як (але не чому) все відбувається. Мода стане втіленням культури постмодерну.

На часі оновлення та розширення тематики досліджень, збільшення інтересу до компаративістики. Історична соціологія покликана виконувати роль науки, яка генерує концептуальні та теоретичні моделі для інших соціальних наук, які користуються історичними методами досліджень.

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ІСТОРИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Об'єктивно існує велике різноманіття інтерпретацій соціальної дійсності і відповідних соціальних теорій. У калейдоскопі соціальних теорій певну теорію можемо розглядати як своєрідне моментальне фото соціальної дійсності часу появи цієї теорії. Відповідно зміна позиції цього калейдоскопа змінює точку зору на певні теорії. Загалом теоретичні дослідження в соціології відстають від рівня емпіричних досліджень [261, с. 3].

Плюралізм напрямів та позицій, нових міждисциплінарних підходів ставить окремого вченого перед проблемою оволодіння новітньою інформацією навіть щодо власного «знайомого» проблемного поля [368, с. 430].

Ще Г. Гегель зазначав, що ми більше піклуємося про те, як писати історію, ніж пишемо її [303, с. 73]. Теоретичні та методологічні аспекти соціально-історичного знання великою мірою визначаються постійними спробами, з одного боку, формулювання загальних і універсальних історичних законів, що досить складно зробити з огляду на визначення історії як інформаційного потоку суб'єктивних розбіжностей, а з другого, — зведення різноманіття історії до дії кількох домінуючих чинників.

Пояснення системи якимось одним чинником (наприклад «матеріалістичним баченням історії», яке віддає перевагу виробничим відносинам над «надбудовою», фрейдизмом, вульгарними спрощеними соціологічними побудовами тощо) висвітлює певні аспекти складної соціально-історичної системи, але не зважає на не менш важливі чинники, які опиняються за межами предмета певної суспільної науки. Натомість потреби вивчення складних соціальних систем вимагають побудови концептуальних та теоретичних моделей, які мають враховувати всі нині відомі чинники у їх взаємодії [390, с. 271]. Однак таке завдання вимагає синтезу знань та породжує суттєві методологічні проблеми.

Порівнювати гіпотези та протилежні точки зору доцільно насамперед за логікою та емпіричним потенціалом. Водночас мова обмежує нашу

соціологічну уяву та перешкоджає розвитку розуміння іншого. Маючи на увазі всі зазначені застереження, спробуємо ретроспективно поглянути на основні ідейно-концептуальні та методологічні підходи, які перебувають у силовому полі теоретичних побудов історичної соціології.

2.1. Короткий огляд ідейно-концептуальних та методологічних підходів соціальних наук у контексті історичної соціології

Про досягнутий рівень розвитку будь-якої науки насамперед свідчить стан її методології, удосконалення методів та виявлення нових аспектів аналізу історичних джерел. Історизм вимагає дослідження не лише історії певного предмета, а й історії понять, у яких втілюється її розвиток. Пізнавальна ситуація ускладнюється тим, що історична реальність потрапляє до рук дослідника вже у деформованій формі.

З того часу, як у 1637 р. Рене Декарт видав працю «Роздуми про метод», ця проблематика посідає ключове місце в пізнанні. Метод визначається як свідомо та послідовно застосовуваний спосіб досягнення мети. Проте досить часто аналіз підміняє методологічний синтез у міждисциплінарних підходах. Водночас слід визнати, що методи міждисциплінарного дослідження є результатом синтезу різних рівнів методології, націлених на предметні сфери різних соціальних наук, які перетинаються у своїх предметних сферах.

На думку багатьох соціологів, «історія не має власних методів аналізу соціального ясу такого» [259, с. 413]. Це справді так, адже історична наука розробляє теоретичні підходи, які за ступенем узагальнення нижчі за рангом, ніж соціологічні теорії. Поступово заглиблюючись у все більш глибокі пласти історії, накопичуючи скарбницю різноманітних фактів, ми все менше розуміємо сенс явищ.

Соціальні науки завжди перебувають між Сциллою потреби свободи від обмежувальних впливів потужних ідеологій та Харібною пошуку прикладного позитивного знання. Плуралізм моделей теорій та концепцій є невичерпним. У 70–80-ті рр. XX ст. постпозитивізм поставив наукові концепції у залежність від культурологічного, соціального та світоглядного контексту.

Основні методологічні інтерпретації пов'язані з концептуальними побудовами позитивізму та його критиків, прихильників лібералізму та марксизму, структурно-функціонального аналізу, феноменології, синергетики. Розглянемо гносеологічні можливості та недоліки кожної з цих наукових парадигм. При цьому слід пам'ятати, що теоретичні поняття втрачають свою релевантність у процесі соціальних змін. Основним методологічним принципом має бути усвідомлення відносності істинності

різних думок. Всі розроблені та випробувані на практиці соціальні теорії істинні в своєму роді, вони не лише суперечать одна одній, а доповнюють різні аспекти, утворюючи базову парадигму соціології.

Позитивізм. Багато теорій соціології самоідентифікуються як позитивістські. З часів О. Конта провідною ідеєю є віра в соціальний прогрес. Все людство стає на шлях, яким іде Західний авангард. Ця стигма позитивізму дає підстави для критики неопозитивістів. Процес соціальних змін поділяється на низку послідовних фаз, кожна з яких є результатом попередніх фаз розвитку. Різні стани системи в історичному часі можна визначити через одиниці аналізу, які мають вписуватися в параметри, що забезпечуватимуть її ідентичність.

Позитивізм розглядає історію як продукт людських дій. Спочатку цей «агент» дій надприродний, потім він гуманізується та соціалізується. Крім того, суб'єкт діяльності теж секуляризується.

Якщо вчений провів спостереження і дав пояснення — його задача виконана. Проте неможливо судити чи виправдати, не спираючись на певну систему цінностей, пов'язаних із позитивною наукою. М. Блок слушно зазначав, що аксіологічне судження доречно лише за умов підготовки до дії і має сенс лише щодо свідомо прийнятої системи моральних цінностей. Чи достатньо ми впевнені у своєму часі, аби серед наших предків відділяти злочин від героїв? Інакше бездоказові звинувачення миттєво змінюються реабілітаціями, які, по суті, є нонсенсом [26, с. 80]

Позитивістська школа спонукає насамперед до пошуку закономірностей у діях людей в певних соціальних обставинах. Узагальнене уявлення про ці закономірності розглядається як різновид теоретичного знання.

Проте поняття закономірностей, зокрема і соціальних, по суті, зводиться прихильниками позитивізму передусім до встановлення причинно-наслідкових зв'язків в історичному процесі. У цьому сенсі позитивізм є відірваним від проблематики історичної соціології. Водночас релятивізм констатує фактичну неможливість об'єктивного історичного пізнання минулого. Позитивісти досі визнають: оскільки в історії неможливе встановлення загальних законів, мета історичного пізнання головним чином полягає в описанні окремих неповторних подій. Тим самим має бути встановлено конкретно-історичний механізм впливу певної розстановки та взаємодії соціальних сил на історичну уяву.

У 30-ті роки XX ст. на зміну класичному позитивізму прийшов неопозитивізм. Його основні принципи були сформовані в рамках гуртка інтелектуалів Віденського університету, найвідомішим серед них був **Людвіг Вітгенштейн (1889–1951)**, який у «Логіко-філософському трактаті» (1921) виклав основні постулати неопозитивізму: натуралізм (всі соціальні явища

підпорядковуються законам, які спільні для суспільства і природи), сцієн-тизм (методи соціально-історичних досліджень мають бути такими ж точ-ними й об'єктивними, як і методи наук про природу), біхевиоризм (дослід-ження суб'єктивних дій людей не через аналіз свідомості, а через відкриті дії та поведінку), верифікація (емпіричне підтвердження наукових гіпотез та тверджень), квантифікація (всі соціально-історичні явища повинні бути описані та вивчені кількісно), методологічний об'єктивізм (соціологія та історія мають бути вільними від оціночних суджень та зв'язків із ідео-логіями) [390, с. 11].

Отже, спробуємо розглянути деякі концепції соціального пізнання у кон-тексті їхньої можливої ролі в подальшому розвитку історичної соціології, яка може бути визначена як наука, що аналізує історичний розвиток соціальних структур, як своєрідного інституціоналізованого результату практичної дії соціальних суб'єктів, а також зворотний вплив зазначених структур на соціальну поведінку цих же суб'єктів.

Лібералізм. Зазначений «правий» варіант позитивізму для багатьох є соціальною панасеєю, яка придатна на всі часи для всіх народів. При цьому часто забувають про основну ілюзію лібералізму — уявлення про те, що формальна рівність всіх громадян перед законом може забезпечити вільну самодіяльність всіх членів суспільства. Існує невблаганна хронологія життя, згідно з якою лібералізм пізніший від антилібералізму, оскільки він жит-тевіший, так само як гармата є грізнішою зброєю, ніж спис [214, с. 71].

Відповідно до класичної ліберальної парадигми історії вважається, що всі народи і всі культури проходять один шлях і відрізняються один від од-ного лише стадією розвитку. У рамках цього концепту до останнього часу вдалося більш-менш адекватно порівнювати різні точки зору, формулю-вати наукові проблеми, проводити аналіз та синтез альтернативних рішень, робити оцінку альтернативних рішень та обирати оптимальне рішення.

Проте після «історичної» перемоги лібералізму над комунізмом почало здаватися, що ідеал ліберальної демократії неможливо удоскона-лити [410, с. 99]. Насправді межі історії перманентно розширюються, щогодини, щодня, щомісяця, щороку неможливо розширюються її хроно-логічні рамки. У цьому сенсі історія вічна, вона не може закінчитися, допоки існує людство.

У парадигмі універсального епохального циклу ліберальні ідеї переважають у стабільному етапі циклу, яким є еволюція, та на деяких трендах перехідного етапу — коеволуції.

Марксизм став «повитухою» соціальної думки ХХ століття. Марксист-ська, як і будь-яка інша соціальна теорія, може адекватно осмислити свій по-гляд на історію лише з позицій критичного вивчення власного місця в історії.

Причому стимулювали дискурс в зазначеній парадигмі як прихильники, так і критики марксизму.

Неомарксистські соціально-філософські побудови по суті ґрун-тувалися на кантіанських принципах. Сам К. Маркс у «Економічно-філософських рукописах 1844 року» фактично сформував аргументацію критики майбутнього догматичного втілення своїх радикальних ідей. Зокрема, він зазначав, що «будь-яка приватна власність відчуває щодо більш багатой приватної власності завидки, спрагу нівелювання, так що ці останні навіть становлять сутність конкуренції. Грубий комунізм є лише завершенням цих завидок та цього нівелювання, виходячи з уявлення про певний мінімум. У нього певна обмежена міра, що таке скасування приватної власності не змінює її насправді, виходячи з абстрактного заперечення всього світу культури та цивілізації, з повернення до непри-родно бідної та немаючої потреб людини, яка не лише не піднялася над рівнем приватної власності, а навіть ще не досрла до неї. Для такого роду комунізму спільність — це лише спільність праці та рівність заробітної плати, яка виплачується обцинним капіталом, обциною як вищим капіталістом [169, с. 257].

У марксистській парадигмі суспільне виробництво розглядається як відтворення соціальних відносин та самої людини як члена суспільства. Водночас марксизм є занадто євроцентризмом. Для фундаторів марксизму цивілізація існує лише в однині.

Х. Ортега-і-Гассет (1929) ввів поняття «людини маси», позбавленої історичної свідомості. Бунт мас — це повстання проти моральних та інте-лектуальних засад суспільства. Світові війни, які руйнували соціальну ієрархію, ставали прелюдією до перетворення класів на маси. Водночас перехід до світової структури виробництва і правління не означає занепад капіталізму і не може похитнути його класового підґрунтя.

Метою політики тоталітаризму є не революційні зміни, а зміна самої людської природи [4, с. 10]. Проте французький соціолог П. Бурдьє слушно наголошував, що питання існування або не існування класів є ставкою в політичній боротьбі [35, с. 105].

Дьєрдь Лукач (1885–1971) розглядав пролетаріат як гегелівський абсолют «суб'єкт-об'єкт». Він бачив сутність історії у зміні структурних форм, завдяки яким здійснюється взаємодія людини з навколишнім світом, котрі визначають предметність його внутрішнього та зовнішнього світів.

Подальший розвиток марксистських ідей пов'язаний, зокрема в Німеч-чині, з Франкфуртським інститутом соціальних досліджень, утвореним 1923 р. Саме в зазначеній інституційній структурі народилася сучасна неомарксист-ська критична теорія. Плідною для неомарксизму стала соціальна теорія

директора зазначеного інституту **Макса Хоркхаймера (1895–1973)**, який акцентував увагу на міждисциплінарності, що стала кроком від «традиційної» теорії та критичної теорії.

Франкфуртська школа, по суті, розвивала марксизм без ідеї пролетаріату як світового гегемона. У її розумінні матеріалістичне розуміння історії не зводиться лише до економічного детермінізму. Причини саме такого глузачення полягають у суперечностях сприйняття діалектики як принципу розвитку капіталізму та визнання капіталізму останньою стадією у розвитку класових антагонізмів. На етапі розвинутого індустріального суспільства на зміну соціальній нерівності приходить структурна нерівність шансів [318, с. 568].

Марксозна концепція комунізму була спрямована на суто раціональне управління долею людства. Світ мав би функціонувати раціонально, подібно до гігантської фабрики. Монізм визнання пріоритету матеріальних чинників в історії. Ми дуже викривили б проблему каузальних зв'язків в історії, якби завжди зводили її лише до проблеми усвідомлених мотивів. К. Маркс методологічно сприйняв ідею С. Карно щодо увлєнення ідеального процесу як циклу і використав цей принцип у вигляді циклів відтворення. С. Карно показав, що в еквівалентних переходах в ідеальному циклі неможливо отримати позитивну механічну роботу. Потрібне паливо як акумулятор енергії. В ідеальному циклі відтворення за еквівалентності обміну в усіх його точках неможливо отримати прибуток, якщо не ввести в цикл категорію робочої сили — особливий товар, при використанні якого отримується додаткова вартість [191, с. 166–167].

Проте слід пам'ятати, що в різних фазах історичного життя не лише буття визначає свідомість, а й навпаки. У першому випадку марксизм є цілком адекватним. Водночас зазначимо, що історію ХХ ст. більше, ніж класові, визначали ідеологічні чинники.

Криза марксистської парадигми соціології пов'язувалася із загальною методологічною кризою соціальних наук. Спочатку вони були покликані зрозуміти людську історію з метою реалізації місії людини в історії. Проте незабаром такий холистичний погляд капітулював перед розподілом наукової праці.

Неомарксизм набув популярності після молодіжних бунтів 1968 р. у країнах західного цивілізаційного ареалу. Категорії втрачають здатність трансформуватися, якщо реалії, на підставі яких вони виникли, зазнають таких змін, що застосовувати певні категорії в нових умовах вже неможливо. Зокрема, американський соціолог Н. Бірнбаум у 1971 р. зазначав, що циклічний розвиток капіталістичної економіки досяг такої потужності, яка зробила відносним поняття злиденності трудящих мас. Концентрація власності посилила роздробленість та ускладнила структуру сил, які беруть

участь у класовій боротьбі, кордони між соціальними класами стали досить умовними. Водночас світ країн, що розвиваються, уявлявся світовим пролетаріатом [24, с. 93].

Також слід зазначити, що сутність марксистського соціологічного підходу передусім полягає в інтерпретації суперечливого та антагоністичного характеру капіталістичного суспільства. Саме завдяки цьому, на наш погляд принаймні за доби модерну зберігається актуальність марксистських поглядів на капіталізм, історію його становлення, функціонування, суперечностей. Про це свідчить той факт, що, наприклад, суперечності між свободою і рівністю, конкуренцією і солідарністю досі ніде не подолані. Водночас класична марксистська концепція світової історії, яка нібито розвивається від первісного суспільства через феодалізм, капіталізм, соціалізм до комунізму, потребує не лише уточнення, а й перегляду. Зокрема, це стосується, так би мовити, «універсальності» цього підходу для всіх культур і народів усіх локальних цивілізацій.

Фрейдомарксисти пов'язували економічний базис марксизму з ідеалістичною надбудовою Фрейда та наголошували, що марксистський аналіз варіативності історії не може обмежуватися лише варіативністю інституційних форм, натомість він має звернутися до дослідження варіативності психологічних структур.

Фрейдомарксизм **Г. Маркузе (1898–1979)** більш біологізаторський, ніж у **Е. Фромма (1900–1980)**. Зокрема, Г. Маркузе наголошував, що капіталістичне суспільство забезпечує лояльність своїх апологетів створенням структури потреб, які не виходять за межі цього суспільства. Соціальна революція не можлива без революції сексуальної, оскільки збереження сексуального примусу формує консервативний тип людини, яка готова до підпорядкування капіталістичному порядку.

Е. Фромм розглядав ці тенденції у понятті «соціальний характер» як сукупність рис, властивих певній соціальній групі, які виникли внаслідок спільного стилю життя та переживань [391, с. 45].

Психоаналіз може стати доречним при дослідженні відносин між суб'єктами та об'єктами влади. Проте з точки зору філософії марксизм та структуралізм не зовсім стикуються. Негативний гуманізм структуралізму, який намагається витіснити з історії людей та замінити їх системами знаків і символів руйнівний, коли розглядається як метод, що має загальне значення.

Матриця структуралізму виникла з праць швейцарського лінгвіста **Фердинанда де Соссюра (1857–1913)**, який, зокрема, розробляв проблему фонетичних структур. Незабаром ця ідея виявила свою плідність і для соціальної науки. Адже соціальність епохи модерну, як зазначає Л. Юнін,

це співжиття та взаємодія структур і типів [94, с. 417]. У центрі уваги структурного функціоналізму перебуває проблема вивчення мотиваційної орієнтації.

Структурно-функціональний аналіз, адаптований для соціальних наук, був запропонований Гарвардською школою соціології, заснованною П. Сорокіним.

Загалом, поняття «функціонування» охоплює все, що відбувається в якомусь суспільстві в певний момент часу. Здійснювати дослідження соціально-історичних подій структурно-функціональний аналіз пропонує в рамках певної визначеної ситуації, в якій перебуває дослідник, з інтеграцією досягнутого рівня теоретичного знання. Інші витоки структурно-функціонального аналізу беруть початок у соціальній антропології, яка досліджує традиційні та примітивні соціальні системи. У зазначених етнологічних дослідженнях суспільства досліджувалися і розглядалися як ізольовані цілісні феномени, здійснювалися крос-культурні співставлення окремих елементів та структурних особливостей.

Засновник французького структуралізму **Клод Леві-Стросс** у процесі свого наукового становлення синтезував ідеї геології (ідея редукційного соціального світу до органічного), марксизму та психоаналізу, принципи яких він використав для вивчення соціальних феноменів доіндустріальних суспільств. Обмін товарами, послугами, жінками, символами розглядається як центральний елемент культури традиційних суспільств [145, с. 15].

К. Леві-Стросс визначає поняття «структура» як певну систему, що складається з таких елементів, зміна одного з яких призводить до зміни решти. Структура не може бути відтворена в конкретній дійсності [с.247, с. 272].

К. Леві-Стросс вивчав соціальні структури серед індіанців у Центральній Бразилії, зокрема структури набуття родинних зв'язків, відносини кровної спорідненості, ставлення брата до сестри, чоловіка до жінки, батьків до дітей, а також органічні перетворення, які змінюють структуру. Кожна велика структурна одиниця, відповідно до концепції К. Леві-Стросса, за своєю природою є співвідношенням.

Він зазначав, що історія узагальнює дані, які стосуються свідомих проявів суспільного життя, а етнологія — все, що належить до його несвідомих засад. Висловлювання К. Маркса про те, що люди створюють історію, але не знають, що створюють її, виправдовує у своїй першій частині позицію історії, а в другій — етнології.

К. Леві-Стросс наголошував, що емпірична реальність неструктурна, тому не можна побудувати структурну модель цілісної соціальної системи. Натомість можливо створити моделі окремих сторін цієї системи, які піддаються структуруванню та формальному описанню. К. Леві-Стросс підкреслював, що історична правомірність реконструкції, які здійснює

науковець, підтверджується в кінцевому рахунку біологічною спадковістю при розмноженні. Проте сокира, навпаки, ніколи не породжує іншу сокиру. Між двома однаковими засобами праці, або між двома різними за функцією, але близькими за формою засобами праці є і завжди буде принципова відсутність спадкового зв'язку внаслідок того, що жодне з них не має генетичного зв'язку з іншим, скоріше кожне з них — продукт особливої системи уявлень [145, с. 11].

Міф виконує свою символічну функцію завдяки незмінній структурі. Найбільше міфологію нагадує політична ідеологія. Міф складається з сукупності варіантів, які в структурному аналізі мають враховуватися. Структурна діалектика не суперечить історичному детермінізму, вона створює для нього новий інструментарій досліджень [145, с. 215]. Соціальна динаміка пов'язується з субординаційною структурою. К. Леві-Стросс прогнозував, що структурна лінгвістика так вплине на соціальні науки, як ядерна фізика вплинула на розвиток фізичних наук.

Загалом, на думку К. Леві-Стросса, структурна модель має відповідати таким рисам: мати системний характер, бути адекватною для вивчення перетворень, показувати, як зміни керують елементами, зважати на факти [380, с. 128].

Антропологи А. Радкліф-Браун та Малиновський наголошували, що функціональний зв'язок елементів суспільства несуттєво залежить від часу та є необхідним. Навпаки, Р. Мертон зазначав, що встановлення функціональних залежностей можливе лише в рамках певної соціокультурної спільноти, яка перебуває у визначеному часово-просторовому континуумі.

Первісне суспільство вважається функціонально недиференційованим. Соціальна структура існує вже у збирачів та поливальників, але в них відсутня політична структура, що, у свою чергу, властива скотарям, які почали експлуатувати інших, або відбирати в них результати їхньої праці. Серед них виникають класові розбіжності, засновані на багатстві та бідності, на привілеях та відмові у привілеях. Рабство як зародок держави винайдено воїном-кочівником. Оскільки в уявленні біхевіористів соціальна структура існує лише як породження ментальності, за диференційованою формою завжди приховується диференційована свідомість [168, с. 78].

З огляду на це нагадаємо, що М. Вебер найбільш вдало полемизував із марксизмом, коли апіорі визнав історизм соціальних структур. Класичне розуміння абстрактної ідеально-типологічної «структури» можна представити у такому вигляді: діяч (агент) — дії — діяльність.

Отже, в соціальній реальності немає безструктурних агентів, які і безагентних структур. Водночас структури не зникають в агентах, а агенти не абсорбуються структурами [390, с. 111].

Функціоналізм добре пояснює механізми та структури, які забезпечують сталість соціальної системи. Поняття «структура» об'єднує сталі елементи будови соціальної системи, відносно незалежні від незначних і короткочасних коливань (флуктуацій). Е.Фромм звертає увагу на важливість функціонального володіння для визначення соціальної структури та характеру [309, с. 129].

Зміни у структурі не можуть відбуватися без зміни функцій. Звинувачення в антиісторизмі структурний функціоналізм намагається спростувати розробкою теорії неоеволюціонізму, створенням теорій соціальних змін, загальної теорії соціальних систем, пошуком метатеорії. За межами суто історичної науки основні ідеї структуралізму були інтегровані у велику теорію еволюціонізму. Всесвітня історія народилася в процесі секуляризації Священної історії, її головним питанням став сенс історичного процесу, виявлення сутності сил, які його спрямовують.

Натомість історична глобалістика народилася в умовах певної кризи структуралізму, в соціокультурному середовищі, де були зруйновані уявлення про сутність та єдність історичного процесу в суспільстві, що формує потреби особистості та диктує їй свої цінності. Вона формувалася в умовах панування культурно-історичного підходу, історичного релятивізму, які поставили під сумнів можливість застосування філософських понять до процесу історичного пізнання.

Глобальний соціальний проєкт, на появу якого в 70-ті рр. XX ст. історики відреагували актуалізацією досліджень мікроісторії як головної потуги, яка інтегрує історичне знання, був замінений спонтанно глобалізованою соціальною реальністю, яка вимагає історичної інтерпретації. Внаслідок цього з'явилася суто номіналістська та прагматично орієнтована теорія, яка намагається уникати загальних суджень. Культура в рамках цих поглядів — не система, а сукупність інструментів, які потрапляють до рук людини у процесі її діяльності.

А. Радкліф-Браун розглядав структуру як сталу модель, за допомогою якої індивіди здійснюють взаємодію між собою та з навколишнім середовищем. Структури формуються внаслідок соціальної взаємодії та завдяки нормам, які регулюють ці соціальні відносини. Головна функція всіх структурних елементів полягає у підтриманні соціальної солідарності та сталості соціальної системи.

Основним механізмом соціальної еволюції стає структурна та функціональна диференціація. В середині цього процесу змін відбувається історична гра структур та дій. Дії пояснюються їх структурними та психологічними імперативами й напруженістю. У свою чергу, виникнення певних структур інтерпретується як наслідок раціональних та ірраціо-

нальних дій різних суб'єктів та масової поведінки в часово-просторовому континуумі.

У структурному функціоналізмі зміни в суспільстві протиставляються змінам суспільства. Роль прискорювачів цієї реакції відіграють соціальні суб'єкти з девіантною поведінкою, які підривають усталений спосіб життя.

Е. Гідденс вніс до статичного поняття «структура» більш динамічне — «структурація». Структурні властивості систем водночас є засобом та наслідком соціальної практики, у процесі якої і формуються зазначені системи. Соціальна діяльність різних суб'єктів формується та змінює структуру в процесі власних змін. Взаємообмін діями та структурами відбувається завдяки зміні фаз творчості діячів та структурній детермінації [295, с. 254]. Спадок минулих фаз соціальних функцій закодовано в соціальній свідомості і передається через неї майбутньому.

Водночас якщо розглядати історію як перманентний продукт діяльності різних індивідів, це не означає, що вона є повністю тотожною першопочатковим задумам та цілям своїх творців. Історія створюється цілеспрямованими діями, але не є наперед визначеним проєктом, вона постійно зриває спроби свідомо вести її в певному напрямі. Проте, оскільки структури постійно змінюються, вони повинні вивчатися під історичним кутом зору.

У 1949 р. Фернан Бродель ввів до наукового обігу істориків поняття «історія структур» [32, с. 12]. Проте соціальні явища та їхні «актори» у своїх стосунках все ще перебували на периферії уваги істориків. Під соціально історією почали розуміти відображення внутрішньої структури історичних подій. Лунали пропозиції відмовитися від традиційної періодизації, заснованої на подіях.

Водночас на Заході відбувалася спеціалізація історії — господарської, соціальної та політичної. У результаті у 60-70-ті рр. XX ст. у Німеччині під соціальною історією стали розуміти історію суспільства під соціально-історичним кутом зору. З того часу в центрі уваги німецькомовної соціальної історії перебуває індустріалізація як процес структурних змін. Натомість французька школа соціальної історії, яка бере свій початок від школи «Анналів», акцентує увагу на доіндустріальних суспільствах.

Структурний функціоналізм Т. Парсонса визначає функціональні системні проблеми: розподіл задач та ресурсів, координація різних складових системи, механізми і процеси, які стабілізують дію, тенденції, що порушують рівновагу системи та стимулюють зміни.

Модерні суспільства в парадигмі «генетичного структуралізму» досліджував французький соціолог П. Бурдьє. Він вважав габітус універсальною обліковою ставкою, яка дає можливість обмінювати один вид капіталу на інший. Економічний капітал, культурний (освіта) та соціальний

капітал (ресурси) пов'язані з належністю до певної соціальної групи, символічний капітал як різновид соціального — це авторитет, репутація. Врешті, позиція агентів у соціальному просторі визначається обсягом та структурою їхніх капіталів. Поле виникає внаслідок прогресуючого розподілу суспільних практик, які відтворюють соціальні відносини. [318, с. 118].

Загалом структуралізм наполягає на пріоритетності відносин над елементами в системі. Структура відносин не залежить від специфіки елементів, а визначає її. Структура трактується як інваріантне абстрактне ядро системи відносин, коли за певних умов та за визначеними правилами одні елементи можуть перетворюватися на інші. Примат синхронного методу над діахронним, натомість історико-генетичний підхід є підпорядкованим. Людина детермінується безліччю структурою. Подолання цього недоліку можливе на шляху сучасних психосоціальних теорій.

Психосоціальні теорії. Значною мірою **Зігмунд Фрейд (1865–1939)** сформував модерну парадигму соціальної психології. Несвідоме розглядається як іманентне, недоступне усвідомленню людини. Видобути це неусвідомлене можна, зокрема, через сні, які Ю. Лотман назвав «семіотичними вікнами» [153, с. 219].

Певний інтерес для історичного аналізу, зокрема в форматі біографічних досліджень, становить типологізація захисних механізмів психіки. Репресія — механізм, за допомогою якого травмуючий досвід вилучається із свідомості шляхом заперечення певних почуттів та думок. Проекція — процес, в ході якого небажані власні імпульси приписуються іншим людям та об'єктам. Інтроекція — процес, в результаті якого людина приписує собі риси, значимі для іншої особи, нібито інтерпретує її. Заміщення — дії, коли люди за посередництва почуттів, імпульсів, емоцій замінюють менш значущі цінності на більш значущі. Регресія — дія, коли людина, зіткнувшись із травмуючою ситуацією, використовує спосіб поведінки, властивий для більш раннього періоду розвитку. Формування реакції — заміщення недозволених почуттів та емоцій прямо протилежними. Раціоналізація — тлумачення подій таким чином, який знімає неприємний психологічний конфлікт. Сублімація — коли неприйнятні для особи із свідомої точки зору цілі трансформуються в потрібні цілі. Трансфер — перенесення несвідомого на реальні об'єкти. За З. Фрейдом, для виникнення індивідуального міфу потрібна наявність двох травмуючих ситуацій [307, с. 117]. Жоден психоаналітик не займався так ретельно своїми снами, як монахи X–XI століть [26, с. 136].

Проте феміністки закидають теорії З. Фрейда, що вона занадто спрямована на чоловічий досвід і приділяє мало уваги психології жінок.

Менш біологізований та більш соціалізований варіант психоаналізу запропонував Е. Фромм, який розробив теорію радикального гуманізму.

Він слушно наголошував, що зміни соціальних умов спричиняють зміни соціального характеру [308, с. 11].

Американські соціологи більше орієнтовані не на історіософську, а на психологічну соціологічну традицію. Загалом, традиції американської соціологічної школи абстраговані від тлумачення історичних змін соціальної реальності, більше орієнтовані на конкретні сучасні проблеми.

До класики цього напрямку належать праці **Уільяма Томаса (1863–1947)** та Ф. Знанецького «Польський селянин в Європі та Америці». Вони ввели поняття «установка». Зокрема, Ф. Знанецький у праці 1934 р. «Вихідні дані соціології» зазначав, що кожна норма, яка визнається соціальним агентом як його обов'язок щодо будь-кого, є компонентом соціальної системи, у якій агент та об'єкт його обов'язків пов'язані як партнери. Своєю діяльністю кожен індивід приймає більш або менш активну участь у підтриманні різних соціальних груп, членом яких він є [102, с. 71].

У. Томас розглядав установку як індивідуальну тенденцію реагувати позитивно або негативно на певну ціннісну ситуацію. Специфічна модель поведінки обумовлюється типовими ситуаціями та особливостями досвіду, набутого індивідом за своє життя [89, с. 275].

Установка розглядалася як інтеграція індивідом специфічного досвіду, який повторюється, формування різних реакцій на обставини, що мають зовнішню схожість, але різні культурні засади, травми, які імперативним чином формують певні почуття стосовно конкретних обставин, а також адаптація до певних обставин. В уявленні біхевіористів установки та інтереси виникають раніше, ніж соціальні інститути.

Адаптація — це процес взаємного пристосування між культурою та зовнішнім середовищем, спрямований на виживання та стабільність соціальної системи. У вузькому біологічному сенсі адаптація означає, що організм змінює свою поведінку, що дає йому можливість набувати якостей, завдяки яким він виживає в певних умовах. У. Томас наголошував, що якщо ситуація визначається як реальна, вона стає реальною і за своїми наслідками [94, с. 39].

Попередник теорії символічного інтеракціонізму **Чарльз Кулі (1864–1929)** наголошував на особливій важливості первинних груп, таких як родина, сусіди, яким властиві безпосередні тісні зв'язки та співробітництво для надання індивіду найбільш раннього та найповнішого досвіду соціальної єдності [133, с. 329].

Творчість **Джорджа Герберта Міда (1863–1931)** розглядається як синтез американського прагматизму та німецького ідеалізму, внаслідок чого і з'явився символічний інтеракціонізм [385, с. 52]. Провідні теми — психологічні підстави соціальної диференціації та взаємодія символів. Свідомість протиставляє

індивіда об'єкту, на який він реагує. Простіше контролювати себе в мовному жесті, ніж у виразі обличчя. Певний символ має тенденцію викликати в індивіда групу реакцій, подібних до тих, які він викликає в інших. Існують культури, відмінні у визначенні особистого простору. Інтимна дистанція, персональна, соціальна, публічна дистанція. Вивчення повсякденної поведінки у ситуації віч-на-віч. У сукупності взаємодій формуються суспільства та індивідуальна свідомість. Жест при цьому є індивідуальною дією, відправним та початковим пунктом взаємодії. Слово розглядається як «вербальний жест», а мова сприймається як головний чинник, котрий конструє свідомість [384, с. 179].

Самоідентичність дітей у грі та у спілкуванні з дорослими також залежить від вміння ставати об'єктом для самого себе. [176, с. 224] за інтерпретацією Дж. Міда, можна виділити два своєрідні архетипи поведінки — «Я», яке має автономний характер, та «Ми», тобто властива певному індивіду сукупність установок інших. «Ми» ставить задачі суспільства, «Я» відкриває шляхи стандартних дій. При цьому «Я» оцінює дію, коли вона вже в минулому (всі сильні заднім розумом).

Етнометодологія в інтерпретації **Ервіна Гарфінкеля (1922–1982)** сприймається як дослідження процесу розуміння людьми слів та поведінки інших людей у повсякденній суспільній взаємодії. Загалом етнометодологія концентрує увагу на основних правилах, за якими розвиваються конкретні ситуації, на котрі, зокрема, впливають «фонові очікування». Особиста ідентичність тлумачиться як сума частин всіх ідентичностей суб'єкта.

Крім психоаналізу та суб'єктивного інтеракціонізму, ще однією впливовою психосоціальною теорією є біхевіоризм. Предметом свого дослідження біхевіористи обрали не свідомість, а поведінку індивідів і соціальних груп, а не соціальних структур, фіксування та визначення соціально прийнятних реакцій.

Джордж Хоманс (1910–1989) розробляючи концепцію соціального обміну, зазначав, що поки ми не маємо положень, які встановлюють відносини між властивостями та утворюють певну дедуктивну систему, доти ми не маємо теорії [301, с. 49]. На його думку, обмін різними видами діяльності — фундаментальна основа суспільних відносин. Люди взаємодіють між собою на основі аналізу свого попереднього досвіду та потенційних винагород і покарань. Розглядаючи конфлікт між цінностями та нормами, він наголошував, що функціоналісти одиницею соціального аналізу сприймають не діючого індивіда, а ролі.

Дж. Хоманс слушно зазначав, що «без історії соціолог може встановлювати порівняльні взаємовідносини інститутів, але навряд чи він зможе пояснити, чому ці відносини повинні бути саме такими. З історичних документів може бути отримана інформація, яка підтверджує пояснення» [301, с. 55].

Наукова творчість швейцарського психолога **Жана Піаже (1896–1980)** цікава насамперед розробленою оригінальною теорією психології раннього дитинства. Він класифікував сенсомоторний перед, оперативний стан, конкретний оперативний стан, формальний оперативний період. Рольовий конфлікт розглядається як певний енергетичний потенціал для психологічного переходу від одного рівня розвитку до іншого та від розуміння ролі до її реалізації [401, с. 41]. Виходячи з даної класифікації, Ж. Піаже виділив кілька етапів розвитку людської моралі: передконвенційна мораль (добре те, що винагороджується, погане те, за що карають), конвенційна мораль (добре те, що визначено добрим), постконвенційна мораль, пов'язана з орієнтацією на абстрактні принципи. Посилення моральних норм відбувається через позитивні та негативні санкції, які діють у механізмах соціального контролю.

Водночас біхевіористи дійшли висновку, що соціальним оточенням можна маніпулювати. Респондент соціологічного опитування не відчуває установок та точок зору, які приводять його до особливого вибору пунктів [239, с. 38].

У спробі пояснення стимулів для конформізму або девіації висувається гіпотеза досягнення: винагородження сьогодні стимулює активність діяча. Гіпотеза роздратування: активність, яка наштотхнула на роздратування, може нейтралізувати його. Гіпотеза цінностей: винагорода активності є для суб'єкта сприянням його подальшій активності. Гіпотеза насиченості злиднів: якщо особа в минулому отримувала винагороду, вона розраховуватиме на подальшу винагороду своєї діяльності. Гіпотеза фрустраційно-агресивна: якщо активність особи не розраховує на винагороду або покарання, особа буде роздратована та агресивно налаштована [390, с. 40].

Цікавою для історичної соціології видається проблема соціально-психологічних установок. Повідними мотивами є «для чогось» та «тому що». За концепцією грузинського психолога Д. Узнадзе, наявність актуальної потреби та ситуації для її задоволення створюють у суб'єкта установку до певної діяльності. Специфіка соціального середовища створює передумови для формування позитивних або негативних установок. Система установок створює передумови для формування стереотипів, стереотипи змінюються внаслідок зміни суспільної свідомості.

Загалом, методи та концепції психосоціальних теорій у разі їх більш активного використання в історичній соціології повертають в історію живу людину замість абстрактних структур, виробничих відносин тощо.

Феноменологія. Соціальне життя виводж тисячоліть лишається найбільш загадковим феноменом. Витоки феноменології слід шукати у філософії **Едмунда Гуссерля**, який вважав, що феноменологічна філософія

покликана «очистити» свідомість від повсякденної свідомості та виявити об'єктивний сенс самої свідомості.

У феноменології Е. Гуссерля під терміном *epoche* розуміється утримання від судження про існування або неіснування певних об'єктів досвіду. Ейдос — соціальний смисл епохи. Мотив може розглядатися як зустріч потреби зі своїм предметом. Сенс — це наперед заданий результат. М. Бахтін визначав, що у кожного сенсу є своє свято відродження [94, с. 102].

Мета феноменології — пов'язати науку та повсякденне життя. Повсякденність характеризується як сфера людського досвіду, що формується переживаннями, які виникають на основі трудової діяльності. Це, по суті, сфера практичного досвіду.

Історія має справу не так з об'єктивними законами, як з індивідуальними фактами. З часом ті самі історичні факти розуміються по-новому, тому історія постійно «переписується». Людина — істота історична. Без пізнання та розуміння історії вона не може існувати свідомо [377, с. 311]. Біографічні ситуації розглядаються як продукт історії не лише індивідуального знайомства зі світом, а й набутих у процесі виховання та навчання.

В гегельянсько-марксистській парадигмі основним когнітивним завданням є пояснення історичної дійсності, натомість феноменологія ставить проблему розуміння людини минулого, а через неї — того світу, який був навколо неї.

Розвинув ідеї Е. Гуссерля філософ-екзистенціаліст М. Хайдеггер. Він визначав феномен як таке, що саме свідчить про себе. Фундамент історичної феноменології становить герменевтика як форма ідеального типу дослідження. Об'єктом історичної феноменології є історичне джерело як інтерсуб'єктивна реальність, причому завданням історика є дати «духу іншого» право на монолог [326, с. 49].

Феноменологічна соціологія як головний предмет досліджень розглядає свідомість у світі феноменів різної природи. Теоретичні та методологічні підходи пропонують ідеально-типову модель соціального світу як результат ейдетичної дедукції.

Учень Е. Гуссерля **Альфред Шюц (1899–1959)** розглядав суспільство як явище, що створено і постійно відтворюється в духовній взаємодії (суб'єктивні чинники об'єктивних соціальних процесів). За А. Шюцем, соціальний актор поставлений в абсолютну ситуацію «тепер». Різноманітні інтерпретації його дій пов'язані з розумінням різними дослідниками часового зв'язку мотивів дій. При цьому традиція розглядається як приклад ідеального типу з єдиним суб'єктивним часом. Типологізація залежить від моєї «насушної потреби», заради якої зазначений тип створювався [319, с. 536]. Тому головний

постулат феноменологічної соціології звучить так: пізнаючи соціальний світ, людина тим самим створює його і, створюючи, пізнає [94, с. 52].

Безпосереднім предметом зацікавленості феноменологічної соціології визначається повсякденність. Причому трудова діяльність є переважною для повсякденності. Орієнтація трудової діяльності на зовнішній світ сприяє зміні стану знань і лише потенційно має можливість зміни у фізичному світі. Ритуал — стандартна послідовність дій, яка має церемоніальний характер. Феномен такту є феномен ритуалізації повсякденності. Не буває ритуалів, які б зовсім не відповідали цінностям, яким вони намагаються відповідати. Соціокультурний світ детермінований між індивідуальними актами взаємодії, проте у свідомості індивідів він існує незалежно від них [89, с. 284].

Ритуалізм визначається як принцип міжіндивідуальних повсякденних взаємодій, форма адаптивної поведінки, ціннісна характеристика особистостей [94, с. 123]. Інституціоналізовані ритуали є формою каналізації індивідуальних енергій та водночас фундаментом соціального порядку. Міф — це фундаментальна форма побудови реальності. Міф формує життя як цілісність. Збереження міфу є умовою захисту колективної ідентичності. Революції починаються з антиритуалістичного протесту та завершуються тотальним зломом відповідних інститутів.

М. Блок слушно зазначав: аби проникнути в чужу свідомість, віддалену від нас низкою поколінь, треба майже повністю відмовитися від власного «я», але щоб приписати цій свідомості власні риси, достатньо залишитися самим собою [26, с. 80]. Самовпевнено намагається зрозуміти людей, не розуміючи, як вони себе відчували.

Феноменологічна соціологія визначає *світ повсякденності* як своєрідний ступінь самосвідомості соціальних груп та як інтерсуб'єктивний світ комунікацій соціальних відносин. Зазначений світ взаємодіє із світом фантазії, сновидінь, а також світом наукових теорій [390, с. 88].

Отже, феноменологічна соціологія виступає методологічною основою для аналізу «життєвого світу», дефініції повсякденної ситуації як біографічно визначеного інтересу, скажімо, цілої історичної епохи.

Наприклад, у Росії розвиток напрямку «історична феноменологія» (А. Юрганов, А. Каравашкін) у філософсько-методологічному сенсі спирається на постулат «безпородумовної герменевтики», суть якого полягає у виключенні в момент тлумачення певного тексту наперед визначеного знання висновків. Це дає можливість уникнути висенесення інформації, яка шукається у джерелі, за межі самого історичного документа. Адже питання вже несуть у собі знання. Тому, ставлячи питання, історик ніби привносить у епоху, яку досліджує власну систему оцінок та висновків.

Це принципове питання, адже історик-феноменолог досліджує самосвідомість історичних суб'єктів. Таким чином «безпередумовність» звільняє історика від запитань, які логічно-приховано вміщують готові відповіді. При цьому використання контент-аналізу дає можливість розкрити зміст певного історичного тексту. Натомість інвент-аналіз стосується суті подій, так би мовити, відповідає на запитання: Хто (говорить, або діє)? Що? Щодо кого? Коли?

Історичний процес за багатьма визначеннями, зокрема, Чернишевського, не є прямим шляхом. Катастрофи — це своєрідні розриви неперервності. У 1969 р. у праці «Археологія знання» М. Фуко зазначав, що історія відає перевагу структурам, не позначеним творм нестабільності [311, с. 10].

Синергетика розглядає історію як процес самоорганізації людської спільноти в часі та просторі. Єдність Всесвіту вимагає однакового підходу до розвитку як живої, так і неживої природи. У живій природі зародок у хронологічному порядку проходить всі ступені розвитку. Відповідно до синергетичної концепції саморозвитку світу утворення все більш складних структур різної природи відбувається за єдиним механізмом.

На першій стадії надлишок «вільної енергії» приводить термодинамічну систему у стан відсутності рівноваги. Внаслідок цього поведінка системи стає нелінійною та непрогнозованою. На другому етапі система робить вибір, внаслідок чого вона переходить у більш складний стабільний стан. Отож, пройшовши етап нестабільності та непередбачуваності (точку біфуркації), система набуває нових якостей та повертається в шати детермінізму: енергія, речовина, інформація.

Особливістю еволюціоністської моделі є незмінність системної якості, яка визначається через фактор, що утворює систему. Сталий розвиток змінюється появою іманентної нерівноваги системи. Особливості дестабілізації залежать від специфіки зовнішнього впливу та від устрою самої системи.

У ситуації максимуму внутрішньої нерівноваги соціум вступає у біфуркаційну фазу розвитку, якій властиве зникнення попередньої системної якості. Вибір системою певного шляху в точці біфуркації залежить від дії флуктуації (випадковості), яка реалізується як діяльність конкретних людей [62 с. 102]. Чим більш складною стає чергова дисипативна структура, тим більше енергії потрібно на проби та помилки.

Особливо актуальними синергетичні підходи є для дослідження перехідних соціально-історичних епох. Згідно з теорією відносності подія А, яка із земної точки зору передє в часі події В, з іншого місця Всесвіту, наприклад із Сиріуса, видаватиметься навпаки. Не буває повнішої інверсії, ніж сама реальність.

Простір і час є об'єктивними інгредієнтами фізичної перспективи і природно різняться, залежно від точки зору. Перспектива — це порядок і форма, яких набуває реальність в очах спостерігача. Якщо змінюється місце перебування спостерігача, то змінюється і перспектива [214, с. 397].

Класичний еволюціонізм у сенсі загального концепту розвитку розглядає так звану логіку історії як багаторівневе поняття, що характеризує процеси історичного розвитку від загальновісвітнього масштабу до певної окремої події. Саме логіка історії давала можливість теоретично відокремити порядок від хаосу та піддати раціональному осмисленню саму проблему соціально-історичного розвитку.

У 1967 р. бельгійський вчений І. Пригожин розробив теорію дисипативних структур та запропонував принцип «порядок через флуктуацію» [234, с. 10].

Предмет синергетики становлять нестабільні (динамічні) системи. У своєму становленні історія проходить кризу низку певних базових станів у вигляді історичних епох, які розрізняються при розгляді діахронного часового аспекту, або цивілізацій, при синхронному просторовому аналізі системи. На думку прихильників синергетики, нова парадигма сприяє перетворенню історії з переважно описової на теоретичну науку. Крім того, знаходиться спільна мова для представників гуманітарних та природничих дисциплін.

Синергізм (кооперативний ефект) — така взаємодія факторів, за якої загальний ефект набагато перевищує суму ефектів від кожного фактора, якщо вони діють окремо. Історія в її класичному розумінні являє собою нескінченний причинно-наслідковий ланцюг, що забезпечує безособовий природний порядок.

На противагу класичному, некласичне трактування історії виходить з випадковості, що уявляється як основна характеристика історичного буття. Це обумовлює невизначеність історії. Дискретність історичного часу разом із динамічністю історичного процесу робить останній невимірюваним [181, с. 18].

Соціальна синергетика досліджує загальні закономірності соціальної самоорганізації, тобто взаємовідносин між соціальним порядком та соціальними хаосом. Стан порядку визначається як гармонія певних елементів, між якими склалися стабільні відносини, що повторюються у просторі та часі.

Натомість хаос є множиною елементів, між якими відсутні стабільні відносини, що повторюються. Оскільки самоорганізація, за визначенням, є певним якісним та структурним перетворенням якоїсь об'єктивної реальності, тому синергетика може розглядатися як різновид теорій розвитку.

Традиційна діалектична теорія розвитку, наприклад, в інтерпретації Г. Гегеля або К. Маркса, розглядає розвиток переважно як процес переходу від одного порядку до іншого. Натомість для синергетики властиве уявлення

про хаос як про такий самий закономірний етап розвитку, яким є старий або новий порядок. Хаос описується як творча сила, спроможна породжувати новий порядок. Крім того, на відміну від дарвінівської еволюційної теорії, яка в редукованій фіксується на рівні конкуренції та боротьби за виживання, синергетична теорія соціального розвитку визначається вибором із багатьох недійсних елементів, який здійснюється за допомогою не лише конкуренції, а й кооперації. Сутність розвитку соціальної реальності не зводиться ні до одностороннього збільшення порядку (за версією О. Конта), ні до однобічного ступеня зростання хаосу (свободи, за Г. Спенсером).

Натомість розвиток дисипативної структури полягає у зростанні ступеня синтезу порядку та хаосу, що обумовлено устремлінням системи до максимально можливої стабільності. А максимальна стабільність дисипативної структури може бути досягнута, коли зникне різниця між порядком та хаосом. Вихід із хаосу, за теорією соціальної організації, починається в локальних точках.

Отже, соціальна синергетика розглядає процес розвитку як закономірну та неодноразову зміну порядку й хаосу і навпаки. Синтез хаосу та порядку в перехідні епохи створює своєрідну дисипативну структуру. Зазначені структури можуть об'єднуватися в різні послідовності і за різними правилами, внаслідок чого залежно від соціокультурної специфіки можуть виникати ієрархічні системи різного типу.

При цьому біфуркація розглядається як диференціація старої якості на кінцеву множину певних потенційно нових якостей. Атрактор — такий стан системи, досягнувши якого, вона вже не може повернутися в жодній із попередніх станів. Тезаурус є множиною можливих дисипативних структур, які потенційно виникають у надрах певної актуально існуючої структури як результат відповідної біфуркації. У точці біфуркації випадковість, малі флуктуації можуть суттєво впливати на долю певних суб'єктів. Катастрофа характеризує масштаб кризи та має елементи системної трансформації.

У ролі детектора, який обирає з тезаурусу певну біфуркаційну структуру і тим самим перетворює її з можливої на дійсну, виступає внутрішня взаємодія елементів соціальної системи. Нелінійність другого порядку створюють причини та наслідки, нелінійність третього порядку створює відбір самих факторів відбору.

Синергетика визнає потрійний зміст нелінійного характеру зв'язку дії з причиною. По-перше, стохастичність дії (нелінійність першого порядку), по-друге, диспропорційність (нелінійність другого порядку), по-третє, реактивність (зворотний зв'язок як нелінійність третього порядку).

Нелінійна динаміка дає можливість визначити поріг, за яким якісні та інші характеристики певної системи суттєво змінюються. Біфуркація — роздвоєння

певних процесів, які досягають визначеної критичної величини, після якої однозначна залежність між минулим і майбутнім станами системи втрачається. При цьому діє принцип дискретності часово-просторового континууму, коли в точках біфуркації утворюються передумови для виникнення якісно нових станів.

Історія, таким чином, виходить за межі класичного раціоналізму і не піддається об'єктивації, існуючи у власному, тільки їй властивому, часово-просторовому континуумі. Аналіз історичного процесу з точки зору некласичної раціональності, що виходить із відповідності часу і простору, призводить до фрагментації історичних уявлень, не дає цілісної картини світу в певні історичні епохи.

При цьому лінійність історії трансформується у багатолінійність. Точною відліку в історичному дослідженні стає зовнішній стосовно історії об'єкт, що переводить абстрактні поняття у буттєву площину. Стирається межа між буттям і свідомістю, що призводить до другого народження історичних персонажів.

Водночас зберігається раціональний стрижень у вигляді певних історичних закономірностей, які поступово «розхитуються» припущенням можливого непередбачуваного перебігу подій. Історія розглядається не в її завершеності, а у процесі становлення.

Синергетика історії поєднує класичну соціальну теорію та інституціоналізм, оскільки вона відкриває світ квантової природи історичного розвитку та адекватні йому форми системної еволюції. М. Моїсеєв зазначав, що складні нелінійні системи мають багато атракторів [184, с. 123]. Соціальна реальність в майбутньому розглядається як потенційна можливість.

Синергетика дає можливість пояснити емерджентні несподівані процеси. Функціонування суспільства розглядається як емерджентне щодо дій різних соціальних агентів.

Соціальна синергетика показала недоречність отождоєння понять мета та сенс. Відсутність мети не означає відсутності сенсу (рух до суператтрактора). Саме цю хибу допустив К. Поппер у своїй праці «Злиденність історизму», коли на підставі відсутності у історії мети він зробив висновок про відсутність у неї сенсу. Інституційні цінності стабілізують систему.

Слід визнати, що досі складно та суперечливо налагоджується діалог навіть між окремими галузями суто історичного знання.

Історична реальність не існує поза людськими уявленнями про неї, незалежно від цього «іміджу». Будь-які факти «говорять» лише мовою дослідника. Тому існує потреба розробки міждисциплінарного тезаурусу

понять «суспільство», «клас» і «прошарок», «суб'єкт» та «актор», «структура» та «практика», «економічне» та «соціальне», «соціальне» та «психологічне», «культурне» та «цивілізаційне», адже соціальна реальність, зрештою, є невід'ємною частиною своїх понятійних визначень.

Одним із найдавніших методів історико-соціальних досліджень є біографічний. Зокрема, батько китайської історіографії Сима Цянь у своїх «Історичних записках», які складаються з п'яти розділів: «основні аннали», де йдеться про діяння державних мужів, «хронологічні таблиці» подій, «описи» різних галузей людської діяльності, «спадкові домни», де мова йде про знатні роди, «життєписи» видатних особистостей, досить широко користується саме біографічним методом. Взагалі, «життєписи» Сима Цяня дуже нагадують «порівняльні життєписи» Плутарха, також побудовані на порівняннях та протиставленнях. Китайського історика найбільше цікавила соціальна роль особистості у людських взаєминах, у кожному своєму герої Сима Цянь насамперед бачив певний тип поведінки [3, с. 160]. Метод біографічний спирається на аналіз особистих документів — листів, автобіографій, щоденників, мемуарів. Зазначений метод ґрунтується на осмисленні соціально-психологічних процесів.

Метод генетичний пов'язаний з аналізом походження та розвитку соціальних явищ і процесів від початкового стану. У кантівській традиції ідеографічний метод пізнання використовується для зображення об'єкта дослідження в його унікальності та неповторності (Г. Ріккерт). Ціле більше, ніж сума складових. Номотетичний метод В. Вінде́льбанд встановлення загального аналізу — синтез.

Гіпотетико-дедуктивний метод розглядається як дедуктивна система пов'язаних між собою гіпотез, з яких виводяться твердження про емпіричні факти.

Порівняльно-історичний метод — компаративістика виявляє спільне і специфічне в історичних явищах шляхом пізнання різних історичних шаблів одного або різних соціальних явищ. Водночас ми маємо постійно пам'ятати, що кожна раціональна методологія неминуче обмежена.

Соціологічні методи збирання інформації — інтерв'ю, кількісні дослідження, анкетування, статистичні процедури, спостереження, соціально-психологічне експериментування — майже не використовуються істориками [23, с. 56].

Спостереження в соціології пов'язано з реєстрацією соціальних явищ, але велику складність становить проведення повторного спостереження в інших соціальних умовах. Польове спостереження здійснюється в реальній життєвій ситуації. Експеримент у соціології є способом одержання інформації щодо кількісних і якісних змін показників діяльності та поведінки

соціального об'єкта внаслідок впливу на нього деяких керованих і контрольованих чинників. Натомість дослідження історії подій пов'язано з використанням різноманітних форм інтерпретацій, які врешті втілюються в форматі нарративу.

Розглянемо найбільш поширені методологічні підходи, які можуть створити містки між історією та соціологією, зокрема з точки зору формування комплексного міждисциплінарного напрямку в історичному пізнанні. Російські науковці К.Хвостова та В.Фінн під комплексним підходом в історії розуміють підхід, за якого розуміння історії поєднується з поясненням, інтерпретація з моделюванням [299, с. 73].

Особливістю методології історії є її орієнтація на різноманітні соціальні теорії. Розглянемо сильні та слабкі сторони різних методологічних підходів. Аби адекватно розуміти складні соціально-історичні явища, необхідно знати методологію близьких за своїми об'єктами досліджень соціальних наук. Найскладнішою проблемою є розробка не штучної, а живої загальнозначущої для історії та соціології мови.

Б. Миронов слушно зазначає, що встановлення логічних та емпіричних зв'язків між соціологічними та історичними поняттями ліквідує найсуттєвіші перешкоди, які існують у використанні в історії соціологічних підходів, теорій, концепцій, методів. Адже, як зазначав Б. Шоу, якщо ми обміняємося ідеями, кожен з нас матиме по дві ідеї [178, с. 212].

Виникнення спеціальних історичних дисциплін пов'язано з розвитком історії як науки. Посиленню методологічних зв'язків між історією та соціологією сприяє розвиток нових, точніших, не допоміжних «природничих» щодо предмета досліджень, а спеціальних історичних дисциплін, таких як історична демографія, історична психологія тощо.

Дипломатика досліджує актові матеріали, походження, почерки, стиль та інші особливості середньовічних хартії, принципи встановлення їхньої автентичності. Історична хронологія пов'язана з порівнянням різних систем дат (конкордація дат) та з розробкою правил перекладу дат з однієї системи хронології в іншу (редукція дат). Історична метрологія вивчає міри виміру, які використовувалися у різні часи в різних народів до введення за часів Великої французької революції універсальної метричної системи. Розвиток палеографії засвідчує, що дослідження писемності відстає від вивчення історії мови з точки зору психосоціолінгвістики.

У генеалогічних дослідженнях помітне місце належить просопографії, яка займається відновленням індивідуальних біографій за родинними документами та посадовими списками. Ще у ХІ ст. анжуйський граф Фульк ле Решен доручив написати історію власного роду. Таку важливість надавали пам'яті представники еліти [272, с. 324].

Текстологія вивчає етапи написання літопису та інтерпретації історичних фактів. У пригоді тут може стати контент-аналіз — точне дослідження змісту текстових масивів з метою виявлення чи виміру соціальних тенденцій, репрезентованих цими масивами. Проте слід зазначити, що поки що не вироблено технології формування вибіркової сукупності при застосуванні контент-аналізу.

Семасіологія встановлює смислове значення слів. Ономасіологія досліджує походження, розвиток та закономірності зміни назв і понять. Історична географія за топонімами дає можливість розрахувати час, який наприклад, був потрібен, аби відбулася певна подія. Адаже будь-яке встановлення дати, перевірка або інтерпретація джерела в цілому можлива лише за умови врахування природних факторів. Геортологія — наука про свята, теж дозволяє встановлювати хронологію подій, оскільки від них часто вівся відлік років [272, с. 340].

Джерелознавство — творча лабораторія історика. Водночас це і місце його «польових досліджень». Робота історика переважно полягає в опрацюванні інформації, здобутої за допомогою спеціальних історичних дисциплін у процесі дослідження певного джерела. Наступний етап пов'язаний з перевіркою отриманої інформації за різними комплексами джерел. Нарешті, на основі історично верифікованої інформації будуються історичні теорії та концепції [93, с. 10].

Класичне джерелознавство доводить, що, користуючись певними процедурами та правилами, з джерел можна добути достовірні факти. Натомість постмодерністи наголошують, що саме джерело опосередковане мовою (дискурсом). Це не дає можливості відрізнити достовірну інформацію від фальсифікації. Адаже мова — зброя влади, інструмент підпорадкування людської думки. Тому так складно розуміти «мову», якою «говорить» певна епоха. У вміні доповняти історизм герменевтикою, тобто вживатися в певну епоху, дивитися на події очима людей покоління, яких вже немає, і полягає новий історизм.

Цікавим джерелом є «усна історія». Усна традиція посилає важливе місце в житті будь-якого суспільства. Раніше вона сприяла спадковості ментальності поколінь. Сьогодні «усна історія» повертає увагу істориків до життя простих людей, спонукає до з'ясування впливу соціальних обставин на їхню поведінку [400, с. 10]. Свідчення очевидців подій розширюють наші уявлення. «Усна історія» приносить в історіографію новий вимір у вигляді «людських документів» — інтерв'ю, листів, спогадів людей із народу. Британський історик П. Томпсон у монографії «Голос минулого» наголошує, що «усна історія» зближає історію та соціологію, вона повертає історію людям у їхніх словах. Повертаючи їх у минуле, вона допомагає їм досягти майбутнього [400, с. 226].

Найбільш «легітимно» репрезентує історичну науку як частину соціального знання кількісна історія. Проте вона не може розвиватися автономно щодо теоретичних підходів до матеріалу, який досліджується.

Наша цивілізація просякнута математикою. На межі 20–30-х рр. XX ст. західна історична наука особливо інтенсивно розвивала кількісну історію. Зокрема, була створена наукова історія руху цін у вигляді довгих статистичних таблиць, котрі охопили період XIV–XIX ст. Звернення до статистичного матеріалу наблизило історію до точних наук. У початковий період свого розвитку кількісну історію іноді називали новою історичною наукою.

Кліометрія — створення на базі комп'ютерних технологій наукової теорії соціального виміру історії. Кліометристи досліджують соціальні інститути, процеси, тенденції [300, с. 60–68]. Досить часто соціально-історичні факти вкрай важко «перекласти» на мову математики, примирити історію «якісну» та «кількісну». Парадокс давньогрецького філософа Евбуліда: одне зерно не становить купи, додаючи ще одне зерно, купи не отримаєш, щоб отримати купу, треба щоразу додавати по одному зерну, кожне з яких не становить купи. Подібна парадоксальність найкращим чином характеризує методологічні проблеми вивчення віртуальних груп [410, с. 34].

Певні аналогові ситуації знаходяться з використанням кластерного та факторного аналізу, багатомірного статистичного аналізу. Наприклад, розрахунок відсоткового співвідношення певних групових ознак. При дослідженні далекого минулого можливий навіть статистичний прогноз. Російські науковці Хвостова та Фінн наголошують, що його використання особливо властиве для дослідження ситуацій, в яких є великий масив відносно однорідної кількісної інформації, зафіксованої в однотипних джерелах. Ретроспективний статистичний прогноз дає можливість не лише реконструювати тенденцію, а й показати її інтенсивність, темп у кількісних, тобто співставних характеристиках. Статистичний прогноз в історії підвищує ступінь достовірності висновків, але від статистичних прогнозів, які визначають тенденції майбутнього розвитку [299, с. 167].

Проте слід пам'ятати, що будь-яка історична інформація є переважно фрагментарною. Історика переслідують складності з визначенням критеріїв репрезентативності даних, які збереглися у джерелах.

Звернення до кількісних методів не завжди супроводжувалося з'ясуванням однорідності даних та перевіркою коректності методу, який застосовується на відповідність не лише концептуальному знанню, а й алгоритмічному та фактологічному знанню.

Висновки будуються на основі аналізу частини даних, які випадково потрапили в орбіту дослідження, і не обов'язково є репрезентативними щодо всієї сукупності можливих свідчень.

Отже, традиційний історичний нарратив та кліометрія не об'єдналися в одну пізнавальну систему, а роз'єдналися. Істинність висновків таким чином залежить від контексту. Неповнота інформації означає неможливість виконати логічний закон виключення третього як засобу класифікації знань на істинні та неістинні.

Проте слід підкреслити, що суттєве поширення кількісних суджень у різних сферах історичного знання є загальною епістемологічною та конкретно методологічною передумовою для розвитку кліометричної історії.

Старовинні тексти починають розповідати про історичні факти, якщо дослідник правильно запитуватиме про них. Історик садить своїх авторитетів на лаву свідків і перехресним допитом видобуває з них інформацію, якої ті не вказали у своїх первісних твердженнях, тому що не бажали або не володіли нею [125, с. 314].

Контент-аналіз розглядається як метод кількісного дослідження змісту соціальної інформації [157, с. 6]. Під кількісними методами дослідження розуміється сукупність процедур описання нового соціального знання, формування якого здійснюється на основі методів сучасної математики та обчислювальної техніки.

Зазначений метод сприяє переведенню в кількісні показники масової текстової інформації. Об'єктом контент-аналізу може бути зміст газет, кінофільмів, публічних виступів, інтерв'ю, особистих та масових документів. Виділяються певні смислові одиниці змісту та форми інформації, потім здійснюється систематичний замір частоти та обсягу згадування визначених одиниць інформації в певній сукупності текстів або іншої інформації.

Контент-аналіз дає можливість виявляти певні психологічні характеристики комунікатора, аудиторії, повідомлення та їхнього взаємозв'язку. Оскільки зміст може бути висловлюватися за допомогою різних мовних засобів, дослідник має сформулювати конкретні емпіричні індикатори-показники. Одиницею підрахунку може бути не лише частота згадування, кількість рядків певної смислової одиниці тексту. Чим вищим є коефіцієнт співвідношення тексту з критеріями, тим вища його практична віддача.

Особливо широко використовується факторний аналіз, який сприяє виявленню прихованих одиниць інформації [157, с. 10]. Це дає можливість більш обґрунтованої інтерпретації тексту з метою встановлення історичної автентичності, авторства, достовірності фактів. Досягнення зазначеної мети уможливорюється диференціацією тексту на окремі смислові одиниці, підрахунок частоти використання цих смислових одиниць з метою певної інтерпретації результатів.

Водночас використання математичних методів в історії не привело до оновлення знання. Історики-кліометристи самі конструюють джерела

відповідно до поставлених питань, спотворюючи картину історичної реальності, не враховуючи специфіку соціальних об'єктів, оперуючи ними, як об'єктами природничих наук.

Проте сфера адекватного застосування статистичних методів в історичній соціології обмежена переважно масовими соціальними процесами, а, наприклад, у соціокультурних процесах особистісна (персоналізована) соціальна дія завжди має більше евристичне значення, яке традиційні статистичні методи відзеркалити неспроможні. Мовою статистики дуже важко виміряти ступінь віри, ентузіазму або емоційного афекту.

2.2. Історична компаративістика

Одним із найважливіших методів історичної соціології має стати порівняльно-історичний аналіз історичних структур. Напрямами можливих досліджень можуть бути соціально-історичні фактори, які зумовлюють виникнення і трансформацію великих груп як соціальних суб'єктів, виявлення історичних особливостей їх соціальної взаємодії. О. Шпенглер у «Занепад Європи» писав, що порівняння можуть бути благом для історії, оскільки вони розкривають органічну структуру історії [294, с. 130].

Умовою будь-якої наукової критики є порівняння. Не піддаватися гіпнозу власної думки, аби в минулому неможливими здавалися будь-які інші рішення. Покликання історика — перевіряти встановлені ним факти, аби, якщо знадобиться, розглянути їх з різних точок зору.

По суті, компаративістика відіграє для історика роль експеримента. Водночас плідним напрямом співпраці істориків та соціологів можуть стати панельні дослідження, які полягають у дослідженні тих самих об'єктів, але в різних час.

Людська історія створюється цілеспрямованою діяльністю, але не є наперед визначеним проектом. Всесвітня історія постійно під дією гегелівської «хитрості розуму» ухиляється від будь-яких спроб спрямувати її до проклятого ложа.

Соціальні дії мають багато наслідків, які систематизуються, але з самого початку залишаються непоміченими. Ці дії можна вважати хитрістю розуму, якщо вони проявляються як наслідок індивідуальних раціональних рішень, прийнятих в ході соціального процесу. Ч. Тіллі наголошував, що соціальний процес складається з серії моментів вибору. Наслідок у певний момент часу обмежує коло можливих пізніших результатів [390, с. 345].

Використання принципу історичної діахронії, тобто не з просунутими сучасними показниками, а з попередніми історичними епохами. Горизонтальний погляд на історію, відповідно до якого те, що відбувається пізніше, просто відрізняється від того, що було раніше, видається більш релевантним,

ніж, скажімо, вертикальний, відповідно до якого все, що відбувається пізніше, апріорі посідає більш високий щабель.

Можливість входить в історію через людську думку про неї. Як зазначав Х. Ортега-і-Гассет, коли б у кожну мить ми мали перед собою всього лише одну можливість, то не було б сенсу називати це можливістю. Це була б радше гола необхідність. Світ — це репертуар наших життєвих можливостей. Ми осягаємо лише маленьку частину того, чим можемо бути [216, с. 35].

Неможливо вести мову про історичні закономірності, якщо для їх верифікації є лише ексклюзивний випадок спостереження. Потрібен порівняльно-історичний метод, який зважає на зміни, що упродовж певного часу відбуваються в певному просторі. Зокрема, це стосується на думку німецького соціолога Райнера Віденманна, історико-компаративної соціології [412, с. 230].

Можливості моделювання соціально-історичного часу як індивідуального хронотопу дослідника, що символічно підпорядковує собі весь історичний простір і час, робить можливим осучаснення будь-яких просторово-часових прошарків історичної дійсності. Пошук історичних паралелей та аналогій відбувається у просторовому та часовому вимірах. Історичний детермінізм реалізується не сам по собі, а через політичних лідерів та широкі соціальні верстви.

Історія багатоваріантна, але лише у певний конкретний момент часу. На практиці реалізується завжди лише один варіант. Аналіз альтернатив дає можливість розуміти, чому події розгорталися саме так, а не інакше. Історик, який намагається з'ясувати можливість здійснення певної події в минулому, намагається перенести свої уявлення до часу напередодні цієї події, аби виявити шанси на здійснення певної події.

Оскільки за цих умов демаркаційна лінія сучасного начебто відсунута назад, ми маємо справу з майбутнім у минулому, що вже є минулим для нас. Такий підхід дає можливість побачити роль випадкового.

З історичною компаративістикою пов'язана проблема альтернативності в історії. З історико-соціологічної точки зору правильно брати до уваги лише такі альтернативи, за якими були реальні соціальні сили, інтереси, дієві особи.

Гіпотеза дає попередню відповідь на основні питання дослідження. Програма історичного дослідження найчастіше не має інтерпретації понятійного апарату, попереднього системного аналізу об'єкта дослідження та огляду робочих гіпотез.

Використання істориками соціологічних методів дає можливість розширити коло позаджерельного знання. Саме вдосконалення процедур пошуку цього типу знання виявляється одним із шляхів подальшого розвитку

історичної науки, це дасть можливість змінити перелік традиційних питань, які історик ставить перед джерелом. Однак досягти цього можливо лише в процесі принципової зміни структури позаджерельного знання історика, при цьому соціологія може бути найважливішим елементом такого знання.

У пошуках прихованої історичної інформації історики також можуть звертатися до соціологічних концепцій. Такий тип історичної інформації, як правило, характеризує взаємозв'язки, властиві певним подіям, явищам або процесам. При чому відбувається це опосередковано, через виражені у явній інформації риси, властивості цих подій, явищ або процесів.

Теоретично можна вважати, що в більшості історичних джерел знаходиться безмежний обсяг прихованої інформації, яка в силу свого «стихийного» походження має більшу достовірність, ніж інформація явна, спеціально внесена до джерела. Гіпотетичний характер отриманої прихованої інформації не зменшує її цінності, просто необхідною є додаткова перевірка даних на інших джерелах.

У 70-80-ті рр. ХХ ст. заглиблення в дослідження проблематики соціальної історії спонукало до використання нових методів соціально-історичних досліджень, зокрема *просопографічної техніки* (аналіз автобіографій, листів, протоколів допитів тощо), інтерв'ю-спогадів. Вивчення інтерв'ю-спогадів можна розглядати як метод статистично-кореляційного аналізу або як *oral history* («усну історію») [400, с. 10].

Поява «історії жінок», «історії повсякденності» роздрібно історію, але водночас привносить у дослідження частку емпіризму. З відповідною методологією проводиться «мікроаналіз» певного селища, міста, життя окремих родин через взаємозв'язок суспільства та соціальної практики певного суб'єкта. Біографічний метод (У. Томас) показує суб'єктивне життєво-історичне значення дій.

Типологізація та ефективне використання зазначених методів соціальних наук можливі лише за умов адекватної соціальної теорії як загальної основи емпіричних досліджень.

Отже, без розширення міждисциплінарних зв'язків фактично неможливо домогтися суттєвого накопичення знань. Зокрема, це стосується адекватного розуміння феномену історичного та соціального часу.

2.3. Історичний та соціальний час у циклічній та лінійній парадигмах

Історію можна визначити як причинно-наслідкову систему подій, які здійснюються в часі. Зважаючи на це, категорія часу привернула увагу багатьох соціальних науковців. Зокрема, Освальд Шпенглер, Вільгельм Дільтей, Фернан Бродель показали, як історичний процес конструює

множину складних форм історичного часу, які формуються внаслідок темпоральних уявлень в історичній свідомості та історичному пізнанні. Для останнього важливо пам'ятати, не існує «абсолютного часу», непов'язаного з певною відправною системою відліку, так само як не існує незалежної від спостерігача абсолютної системи відліку часу.

О. Шпенглер наводить архетип часу на антитезі йому. Мова йде про нірвану, яка не має літочислення, годин, а отже й історії, життєвих спогадів, турбот [294, с. 291]. Актуалізм відчуття часу, коли сучасне сприймається як єдина об'єктивна реальність. Подібна філософія часу властива для різних історичних епох.

У давнину, за визначенням А. Гуревича час виступав як «конкретна предметна стихія». Він був невіддільний від речей та дій, котрі були включені в час. За середньовіччя власний ритм задавала церква, а суб'єктивний ритм життя перехрещувався з сезонно-природним часом, який частково збігався з соціально-організованим часом [67, с. 68].

На думку російського соціолога Л. Юніна, на цьому перехресненні виникає час трудових та духовних ритмів, повсякденності, властивий для модерну як когнітивної епохи [94, с. 412]. Лише наприкінці середньовіччя годинники на баштах західних міст почали відбивати чверть годин.

Починаючи з 1908 р., у Великобританії почали сезонні переведення часу на годину вперед-назад за ритмом пір року. Реальний час — це момент синхронізації передавача та реципієнта. На комунікації в реальному часі орієнтовані найважливіші сучасні технології. Інформація поширюється одночасно з подією. Інші події, на яких увага не концентрується, ніби й не існують.

Як філософський феномен іманентне переживання часу було зафіксоване Августином Блаженным. Часовий характер соціальної дії проявляється в мотивації. Кожна дія виявляє свій зв'язок з минулим та майбутнім, які є координатами дії [94 с. 100]. Тому зміни минулого впливає на звичайні та наукові типологізації, які застосовуються людьми у спілкуванні зі своїми сучасниками, в цьому сенсі можна казати про опосередкований вплив минулого на сучасне.

І. Прігожин наголошував, що час проникає не лише в біологію, геологію, соціальні науки, а й на рівні, з яких його традиційно виключали, — мікроскопічний та космічний. Не лише життя, а й Всесвіт у цілому має історію [213, с. 277].

Соціальний час є ціннісно-нормативним поняттям. Російська соціологічна енциклопедія визначає соціальний час як одну з форм існування та функціонування суспільства, часовий вимір людської діяльності та її міру. Соціальний час характеризує послідовність різних видів діяльності та є нематеріальною формою багатства суспільства і кожного його члена.

Водночас зазначимо, що ньютонівська концепція часу сприяла утвердженню ідеї управління єдиним людством, створенню образу сучасності, яка поширюється на всіх. Поширення єдиної системи відліку часу пов'язано з утвердженням централізованої влади. А впровадження певного стандарту часу, як правило, пов'язується з певними видами насилля.

Ритм соціального життя майже завжди є нерівномірним, адже він складається з багатьох ритмів своїх компонентів. Історики роблять вигляд, що вони можуть підпорядкувати чіткому ритму реальність у періодизації, яка найчастіше є просто умовністю.

Перетворення соціального життя, економіки, менталітету без викривлень неможливо втиснути у вузькі хронологічні рамки. Виникнення та розвиток соціокультурних уявлень про час пов'язано з потребою синхронізації дій різних соціальних суб'єктів та людського суспільства в умовах постійних ситуаційних змін.

Накопичена в певному фізичному часі інформація не передається кожній людині від народження, натомість зазначену інформацію люди, перебуваючи в певній історичній ситуації, намагаються засвоїти впродовж цілого життя. Тому люди, які живуть у різні історичні епохи, володіють якісно різними обсягами знань. Різними також є способи оволодіння знаннями, як і темп їхнього нарощування.

Значимо, що вже в античні часи грецькі історики ввели поняття «історичний час», тобто «кайрос» як проміжок часу, сприятливий або несприятливий для здійснення певної події. Натомість «хронос» був визначений як фізичний час. У православній традиції «кайрос» є часом, який має конкретний історичний смисл. Біблія пропонує концепцію часу у вигляді лінійно-єсхатологічного та телеологічного часу. Історичний час є локальною характеристикою розвитку органічної частини нелінійного середовища [202, с. 32].

Тому, як слушно зазначає вітчизняний філософ С. Кримський, хронологічне датування історії як процесуально-часового розгортання людської присутності у світі завжди має елемент умовності [120, с. 13].

Тривалий час люди жили у світі, який утікав від їхнього сприйняття тому, що вони погано вміли вимірювати час, це був один із симптомів байдужого ставлення до часу. Лише в XIV ст. було винайдено механічний годинник. Більше вільного часу розширило світоглядні обрії.

У цьому контексті різне ставлення до нового та старого календарного стилю обумовлюється проблемою соціальної синхронізації, тобто не лише встановлення відносин реальної або уявної одночасності у людських діях, а й подібність ментальних конструкцій, в яких люди осмислюють та оцінюють час. Заангажованість різних типів тривалості соціального часу та

ієрархія ритмів підтримують цілісність ідентифікації особистості у часовому вимірі. [189, с. 14].

Часовий вимір будь-яких процесів розглядається повсякденною свідомістю як очевидна данність, проте систематичного аналізу іманентного змісту часу досі не зроблено. «Внутрішній» час існування певної системи характеризує її функціонування. Натомість «зовнішній» час є часом її змін. Соціальна реальність є історичною за своєю суттю. На думку П. Штомпки, «внутрішній час» становлять короткотермінові соціальні зміни, а «зовнішній час» і є справжнім історичним часом, який плине у вічність [295, с. 287].

Американський просвітник Бенджамін Франклін свого часу висловив думку, що час — це тканина, з якої складається життя. Час історії є тією плазмою, в якій знаходяться соціальні феномени, що їх можна адекватно зрозуміти лише в цьому часі. *Отже, історичний феномен неможливо раціонально пояснити за межами його часу.* Проте, як зазначав М. Блок, коли в гру втручаються пристрасті, межа між сучасним та несучасним визначається вже зовсім не хронологією [26, с. 24].

Російський дослідник Г. Нестик зазначає, що Дж. Макгрейт та Дж. Келлі наголошують на особливій ролі циклів міжособової взаємодії для формування механізмів соціального часу: синхронізація — десинхронізація (всім нам треба буде пройти через це); підтримання часової визначеності або невизначеності (зараз або ніколи); часова ієрархізація (включення короткотермінової перспективи у тривалу, для мене це вже в минулому); драматизація (зведення соціально-історичних подій до рівня повсякденності, сакрального часу до профанного казусу) [189, с. 16].

Ми знаходимося в одному часі сучасності тому, що нам висувають однакові вимоги, які чітко регулюють своєчасність наших дій та думок на певному етапі нашої діяльності та життя в цілому. Норми часу, які об'єднують соціальні спільноти, можна уявити як культурну пам'ять — уявлення про час, який допомагає співставити індивідуальні часові перспективи в актах комунікації. Причому зміна коду комунікації трансформує всю систему об'єктів, які визначаються як минуле, сучасне і майбутнє. Суб'єктивне переживання часу відкриває перед нами особистий час, інституційний час, культурний час.

Л. Гумільов визначав історичний час як процес зрівняння енергетичних потенціалів між елементами етносфери, який порушується пасіонарними поштовхами [165, с.495]. Для своєї самоідентифікації кожна людина або суспільство насамперед мають відповідати на питання «хто я?», «частиною якої історії я є?» Відповіді на ці питання соціології допомагає давати історія, передовсім всесвітня історія.

Перша всесвітня історія була написана Євсевієм Кесарійським наприкінці III на початку IV століть нашої ери. Він виділив асиро-вавилонський, мідійсько-персидський, греко-македонський та римський періоди.

Насамперед епохам історії людства надають неповторного блиску різні прояви людського духу. Втілення Бога поклато кінець Старому заповіту, але не встановило Царства Божого. Устремління до цього блаженного дня було лише проміжною епохою, тобто середньовіччям, що знаходиться між творчою античністю та її новим відкриттям за доби Відродження.

Взагалі, ця періодизація затвердилася після того, як німецький історик Х. Келлер видав свою «Потрійну історію», де в першій частині розглянув «Давню історію» (до імператора Костянтина), у другій — «Історію середньовіччю» (до падіння Візантії), а в третій книзі — «Новітню історію».

Більша тривалість періодів давньої історії, порівняно з сучасною, свідчить про своєрідне стиснення історичного часу, який плине в рамках фізичного часу. А. Тойнбі пов'язував сенс історичного часу зі зміною цивілізацій. Г. Тард розглядав історичний процес як зміну традицій. Р. Коллінгвуд наголошував, що історія це насамперед свідчення і критика, натомість хроніка — це тіло історії, яке покинув дух [125, с. 276].

Поняття «соціальний час» характеризує людську діяльність і соціальні відносини під час певних суспільних процесів: соціальний простір, три фізичні характеристики і часова координата. Відносини відчуття попереднього часу, слідування та одночасності дій є важливими характеристиками соціального часу, як і саме уявлення про час.

Історія — це час у пошуках свого сенсу. Всі соціальні явища відбуваються у певний проміжок часу. Соціально-історичний час є релятивістським. Існує суб'єктивний соціальний час для кожного соціального процесу, інституту, тенденції, навіть індивідуальної біографії.

Час та простір є універсальними константами соціального життя, проте слід пам'ятати, що соціальний час завжди має договірне походження. Наприклад, у давньому Римі тиждень тривав вісім днів, в ідео-християнській традиції — сім днів, десять днів — у Китаї. Підстави для ритму тижня були в ритміці ярмарок. Поділ години на 60 хвилин та хвилини на 60 секунд відноситься до XIV століття [295, с. 73].

П. Штомпка наголошує, що А. Гідденс підкреслює потребу «інтегрувати час у соціальну теорію», оскільки соціальні події та процеси незворотні. Незворотність часового потоку пов'язана з різницею між минулим, теперішнім та майбутнім. Минуле лише тоді «протягається назад», коли воно записано, а не лише як згадується.

Історія починається з писемності. Розвиток писемності суттєво розширює можливості охоплення подій, відділених у просторі та часі. Історичне знання,

як і вивчення історії, стало можливими лише з початками писемності, адже усна передача традиції має значно вузьчі рамки. На думку А. Гідденса, «писемність є причиною лінійного усвідомлення часу, яке пізніше стає на Заході засадою історичності як риси соціального життя» [295, с. 87].

Календар та годинник дають можливість ідентифікувати відносний потік, ритм, інтервали, тривалість різних соціальних подій. Хроніки як система фактів, котра становить структурну основу історичної науки, мають довше життя, ніж «історії».

Чим складнішим за свою структурою, мережею та функціями ставало суспільство, тим більшою була потреба часового порядку та координації. Майбутнє та минуле зустрічаються в сучасному. На минуле неможливо впливати, теперішнє само є предметом впливу, а майбутнє піддається впливу лише в потенції. Час є агентом соціальних змін.

Соціальний час пов'язаний із соціальними змінами як іманентна онтологічна властивість подій і процесів. Подія в часі — це час у події. Модерна особистість орієнтується на сучасне та майбутнє, а не минуле, вона намагається берегти час, бути пунктуальною. Спостерігається планування майбутніх дій, які потрібні для досягнення соціальних та особистих цілей.

Розглядаючи час у свідомості та культурі, П. Штомпка виділяє певні закономірності. Рівень усвідомлення часу: час — це гроші; час — не гроші, втраши — не повернеш. Циклічна ідея часу з питанням порятунку в майбутньому. Індивідуальний час розглядається як лінійний. Сприйняття соціального часу вмонтовано в ширшу нормативну соціокультурну систему. Р. Мертон: «соціально очікувана тривалість» впливає на дії соціальних суб'єктів [295, с. 77].

Соціальний час виконує важливі функції: синхронізація активності (чим більша взаємодія учасників подій, тим необхіднішою є часова синхронізація), координація дій, послідовність, своєчасність, вимір часу, диференціація (визначення найбільш сприятливих моментів), деспотизм часу. Час віддзеркалює ритм соціальних дій і водночас регулює такі дії.

Час історично та культурно відносний. П. Сорокін та Р. Мертон наголошували, що системи часу варіюються разом із соціальною структурою. Точка виміру часу обирається залежно від подій, які мають різне соціальне значення для різних суспільств. Для кожного суспільства властива власна конфігурація соціального часу.

Поняття соціального часу є базовим для теоретичної соціології. Найбільш поширеними моделями соціального часу є лінійна, циклічна, точкова, фазова. У лінійній моделі час протікає безперервно та незворотно від минулого до теперішнього, а потім до майбутнього. У класичній

циклічній моделі хід часу постійно повторюється і утворює замкнене коло: минуле — теперішнє — майбутнє, де час послідовно та безперервно протікає в одному напрямку від минулого до майбутнього, а потім знову до минулого.

У моделі точкового часу існує лише один модус часу — теперішнє, в якому взаємопов'язані теперішнє, минуле і теперішнє майбутнього. У фазовій моделі час складається з відносно незалежних фаз: минулого, теперішнього і майбутнього, зміна яких може відбуватися дискретно у будь-якій послідовності.

В. Ключевський зазначав, що досить часто ми більше вчимося у історії, споглядаючи за сучасним, ніж розуміємо сучасне, досліджуючи історію. Треба було б навпаки. Найбільші геніальні мислителі людства неодноразово наголошували, що час є найбільшим багатством, яким володіють людина та соціум. Цей факт засвідчили й народні приказки. За доби народження капіталізму поширилось уявлення, що «час — це гроші», але з розвитком уявлень про вищі постматеріальні цінності все частіше наголошується, що «час — це не гроші, якщо його втрашиш, то не заробиш».

Отже, на думку А. Давидова, соціальний час тече від майбутнього через теперішнє до минулого, тобто спрямованість соціального часу зворотна [70, с. 99].

Соціально-історичний час завжди буде в опозиції до чіткого поділу на відрізки, властиві годиннику. Для нього необхідні одиниці виміру, які гармоніюють з його власним ритмом та часто мають межеві зони, «перехідні часи».

Природа світла є водночас хвильовою і корпускулярною. За аналогією і природа соціального часу, на нашу думку, є в певних проміжках лінійною, але загалом — циклічною.

Розуміння природи соціально-історичного часу є важливою методологічною проблемою сучасної історичної соціології. Насамперед це стосується визначення понять «Хронос» та «Хронотоп».

Календарно-астрономічний час — кількісна міра історії, соціальний час — якісна характеристика історичного процесу. За своєю природою час є водночас і лінійним, тобто таким, що протікає з минулого через сучасне в майбутнє, і циклічним. Ф. Бродель запропонував концепцію «великої тривалості», а також ідею множинності соціального часу, який розвивається паралельно, але з різною швидкістю.

Основу історії становить географічний час природних процесів, що і є часом великої тривалості. У ньому перебувають стабільні географічні, біологічні, ментальні структури. Час середньої тривалості репрезентує соціальна та культурна історія, соціальні феномени, економічні відносини, суспільні інститути, ритми економічної кон'юнктури, демографічні та

політичні процеси, час імперій та цивілізацій, соціальних груп, класів. Третій рівень — події, політика, люди (це час хронікерів та журналістів).

Критика Ф. Броделем соціології була пов'язана з перебільшенням акцентування уваги на індивідуальному часі, часі кон'юнктури та ігноруванні часу великої тривалості. У результаті створюється неадекватна картина розвитку людства. Дослідженню істерії адекватним є універсальний масштаб часу. Історики так заглибилися у деталі, що почали нехтувати масштабним баченням минулого [118, с. 137].

А. Шопенгауер наголошував, що година дитини триваліша, ніж день старця. У маленьких дітей часова перспектива найбільш короткочасна.

Організація трудового процесу, який вимагає строгої синхронізації, була обумовлена адаптацією до нової концепції часу, розподіленого, на відміну від середньовіччя, на рівні та точні відрізки.

Соціально-історичний час фактично існує у двох вимірах, тобто як хронос і кайрос. Хронос — це по суті формальний фізичний час, натомість кайрос (із грецької — сприятливий момент) — це час, наповнений сенсом. Саме кайрос стереже епохальні періоди історії.

Соціальний процес пов'язується з послідовною зміною явищ соціального буття, по суті, це соціальні зміни в динаміці. Хронотоп у розумінні М. Бахтіна тлумачиться як певний момент часу-простору. Етос, за М. Шелером, — структура устремлень, яка панує в межах певної фази розвитку. Нова структура устремлень формує відповідний етос, який розглядається як соціально-етичне поняття. У етосі нового покоління відбувається синтез устремлень двох попередніх поколінь [118, с. 422].

На відміну від ньютонівського фізичного часу, історичний час дискретним, перервним, має властивість породжувати якісно нові форми.

Суспільство існує в постійному русі — від минулого до майбутнього. Його теперішній стан може розглядатися лише як фаза між тим, що було, і тим, що буде. Попередні стадії розвитку суспільства причинно пов'язані з нинішньою стадією, а вона, в свою чергу, формує умови для майбутньої.

Зв'язок сучасного з минулим становить основу традиції. Минуле ніколи не зникає цілком, його фрагменти залишаються, забезпечуючи продовження процесу. Археологія надає речові спогади про минуле. Колективна пам'ять виходить за межі спогадів певної особистості. Водночас історичний час завдяки механізму пам'яті, потягу до певної мети панує над минулим та майбутнім, у творчі моменти стає особливо продуктивним [272, с. 509].

За підрахунками А. Тоффлера 70 % населення землі живуть у різному минулому, 25 % — у сучасному, 3 % — у майбутньому, а маргінали взагалі випадають з будь-якого часу [275, с. 81].

Суттєва різниця у часовій орієнтації тлумачень архаїчності та сучасності ускладнює подолання аномії, формування цінностей та соціальних норм. Все це формує нагальну проблему оволодіння новими культурними навичками не протиставляти різні етнокультурні та соціально-політичні концепції соціального та історичного часу. Зокрема, це стосується тлумачення проблеми соціально-історичної еволюції.

2.4. Еволюціонізм і соціальний розвиток: співвідношення та зміст понять

Еволюціонізм намагається виявити природні закони соціальних змін та визначає їх як прогрес. **Жан-Батист Ламарк (1744–1829)** та **Чарльз Дарвін (1809–1882)**. Ключовими поняття стали селекція, адаптація. Незабаром, із розвитком вільного капіталізму, виник соціал-дарвінізм як ідеологія тотальної конкуренції.

Загалом, більш як два століття пропаганди ідей еволюції зробили свою справу. Тепер еволюція стала синонімом розвитку взагалі. По суті, такий підхід є редукцією механістичної моделі розвитку.

Класична еволюційна теорія намагається відкрити універсальні соціальні джерела та закономірності розвитку людства. Вона з'ясовує універсальні стадії та шаблі розвитку, наголошує на півльному переході від менш складних до більш складних форм. Еволюція розглядається як синонім ускладнення структур суспільства. Специфіка соціальної поведінки полягає у наявності в ній певного сенсу, який уявляється суб'єктивно [94, с. 23]. Під розвитком розуміється зміна об'єктів та підвищення ступеня їхньої організації.

Ідею прогресу в історії послідовно розвивали мислителі, починаючи з часів античності (Епікур, Лукрецій), потім середньовіччя (Ж. Боден), нового часу (Р. Декарт, І. Кант, Ж.-А. Кондорсе, Й. Гердер, А. де Сен-Сімон, Г. Гегель, Г. Спенсер та інші).

Ідея прогресу дає право без надії сподіватися на кращий світ у майбутньому. Якщо абсолютного прогресу не існує, то завжди потрібна система критеріїв, шкала цінностей для наукового аналізу цього явища. Критерій прогресу слід шукати не зовні, а всередині самого процесу.

На думку П. Штомпки, такими критеріями може бути порятунок, знання, спільність особистостей, свобода (негативна та позитивна) панування над природою, справедливість, рівність, добробут, можливість вибору та рівні життєві можливості.

Марксисты стверджували, що в довготривалій перспективі історія спрямована прогресивно, натомість у короткочасній перспективі вона має певні фази регресу.

Загалом, джерела еволюціонізму знаходяться в ідеї саморозвитку матерії за рахунок внутрішніх взаємодій. Ентропія — це швидкість, зростання якої характеризує інтенсивність процесів перетворення різних форм взаємодій одна в одну. У прогресі немає призначення або мети, є лише вектор, спрямований у бік інтенсифікації процесів перетворення різних взаємодій одна в одну [297, с. 107].

П. Штопка систематизував основні концепти теорії еволюції та розглядає класичний еволюціонізм і неоеволюціонізм як великі бачення історії.

Першою метафорою класичного еволюціонізму є метафора порівняння суспільства та розвитку організму, де клітини — це індивіди, органи — соціальні інститути, органічна анатомія — соціальні взаємозв'язки. Ціле зберігається довше, ніж його частини. О. Конт запропонував ідеалістичну концепцію еволюції, ключове значення для нього має еволюція отримання та накопичення знань [295, с. 137].

Г. Спенсер висунув натуралістичну концепцію еволюції. Еволюція досягається засобами структурно-функціональної диференціації. Розвиток відбувається від простого до складного, від аморфності до чіткості, від одноманітності (гомогенності) до спеціалізації (гетерогенності), від динаміки до стабільності. При цьому процес еволюції є універсальним для суспільства та природи [351, с. 213].

Льюїс Морган (1818–1881) висунув матеріалістичну концепцію еволюції. Він виділяє періоди дикості, варварства та цивілізації.

Соціологічну концепцію еволюції запропонував Е. Дюркгейм. Механічна солідарність здійснюється за рахунок складних соціальних зв'язків, обоюдно індивідів та їхніх функцій, натомість органічна солідарність розвивається на засадах кооперації соціальних ролей.

Своєрідну еволюцію без прогресу висвітлює Ф. Тьонніс, який ностальгує за втраченим обциним життям.

Лестер Уорд (1841–1913) висунув концепцію своєрідної еволюції еволюції. Він вважав, що механізм еволюції не є незмінним. Процес розвитку відбувається від стихійної до свідомої еволюції у системі: космогенез — біогенез — антропогенез — соціогенез.

Отже, всі прихильники еволюціонізму визнають, що:

• Людська історія має єдину логіку, яка пов'язує між собою різноманітні випадкові події. Цю логіку історії можна віднайти, реконструювавши мережу історичних подій, а отже, зрозумівши минуле, можна прогнозувати майбутнє.

• Об'єктом розвитку еволюціоністи вважають все людство як єдине ціле. Ця цілісність описується в органічних термінах.

• При чому в центрі аналізу перебуває зміна всієї системи, а також окремих підсистем з точки зору еволюції всього суспільства.

• Трансформація суспільства трактується як повсякденна, природна, необхідна, немінуча риса соціальної реальності.

• Прихильники лінійного еволюціонізму вважають, що жодна стадія еволюції не повторюється, а кожна наступна фаза є вищою, ніж попередня. Еволюційні зміни тим самим заперечують циклізм, концентруються на одному, апіорі заданому, зразку розвитку.

• Визначаючи різну швидкість еволюції в різних частинах світу, еволюціоністи вважають, що еволюція може розглядатися як рух ескалатора, на якому різні суспільства займають вищі або нижчі щаблі.

• Загальна траєкторія еволюції поділяється на послідовні фази, жодна з яких не може бути пропущена.

• Джерелом еволюції визнається універсальний причинний механізм — розкриття внутрішніх потенцій суспільства.

• Врешті, еволюційні зміни отожднюються з прогресом. Розвиток сприймається лише як ускладнення системи, або її спрощення, тобто регрес.

Слабкими сторонами класичного еволюціонізму визнається заперечення єдиної логіки історичного процесу, події якого переважно є випадковими. Історичні моделі, як правило, обмежуються епохою, періодом, регіоном, заперечуються загальні закони. Конфліктна модель суспільства не відповідала еволюціоністському погляду на розвиток.

Карл Поппер зазначав, що еволюція людського суспільства є унікальним історичним процесом, але універсальну гіпотезу перевірити неможливо, тому науковий закон еволюції також неможливий. Певна схожість та повторюваність подій є лише оманю, адже вони здійснюються за різних обставин, які кожній миті можуть змінюватися [203, с. 125].

Універсальних законів історії немає. Багатоваріантність розвитку подій обумовлює випадковість в історичному процесі.

Взагалі, поняття еволюції стало синонімічним до розвитку взагалі. Причому найчастіше така еволюція в її різних проявах — соціальних, політичних, соціально-психологічних та інших — розглядається суто лінійно, як певний прогресивний процес, спрямований до невідомої мети. Звичайно, він має свої «прориви» та «інверсії», але загалом є поступальним.

Проте однолінійність еволюції давала підстави для аргументованої критики зазначеної концепції. Адже якісні стрибки та катастрофічні провали ставили під сумнів гіпотезу про перманентний характер «еволюційного» розвитку. Удосконалити класичну теорію соціальної еволюції намагаються неоеволюціоністи.

Витоки неоеволюціонізму П. Штопка бачить у культурній антропології. М. Салінс диференціював загальну та специфічну еволюції, які можуть суперечити одна одній. Так, загальна еволюція передбачає посилення

незалежності та панування над власним оточенням, натомість завдання специфічної еволюції полягає в досягненні максимального ступеня адаптації до навколишнього середовища.

До основних механізмів еволюції неоеволюціоністи відносять диференціацію формування нових одиниць, посилення адаптивності, збільшення ефективності нової одиниці порівняно з попередньою, механізм включення, який забезпечує інтеграцію нових одиниць до системи, ціннісну генералізацію, яка полягає у формуванні загальних нормативних стандартів шляхом включення нових одиниць, гарантування їх підтримки та легітимності. Всі зазначені механізми працюють разом [295, с. 161].

Зокрема, у соціокультурному сенсі під терміном «*інволюція*» розуміється втрата досягнутого рівня культури, відхід на «задвірки» цивілізованості, відступ у «варварство». Традиційно термін «*коеволуція*» означає зростання співмірності, взаємозв'язків. За М. Моисеевим, коеволуція — це гармонія між цілями людства та природою [40, с. 350–351].

Водночас більш адекватною, з соціально-філософської точки зору, нам видається циклічна парадигма розвитку. Вона є більш органічною для матерії взагалі. Зокрема, космічні цикли визначають ритми життя на планеті Земля. У природі матерії, її руху полягають причини циклічності як універсального явища. При цьому циклічність розуміється не лише як «постійне» повторювання певних процесів або класичний варіант «спірального» історико-матеріалістичного розвитку, а як певна модель розвитку Всесвіту.

Циклічний час рухається по колу, у традиційній уяві він видається як рух маятникового годинника, який в одному ритмі відраховує свої цикли. Циклічність є найбільш властивим природі часовим ритмом. Натомість лінійний час постійно рухається вперед.

Соціальні зміни в лінійній парадигмі ніколи не бувають абсолютними. Кожний момент соціального життя є відмінним від попереднього. Соціальні процеси відбуваються протягом тривалого періоду часу, причому кожна стадія процесу формується від впливом попередніх фаз.

Модернізація є синонімом всіх прогресивних соціальних змін, коли суспільство рухається вперед відповідно до прийнятої шкали покращень: Індустріалізація, Урбанізація, Раціоналізація, Бюрократизація, Демократизація, Індивідуалізм.

Досягаючи розвинути країни, інші намагаються модернізуватися, аби досягти стандартів високорозвинутих країн, які співіснують з ними в одному історичному часі в рамках єдиного глобального суспільства. Поняття «модернізація» описує рух з периферії до центру глобального суспільства. Модернізація стосується інновацій у моральних, етичних, соціальних умовах [63, с. 33].

Епіцентри модернізації, як засвідчує історичний досвід, не монополізовані певними суспільствами. Немає єдиної кінцевої мети соціального розвитку, як немає незворотного характеру історичних змін. Загалом, низка провалів проєктів модернізації робить лейтмотивом соціальної свідомості кризу, а не прогрес.

Водночас модернізація є процесом, який веде до більшої гомогенності. Якщо традиційні суспільства є різноманітними, по суті, їх об'єднує лише відсутність сучасних рис, то модерні суспільства володіють однаковим набором основних характеристик. Домінуюча технологія обумовлює наявність специфічних форм соціальної організації політичного життя, культурних зразків, норм та правил повсякденного життя.

Разом з тим не лише модерні суспільства, як доводить досвід країн буддійсько-конфуціанської цивілізації, зберігають багато традиційних соціокультурних особливостей, а й традиційні суспільства мають певні риси сучасності. Модернізація спроможна посилювати традицію. Традиційні символи та форми, наприклад політичного лідерства, можуть виявитися життєво важливими для ціннісної системи, завдяки функціонуванню якої здійснюється модернізація (у СРСР колективізація — індустріалізація).

Головними суб'єктами модернізації стають спонтанні соціальні групи та харизматичні лідери. Масовим є устремління громадян до змін, прагнення досягти віртуальних західних стандартів (демонтаж радянської моделі).

Теорія конвергенції стверджувала, що на засадах мирного співіснування двох систем виникає третя, де домінують західні цінності. Теорія конвергенції не передбачала швидкої революції.

Проте домінуючою рисою сучасних суспільств є несхожість, а не гомогенність, тому модернізація не може розглядатися як кінцева стадія «еволюції» всіх суспільств. Отже, ми знову опиняємося перед проблемою інтерпретації циклічної парадигми розвитку. Зміст модернізації обов'язково має включати гуманістичний, екологічний та соціальний аспекти, а подібного рівня розвитку проєкт модернізації може досягти лише в контексті циклічної парадигми соціального розвитку.

Цикли повторюються на більш високому рівні. Типовий цикл: анархія — дикість — варварство — цивілізація. Перший цикл — у античності, другий — повернення варварства, третій — середні віки. Дж. Віко вважав, що причини циклічності слід шукати в мотивації людської поведінки.

Тому сучасна теорія циклічності в історичній соціології в її найбільш поширеному в людській свідомості традиційному глумаченні має передбачати встановлення певних закономірностей, сталих відносин між соціальними явищами та процесами, які періодично повторюються.

У традиційному вигляді циклічна парадигма представлена у праці П. Штомпки «Соціологія соціальних змін». Зокрема, він зазначає, що соціальний та історичний розвиток відбувається по колу. Історія періодично вичерпує свій потенціал та повертається до початку процесу. Вона зворотна й повторювальна.

Існують очевидні астрономічні цикли. Існують біологічні цикли, які становлять основу життя. Існують відчутні політичні, економічні, соціальні цикли. Існують цикли повсякденного життя [295, с. 186–187].

Російський філософ А. Ахієзер серед причин циклічного розвитку суспільства визначає цикли сонячної активності, періодичність технологічних інновацій, суттєве значення також мають біологічні цикли. Для людства важливими є цикли, які стають змістом мотивації його діяльності.

Саме це дає підстави розглядати ритми, цикли суспільної історії. Звідси випливає потреба вивчити проблему іманентності циклів людському мисленню. Міфологічні цикли. Все життя людини традиційного суспільства є нескінченною системою циклів, які вона сприймає як ритуали. Ритуали були формою адаптації до космічних циклів.

Відповідно до духу часу одну причину циклічності підміняли іншою. Складність життя суспільства наростала від одного історичного етапу до іншого. Внаслідок цього все складніші проблеми вступали в суперечність з історично детермінованим, фіксованим у циклах обмеженим досвідом.

Наростала небезпека зниження ефективності рішень, спроможних забезпечити відтворення. Подальше дотримання історично детермінованих циклів ставало все не безпечнішим із кожним ускладненням проблем. Звідси спроби обмежити вплив циклічності, намагання перейти до на шлях лінійного, прогресивного розвитку.

Міфологічні цикли були задані через міфологічну культуру, стихійно накопиченим минулим досвідом. Люди в процесі ускладнення суспільства все менше можуть обмежувати своє ставлення до культури лише її спогляданням, адаптацією до неї.

Індуїстсько-буддійська традиція показує постійну зміну циклів регресу. Так, у давньо-індійській міфології констатується наявність глобальних космічних циклів, максимум яких полягає у поверненні до першопочаткового хаосу, після чого весь цикл повторюється знову. У світогляді людей стародавнього сходу «циклічний архетип» був лише найбільш адекватною формою глумачення подій, які відбуваються в лінійному часі [202, с. 9].

Дуальна опозиція — результат устремління людей перетворити хаос на порядок, розчленувати світ та синтезувати результати цієї диференціації. Дуальна опозиція — максимально проста форма культури, реальний вихідний пункт для її змін. Тому бінарні соціальні шкали віддзеркалюють форми

архетипу культури. Дуальна опозиція є результатом розчленування нерозчленованого. Процес формування нового сенсу відбувається через напружене поле дуальної опозиції [12, с. 122–132].

За традиційним тлумаченням, у повному циклі кінцева фаза перетворюється на початкову, потім цикл починається заново, проходячи тим самим маршрутом. У відносному циклі зворотний процес не збігається з серією попередніх процесів. Процес може відбуватися по спіралі, коли послідовні стани в основному схожі, але не ідентичні. Зворотна спіраль означає повторення процесу на відносно високому рівні. Низхідна повторюється на відносно низькому рівні.

Тривалість циклу не є абсолютною, а залежить від типу циклічних процесів. У ритмічному циклі інтервали між фазами є рівними. Натомість цикл є неритмічним, якщо інтервали між фазами циклу не є рівними. Якщо інтервали між фазами стають коротшими, можна говорити про прискорення розгортання циклу, натомість коли зазначені інтервали збільшуються, це свідчить про призупинення циклу. Дві фази — дихотомічний цикл, три — трихотомічний, більше — множинний цикл.

Наведемо аргументи на користь теорії соціального циклу. Стабільність — такий же закономірний стан, як і зміни. У свою чергу, зміни не лише не є лінійно спрямованими, а й не мають кінцевої мети. Зміни мають кризовий характер, допоки не знайдено механізмів адаптації. Відсутня необхідність та незворотність соціальних змін.

2.5. Універсальний соціальний цикл як концепція соціально-історичного аналізу

Насамперед роздумачимо, що ми розуміємо під поняттям «універсальний соціальний цикл». Перш за все, у значенні зазначеного поняття автор має на увазі універсальність циклів у сенсі застосування цієї парадигми до всіх складових структури соціального простору.

Питання універсальності та конкретності полягає у ступені. Завдання — розкриття сенсу соціальних циклів. Це можна пояснити, лише розглядаючи ієрархію кількох циклів. Що є каталізатором, який змінює фази циклу?

Теорії історичних циклів протистоять лінійному баченню розгортання історичного процесу як поступового відходу людини від «золотого століття» або як провіденціалістський рух до порятунку.

Давньоіндійські цикли виділяють золотий, срібний, мідний, залізний віки. Циклічність космосу, здається, збігається з циклічністю життя.

Становлення ноосфери **Володимир Вернадський (1863–1945)** та **П'єр Тейяр де Шарден (1881–1955)** визначали як відхід від природного стану. Прогрес — не мета і не шлях до кінцевої мети, а лише засіб

збереження рівноваги певної системи. Макроеволюція не є механічною сумою певних мікроеволюцій. Немає сенсу шукати мету творення в тому, що є несталим у світі, котрий ми сприймаємо [312, с. 98]. П. Тейяр де Шарден наголошував, що з розвитком ускладнюється соціальна організація. З огляду на це актуалізується потреба врахування чинника суттєвого ускладнення соціальних систем та їх складових.

Найважливіші процеси в житті мають нелінійний характер. Зважаючи на це, цілком логічно висунути гіпотезу аналогічної нелінійності соціальних процесів.

П. Штомпка інтерпретує поняття «соціального циклу» як будь-який стан, в якому перебуває система в певний проміжок часу, що може виникнути в майбутньому, натомість він вже був колись у минулому. Він зазначає, що в короткому проміжку часу зміни відбуваються, але в тривалій перспективі — ні, бо система повертається до початкового стану [295, с. 25]. По суті, це є усталене розуміння феномена циклічності.

Соціальний цикл у традиційній парадигмі соціальної науки може розглядатися як регулярне повторення послідовності подій та станів динаміки та статички соціальної системи. Такий цикл по суті є основним елементом ритмічної організації, яка забезпечує відтворення та зміну системи. Циклічність є протиположною хаосу, аритмії. Мегацикли, макроцикли та мікроцикли історії допомагають зрозуміти її прихований зміст.

Мабуть, найбільш вдало циклічну парадигму пояснює гегелівський закон заперечення. Він дає визначення циклічності як зворотне наближення до початку. Але воно завжди здійснюється на якісно новій основі, і кожен новий цикл являє собою виток, розімкнутий на наступний етап циклу, а розвиток в цілому набуває форми спіралі [55, с. 307].

Кожна сфера суспільного життя має свою логіку та ритм розгортання циклів. Оскільки цикли розвитку політики, культури, економіки, соціальної психології та інших сфер перебувають у різних фазах циклу, свідомість фіксує лінійність. Якщо фази циклу частково збігаються, виникає відчуття розриву безперервності та суттєвого прискорення історичного часу.

«Малі» цикли розвитку особи, суспільства, цивілізації знаходяться у складній ієрархії з «великим», названим нами «універсальним епохальним циклом», який розгортається за моделлю: революція — інволюція — коеволуція — еволюція. Великі космічні цикли, які стоять у своєрідній ієрархії вище за всі інші, регулюють механізми всіх «малих» циклів. Прискорення ритму соціально-історичного часу гіпотетично свідчить про зміну станів у структурі взаємодії різних циклів.

Формування змісту нового соціального циклу відбувається внаслідок переходу розвитку суб'єкта від революційного до коеволуційного етапу,

і зворотному напрямі. Природа інверсії має емоційний характер. Це спроба суб'єкта відповісти на певний дискомфортний стан емоційним вибухом. Соціокультурний сенс інверсії (соціалізація поколінь) полягає у спрямуванні на відтворення старих форм людської життєдіяльності. Це є властивістю інволюційної стадії циклу.

Натомість із наростанням складності суспільства відтворення суб'єкта може відбуватися лише за умов набуття нового змісту. Революція — головне соціальне рішення, яке сприяє перетворенню соціальної програми безпосередньо в діяльність суб'єкта, який змінює самого себе, власні цілі, засоби. У період еволюції проблема осмислення полягає не так у використанні вже готових змістів, як у їх екстраполяції на нові явища. П. Сорокін вважав, що в суспільстві існує багато короткотермінових та тривалих різноспрямованих циклів як періодичних флуктуацій, які не мають сенсу.

Для кожного циклу властивими є провідні види соціально-історичної діяльності (політика — наука — релігія — повсякденна свідомість — право — мораль — суспільна свідомість), а також певні внутрішні суперечності: наука — релігія, право — мораль, політика — повсякденна свідомість.

У різних стадіях циклу особливими є моделі соціалізації, котра розглядається як процес становлення особистості, засвоєння соціокультурних цінностей, норм, установок, зразків поведінки, властивих певному суспільству, до якого належить людина.

Концепт «універсального епохального циклу» розглядається в контексті не теоретичної тотальності, спроб пошуку «універсальних стадій розвитку» або «оптимальних моделей», придатних для будь-яких часів і народів. Навпаки, цей концепт дає можливість впорядкувати калейдоскоп різних теорій, знайшовши їм місце у загальній шкалі, де вони конкурують одна з одною, але не заперечують істинність одна одної для певних історичних періодів.

Будь-яка теорія має твердження, які неможливо довести в рамках її власних логічних можливостей.

У 1998 р. на одному з семінарів, як зазначає російський філософ А. Назаретян, були поширені результати опитування, проведеного в середовищі членів теоретичної секції Американської соціологічної асоціації. Більше третини опитаних вважали, що існуючі теорії соціальної еволюції відживають свій час, а майже половина — що вони потребують суттєвої корекції [186, с. 70].

Нова соціальна реальність вимагає звернення до норм так званої посткласичної науки, яка визнає причинні залежності об'єктивного світу багатомірними, необмежено складними та нестабільними; будь-яке знання визнається історично обмеженим, зростає значення суб'єктивних оцінок, які змінюють історично конкретні знання.

Так перехідні епохи змінюють соціальну реальність, яка формує нові закономірності соціального розвитку. Їхне з'ясування вимагає нової якості міждисциплінарних досліджень. Розвиток релятивістських квантових теорій у другій половині XX ст. стимулював висновок про те, що реальність залежить від засобів її пізнання [108, с. 41].

Нова риса посилення прагматичності наукового знання вимагає нової неопозитивістської інструменталізації моделі. Як відомо, саме циклічна парадигма дає можливість розробляти найбільш адекватні прогностичні сценарії. З цієї точки зору певне уточнення розуміння природи соціально-історичної циклічності дасть можливість робити більш точні прогнози.

2.6. Циклічна парадигма і теоретичні проблеми сучасної соціальної науки

Взагалі, поняття «цикл» традиційно сприймається як повторення певних етапів розвитку. У такому значенні воно було закріплено ще в свідомості людей первісних та міфологічних часів, адже існують цілком очевидні астрономічні цикли: день та ніч, фази Місяця, пори року. Ще стародавні халдеї відкрили цикл 223 місяців, тобто приблизно 18 років. Наприкінці цього часу затемнення Місяця повторюються з аналогічними проміжками і в тій самій черговості, як і спочатку (цикл Сарос). Завдяки цьому спостереженню стало можливим використовувати цикл як одиницю виміру майбутніх періодів часу.

Загальновідомими є біологічні цикли самого життя, які суттєво впливають на соціальні процеси та явища: народження, дитинство, молодість, зрілість, старість, смерть (спочатку соціальна, а потім біологічна).

Астрологія є прикладом віри в циклічний характер соціальних змін. Натомість сучасна астрологія дає підстави вважати, що існують великі космічні цикли, які, по суті, втілюють філософську ідею про нескінченність, нерукотворність Всесвіту. За останніми даними астрономів, гігантським вибухом, який відбувся приблизно 15 млрд. років тому, розпочався черговий цикл розширення Всесвіту. Свого часу знову настане стадія звуження, яке врешті призведе до чергового гігантського вибуху, і цикл має розпочатися знову. Цей феномен пояснює модель К. Геделя, яку виклав російський філософ А. Назаретян. Відповідно до цієї точки зору, існування Всесвіту складається з нескінченної послідовності тотожних циклів.

У кожний конкретний момент часу світ перебуває в стані, в якому він вже перебував безмежну кількість разів, тому кожна окрема людина набуває в такому світі безсмертя. Закінчивши своє життя, людина в наступному циклі еволюції світу народжується знову і повторює своє попереднє життя без будь-яких змін [186, с. 160].

Проте це уявлення суперечить багатьом релігійним вченням, починаючи від індуїстського бачення закону карми.

Взагалі слід зазначити, що «точка відліку» циклів поки що виявляється нез'ясованою та зникає десь у циклах «до людської історії».

Існують очевидні астрономічні цикли, які поєднують соціальне життя з ритмами космосу. О. Чижевський ввів соціум у космос, пов'язавши історію людства з історією Всесвіту. Завдяки цьому була виявлена кореляція між всевітньо-історичним процесом і циклічною діяльністю Сонця. Звичайно, Сонце безпосередньо не змушує людей будь-що робити, до цього їх спонукають соціальні обставини, але воно ініціює ланцюгову реакцію дій, конкретний сенс яких до певного моменту визрів. Сонце виводить складно напружену соціальну систему із стану відносної рівноваги, немовби служить сигналом ззовні для переключення її в іншу якість [288, с. 24].

Встановивши тут прямий зв'язок, О. Чижевський довів свою гіпотезу на фактичному історичному матеріалі, від 500 р. до н. е. і до XIX століття. При цьому дослідник слушно підкреслював, що не кожний максимум сонячної активності безумовно стимулює відповідний максимум історичної активності. Для цього потрібні іманентні соціально-економічні, політичні, соціально-психологічні передумови. За даними багатьох сучасних астрономічних спостережень критичні дні місячного календаря — 1-й, 4-й, 9-й, 15-й, 19-й, 23-й і 26-й впливають на соціальне життя, оскільки в ці моменти збігаються електромагнітні і гравітаційні хвилі, що йдуть від планет і великих супутників. Ці фізичні поля, які линуть з космосу, накладаються одне на одне, і саме цей хвильовий космічний резонанс негативно впливає на суспільство.

Концепція О. Чижевського дає об'єктивні підстави для використання методології природничих наук з метою дослідження соціального розвитку. Людський розум він зробив космічним суб'єктом, який має совість.

Вплив сонячної активності на процес етногенезу найбільш адекватно представлено в концепції Л. Гумільова [65, с. 199]. Він розглянув розвиток етносу у трьох екзистенціальних фазах циклу життя: зародження, розвитку, загибелі. Біосоціальний механізм, пов'язаний із генезою цих процесів, фокусується на ідеї пасіонарності, тобто на феномені енергетичного імпульсу, який етнос одержує у певному часово-просторовому полі.

Циклічний характер має психічний розвиток людини. Зокрема, у психологічній структурі діяльності поперемінно актуалізуються комунікативний (засвоєння завдань, мотивів, норм людської діяльності і розвиток емоційної сфери) та предметний (формування операційних можливостей) плани [305, с. 96].

Існують політичні, економічні та соціальні цикли. Також цикли існують на рівні повсякденного життя, вони пов'язані з періодами праці,

використання вільного часу та відпочинку. З розвитком еволюційних ідей переважно західні суспільства намагалися наполегливо підпорядкувати собі природні цикли, використовуючи їх в інтересах «прогресивного» розвитку.

Взагалі, найдавнішими уявленнями про циклічний розвиток можна вважати давню східну традицію, яка по суті і сформувала «циклічний архетип» [202, с. 9].

О. Донченко пов'язує холономну (архетипову) парадигму з циклічною парадигмою еволюції людської історії з акцентацією на вивченні інваріантних відносин, а не епізодичних окремих сутностей. Холономний підхід передбачає відмову від лінійної хронологічно-історичної структури. У парадигмі циклічності не має початку і кінця [76, с. 23–24, 42].

Поступово виникали уявлення теорії про циклічні та періодичні повторення історичного процесу. Зокрема, давньоіндійська філософська думка розробила три концепції змін, які відбуваються за сценарієм теорії прогресу, теорії регресу та теорії великих циклів. Проте індуїстсько-буддійська традиція зосереджується переважно на постійній зміні циклів регресу. Наприклад, давньо-індійська міфологія констатує наявність глобальних циклів, максимум яких полягає в поверненні до хаосу, весь цикл повторюється знову. Буддійське вчення про велике колесо перероджень вбачає вихід душ із нього лише в досконалому стані, який досягається в нірвані.

Натомість відповідно до концепції мислителів стародавньої Персії вся історія світу складається з одного великого циклу, який у своїй структурі має багато флуктуацій, тобто відхилень від, так би мовити, «магістрального шляху». Великий китайський мислитель Конфуцій визначав періодичність соціальних циклів у 3, 9, 18, 27 та 30 років.

Традиційна циклічна парадигма апіорі вимагає встановлення певних закономірностей, тобто сталих відносин, між соціальними явищами та процесами, які повторюються з певною періодичністю. Стародавні інки розглядали час у вигляді циклів, що базувалися на системі 64 гексаграм. Зламам цих циклів, як зазначав вітчизняний історик М. Чмихов, відповідали найвизначніші зміни в житті суспільства і природи. На його думку, останній цикл розпочався бомбардуванням Хіросіми, а закінчиться має, за календарем майя, 21 грудня 2012 р. За даними М. Чмихова, тривалість попереднього циклу у 64 рази більша, ніж наступного. Так, попередній великий цикл збігається з появою біологічного роду *homo sapiens*, попередній до цього цикл ідентифікується з появою біологічних форм життя, а перший цикл припадає на появу життя на планеті Земля [289, с. 286].

Давньогрецький мислитель Платон вважав, що історія будь-якого народу послідовно проходить три стадії — народження, розквіт, загибель.

Він також відзначав існування малих циклів, які проявлялися у зміні форм правління від тиранії через аристократію, олігархію, демократію, охлократію до нової тиранії.

Учень Платона Аристотель, аналізуючи причини соціальних революцій, наголошував, що багато з них мали низку приблизно однакових причин, що свідчить про певну повторюваність історії.

Цикли є предметом розгляду багатьох есхатологічних (таємних) знань. Найбільш таємним при цьому є питання термінів фаз циклів.

Жоден із стародавніх мислителів не намагався створити цілісну концепцію незворотної поступальної еволюції. Всі вони вказували на неминучість зворотних фаз деградації.

У християнській парадигмі Екклезіаст, на нашу думку, найбільш вдало описав традиційне уявлення про замкнутий цикл: те, що було, те і зараз є, те, що буде, те вже було. Немає нічого нового під Сонцем. Інколи кажуть: «Дивись, ось нове», — але й це вже було в минулих віках. Немає пам'яті про минуле, та й те, що буде, не залишить пам'яті у тих, хто прийде після нас.

Один із батьків Церкви Августин Блаженний у своїй головній праці «Сповідь» наголошував, що замкнутий цикл людського буття був перерваний приходом на Землю Ісуса Христа, який вивів історію людства із замкнутого кола та спрямував її вектор з Граду Земного у Царство Боже. Християнський час ставав незворотним та лінійним. Проте, на думку А. Гуревича, оскільки час земної історії було відділено від вічності, земна історія в цілому, від створення світу до його кінця, розглядалася як один завершений цикл [68, с. 21].

Незважаючи на це, такий погляд був потужним стимулом для розвитку лінійної прогресистської парадигми соціально-історичного розвитку, яка стала властивою для західної цивілізації загалом.

Натомість П. Тейяр де Шарден продовжив циклічну традицію у теософії. Він спирався на ідею нескінченності процесу творення світів як результату багатократності божественних актів творення. Ця ідея, що ґрунтується на різноманітності божественних актів творення, узгоджує ідею традиційного циклізму з глобальною історичною нескінченністю. Так ідея циклічності збіглася з ідеєю глобальної історичної нескінченності [312, с. 35].

Арабський історик **Ібн-Хальдун (1332–1406)** також вбачав циклічність у розвитку цивілізацій: зростання, зрілість, старість. Іслам, можливо, внаслідок орієнтації не на сонячний, а на місячний календар, у своїх обрядах більше, ніж християнство схильний до ритуальної циклічності, пов'язаної, зокрема, з паломництвами до Мекки [231, с. 132].

Н. Макіавеллі наголошував, що держави переходять від стану порядку до безпорядку, а потім від хаосу до нового порядку. Цікаво, що аналогічних

висновків у наші дні доходить синергетика, яка розглядає порядок та хаос як єдину матрицю соціальних змін.

Систематизував середньовічні уявлення про циклічність Ж. Боден, який наголосив на існуванні періодичності та циклічності у соціальних змінах.

Вже в епоху Просвітництва Дж. Віко поширив ідею циклічності на всю людську історію. Цикли повторюються на все більш високих рівнях. За його уявленнями, типовий історичний цикл виглядає так: анархія та дикість, порядок та цивілізація, занепад цивілізації та повернення до нового варварства. Дж. Віко вважав, що механізм регулярного циклу є психологічним, пов'язаним із домінуючою мотивацією. Він виділяв «вік богів», коли виникали держави, релігії, писемності, правові уявлення; «вік героїв» — час панування аристократії та «людський вік», пов'язаний із виникненням міст, республік, розвитком науки. На відміну від античних теорій циклічності, кругообіг історії у Дж. Віко передбачав розвиток кожного нового циклу з більш високого рівня, ніж був досягнутий попереднім циклом. Так, ідея лінійного прогресу, яка, за Вольтером, відповідала «духу часу», стала стереотипною навіть для циклічної парадигми.

Напередодні початку трансформаційних соціально-історичних процесів в ареалі західної цивілізації, які ми пов'язуємо з часом Великої депресії, в 1927 р. П. Сорокін зробив огляд циклічних концепцій соціально-історичного процесу. Зокрема, він справедливо зазначав, що в суспільній думці другої половини XIX ст. панувала лінійна концепція, яка набула характеру есхатологічної інтерпретації ідеї розвитку. До періодичних циклів він відносив доби, тижневі, річні, 3–4-річні, 60-річні, 100-річні і т. д. цикли [253, с. 3].

П. Сорокін застосовує циклічну парадигму для аналізу загальних соціокультурних феноменів, що повторюються в часі і просторі. Зокрема, періоди античної та середньовічної й сучасної історії Європи він тлумачив через зміну уможлидних, ідеалістичних та чуттєвих епох. При цьому з XIV ст. й донині в Європі превалює чуттєвий тип культури.

Причому тривалість циклу може бути різною. Наприклад, О. Шпенглер поділяв історію розвитку замкнених культур на 1200-річні періоди. Існують цикли доісторичної, історичної та, можливо, післяісторичної доби. Економічні цикли М. Кондратьєва охоплюють 60-ти та 120-річні цикли. Останнім часом з'явилися твердження, що цикли М. Кондратьєва наче не працюють на досліджуваному матеріалі. Можливо, йдеться просто про помилкове сприйняття цієї ідеї.

Крім періодичних циклів, П. Сорокін описав і неперіодичні, серед яких називав цикл винаходів (сходження, плато, спуск), цикл соціального процесу (копіювання, дослідження, опозиція, адаптація), цикл соціальних інститутів та організацій (виникнення, зростання, диференціація, дезінтеграція),

цикли в житті певних ідеологій та ідей (ще неможливо, у цьому щось є, це прийнято).

Філософське розуміння ідеї циклу найбільш вдало описав Г. Гегель. Певна циклічність присутня в логіці мислення, згадаймо відомий гегелівський закон логіки: теза — антитеза — синтез — нова теза.

Російський філософ А. Ахієзер причини циклічності розвитку суспільства вбачає у циклах сонячної активності, біологічних циклах, періодичності оновлення технологій. Він слушно зазначає, що для людей важливими є цикли, які стають змістом соціальної діяльності, що дозволяє вести мову про ритми циклів суспільної історії. Все життя людини традиційного суспільства, зазначає А. Ахієзер, є нескінченною системою циклів, які вона відтворює як ритуали. Сакральні ритуали були способом адаптації до природних, космічних циклів. Укладення соціальної організації суспільства спричиняє до спроби відмовитися від циклічності, перейти до моделі лінійного прогресивного розвитку [12, с. 122–132].

В інтерпретації П. Штомпки у *новому циклі* кінцева фаза перетворюється на початкову, а потім відповідний цикл починається знову в тій самій послідовності. У відносному циклі напрям зворотного процесу повністю не збігається з напрямом серії подібних попередніх процесів. Новий циклічний процес може відбуватися по спіралі, коли наступні послідовні стани в основному схожі, але не ідентичні.

Висхідна спіраль означає повторення процесу на відносно вищому рівні (циклічний прогрес). Натомість низхідна спіраль повторює соціальні процеси на більш низькому рівні (циклічний регрес). Тривалість циклу вимірюється не абсолютно, а лише в залежності від типу процесів, які розглядаються.

Найбільш поширеними є концепції циклів соціальних організмів. М. Данилевський поняття про типи організації, прийняті в ботаніці та зоології, взаємін принципу лінійного групування явищ поширив на історію. Типологію людської історії він будував за категоріями культурної діяльності, а в концепції культурно-історичних циклів розглянув історіософію циклічного розвитку та занепаду цивілізації.

Також циклічною є модель О. Шпенглера, який зазначав, що кожна локальна цивілізація, які він порівнює з організмом, переживає циклічні періоди дитинства, юності, зрілості, старості [294, с. 189–200].

А. Тойнбі в форматі циклічної парадигми відійшов від аналогії між суспільством та організмом і розвивав розуміння ролі соціокультурного фактора. На відміну від О. Шпенглера, він вважав, що наукові методи природничих наук не є адекватними для аналізу історичного процесу. Ідея циклічності у творчості А. Тойнбі фактично представлена через аналіз зародження, розвитку і загибелі світових цивілізацій.

На думку А. Тойнбі, проживання світовими цивілізаціями основних етапів їх життєвого циклу (виникнення, розвиток, злам, деградація і розпад) регулюється за моделлю «виклик — відповідь». Тобто кожен етап розвитку цивілізації є адекватною відповіддю на виклик навколишнього середовища — природного для перших, батьківських цивілізацій, природного і соціального — для наступних [271, с. 45].

У вітчизняній науковій традиції парадигма циклів розглянута в монографії М. Шильмана, який вводить поняття тактів, що, на його думку, не має прямих аналогій з ідеєю циклічності. Ідея тактів розглядається вченим не як перенесення у площину історії доктрин космічних циклів, ритмічність процесу історичного розвитку М. Шильман вважає однією з форм загального алгоритму розвитку людства. Він веде мову про такти історії, відповідно до яких розвивається всесвітня історія. Під тактами автор розуміє області з підвищеною значимістю подій, які потім визначають напрям історичного процесу, виходячи з ідей дискретності історичного часу. Зокрема, автор ідентифікував та описав вісім таких тактів [315, с. 20].

Соціологічні теорії циклів у дослідженні П. Штомпки репрезентовані теорією В. Парето щодо циркуляції правлячих еліт та П. Сорокіна в його інтерпретації соціальної статистики та динаміки.

Теорія соціальної діяльності Т. Парсонса розглядає циркуляцію засобів обміну — грошей, влади, впливу, ціннісних зобов'язань. Загальна система соціальної дії вписується в системи поведінки, особистості, культури, соціальної системи. Система соціального контролю не спрацює, коли є розбіжність між системою нормативних очікувань суспільства та фактичною поведінкою. Німецький соціолог Н. Еліас розглядав циркуляцію моделей поведінки як важливий елемент формування етосу цивілізованості [320, с. 303].

Цикли не мають постійного ритму та однакової тривалості. Тривалість розгортання циклу залежить від типу циклічних процесів. Спіраль розвитку є лінійною. Водночас всі спіралі розвитку, здається, врешті згортаються у замкнуті цикли. Одну з перших спроб проникнути в іманентну структуру соціальних циклів робить синергетика як своєрідна теорія розвитку.

Синергетична модель соціальної історії допомагає утримуватись між ідеологіями кінцевої мети та замкнутих циклів. І. Пригожин зазначає, що катастрофа руйнує зрозумілий цикл. Водночас катастрофа у масовій свідомості набуває рис прокляття, розплати, змови, випробування, уроку, відкриття нових можливостей [213, с. 115].

Соціальна синергетика досліджує загальні закономірності соціальної самоорганізації, тобто особливості взаємодії соціального порядку та соціального хаосу. Діалектична концепція розвитку розглядає розвиток як процес лінійного переходу від одного порядку до іншого. Натомість для синергетики

властиве уявлення про хаос, як таку саму закономірну характеристику розвитку, як і порядок. Розвиток розглядається як багатократна та закономірна зміна порядку та хаосу. Саме хаос, володіючи творчою силою, народжує новий порядок. При цьому синтез хаосу та порядку (у нашій моделі цей стан імовірно властивий для революційного етапу циклу) формує дисипативну структуру. Вони можуть об'єднуватися в різній конфігурації, формуючи ієрархічні системи різного типу. Біфуркація розглядається як поділ старої якості на кінцеву множину нових. Аттрактор — лімітний стан, досягнувши якого, система вже не може повернутися до жодного з попередніх станів [31, с. 117].

Проте загалом короткий ретроспективний огляд основних ідей циклічності у контексті історичного та соціального розвитку дає підстави говорити про певну невідповідність традиційних уявлень про цикли нинішнім завданням, які стоять перед соціальними науками. Насамперед це стосується недостатнього розуміння іманентних структур циклу. Певну роботу в напрямі дослідження структури циклів зроблено соціальною синергетикою, яка розвиток попередніх процесів розглядає крізь призму пізніших, тобто бачить минуле через призму майбутнього.

2.7. Парадигма універсального соціального циклу як інструмент історико-соціального пізнання

Загальнонаукові засади концепту становить принцип Пастера — Кюрі, розроблений для кристалографії. Кристали можуть розглядатися як перехідна форма матерії, якій одночасно властиві риси живої та неживої природи. Отже, було з'ясовано, що промінь Сонця, проходячи крізь кристал, доводить його асиметричну структуру. Однак якщо для неживої природи властива симетрія, то для живої природи, включно з соціальною як вищою її формою, характерною є саме асиметрія, неоднаковість, дихотомія. Наприклад, ключова гіпотеза полягає в тому, що загальні психологічні характеристики східних цивілізацій, на відміну від західних, найбільше близькі до симетрії.

Природа є олюднена, а людина є природною істотою. Наприклад, віруси — перехідний стан між живою та неживою природою, у них білкова основа, але кристалічна структура.

На нашу думку, історичні цикли беруть свій початок на Сході, але в процесі розгортання великого епохального циклу центр історичного цивілізаційного процесу перемістився на Захід. Нині він знову перебуває на перелітці.

Таким чином, загальні уявлення нової циклічної парадигми історичного процесу полягають у розумінні принципів відмінності самої природи розгортання соціальних циклів. На відміну від циклів, які мають місце в природі і є, як правило, симетричними, повторюваність історичних

епох асиметрична. Симетричні цикли відповідають моделі маятника, натомість ритм соціальних циклів є асинхронним. Крім того, інша природа зворотних інверсійних рухів.

Традиційні уявлення про цикли пов'язують кінцеву фазу розвитку з повторенням початкової. Цикл розглядається як сукупність пов'язаних між собою явищ, процесів, що відбиває завершене коло розвитку протягом певного часового періоду. Проте поза увагою опиняються перехідні епохи, коли старі стандарти поставлені під сумнів, а нові поки що відсутні, і люди відчують непевненість у контролі за своєю поведінкою.

По суті, всі природні процеси циклічні, в тому числі рух розвитку цивілізації або окремого суспільства в просторі і часі, зміна форм або умов їхнього існування, незалежно від того, йдеться про цикли, що стосуються конкретних сфер суспільного життя (політики, економіки, культури), чи про розвиток суспільних ознак, що знаходяться в основі цих феноменів [13, с. 55].

Отже, принцип асиметрії циклів достатньо мірою не враховувався в попередніх концепціях циклічного розвитку. Ритмічне розгортання соціального циклу на кожному з його етапів може бути порушено в силу екзо- або ендогенних чинників. Відновлення ритмічності відбувається в рамках механізму соціальної інверсії, тобто тимчасового повернення до попередніх історичних форм з метою переосмислення їхнього сенсу. Проте процес інверсії не може бути «дурною нескінченністю», оскільки потенційно загальна подальша спрямованість соціального розвитку зберігається.

У кількох книгах авторський колектив виклав бачення концепції універсального епохального циклу. Взагалі, універсальне є мірою ступеня точки зору на певний предмет крізь оптичний прилад своєрідного калейдоскопу наукових підходів. Все це створює об'єктивні проблеми для руху історичної семантики багатьох понять соціальних наук.

Термін «універсальний» слід розуміти не як тотально тотожний всім процесам та явищам, а в сенсі предмета Універсальної історії, предметом якої є розвиток Всесвіту з послідовним утворенням якісно нових реальностей, в яких розвиток живої природи та суспільства є фазами єдиного поступального процесу [186, с. 15].

Людина, суспільство, цивілізація постійно перебувають під впливом різноманітних циклів різної складності та ієрархії: від великих космічних до малих фізіологічних. З огляду на це, автори монографії «Велика коеволюція» висунули робочу гіпотезу щодо підпорядкованості менших за ритмом та періодичністю циклів великим циклам, які розгортаються на верхніх щаблях ієрархії. Проте певне порушення кількох циклів нижчих щаблів ієрархії може порушити динаміку розгортання великих циклів. Мабуть, у цьому й полягає діалектика циклічного розвитку.

Найбільшу проблему популяризації зазначеної циклічної парадигми становить термінологія. Французький соціолог П. Бурдьє наголошував, що використання одного слова замість іншого досить часто означає здійснення епістеміологічної заміни. Мова соціології, на його думку, не може бути ні «нейтральною», ні «прозорою» [36, с.104].

Як слушно зазначав семіолог Ю. Лотман, мова створює власний світ. Адже існує принаймні два ступені об'єктивності: світ, який належить мові, та світ, який знаходиться поза її межами [153, с. 9].

Термінологія, штучно нав'язана минулому, неминуче призводить до його викривлення, якщо наміром є редукція категорій минулого до наших понять, піднятих заради цього до статусу вічних.

Поняття «інволюція», «революція», «коеволюція» та «еволюція» мають усталені семантичні значення, стабільно зафіксовані у свідомості як науковців, так і в колі понять інших членів суспільства.

Терміни «еволюція» та «інволюція» спершу закріпилися у військовому лексиконі Франції, де вони означали розгортання військ у бойовий порядок або згортання бойового порядку на марші. В XVIII ст. Ш. Бонне ввів термін «еволюція» в ембріологію, яка вивчала перетворення зародка в дорослий організм. Наприкінці XIX ст. це поняття стали використовувати разом із новим поняттям біосфери. Напряв біологічної еволюції не обумовлювався кінцевою метою. З часів Ч. Дарвіна еволюція стала синонімом розвитку [186, с. 73].

Серед багатьох прикладів французький історик, засновник школи «Анналів» Марк Блок приводить туманного терміну «революція». Зокрема, він зазначає, що слово «революція» змінило попередні астрологічні асоціації на цілком людський смисл. Для неба це був і є правильний безперервний рух, а на Землі це слово означає різку соціальну кризу, цілком звернену в майбутнє [26, с. 96].

Водночас саме ці поняття, на нашу думку, найбільш вдало розкривають зміст кожної з фаз циклу, тому вишукування, якихось нових термінів на даному етапі розвитку концепції видається недоречним.

Отже, людина, суспільство і цивілізація загалом у своєму розвитку етапно проживають великий соціальний цикл, який відповідно до гіпотези складастись з п'яти епохальних циклів. Наприклад, онтогенетичний розвиток особистості можна описати чотирма малими циклами соціалізації та одним (заключним) великим епохальним циклом самореалізації людини. Натомість епохальні цикли суспільства, навпаки, розгортаються від великого циклу праісторії до малих циклів самореалізації суспільства. Аналогічною за формою до онтогенетичного розвитку особистості є генеза розвитку людства (глобальної цивілізації).

Для моделювання процесу соціального розвитку було введено поняття «універсальний епохальний цикл». Кожна сфера соціального життя має свою логіку та ритм розгортання циклів. Оскільки цикли перебувають у різних фазах, свідомість фіксує лінійність розвитку. Якщо фази різних циклів частково збігаються, можна говорити про прискорення соціального розвитку. «Малі» цикли розвитку особи, суспільства, цивілізації перебувають у складній ієрархії з «великим» соціальним циклом, названим нами універсальним епохальним циклом.

Поняття «універсальний», і на цьому слід особливо наголосити, треба розуміти як поширений на всі сфери соціального буття, а не як загальний концепт на всі часи для всіх народів. Один епохальний цикл історії може мати складну структуру, яка включатиме кілька соціальних циклів.

Під соціальним циклом розуміється певний стан системи, в якому вона може перебувати на будь-якому етапі свого розвитку, і який вже був властивий їй у минулому.

Ієрархію циклів можна представити у вигляді матрьошки: від вищого цивілізаційного через національно-державний до особистісного циклу. Соціальний розвиток є нерівномірним та характеризується нееквівалентним соціокультурним обміном.

Саме *особистісний цикл* розгортається найшвидше. Розвиток особистості є найважливішим фактором соціального процесу. Особистість — людина, яка має історичну відповідальність перед суспільством і користується відповідно до своїх внутрішніх якостей певними правами та свободами, робить своєю індивідуальною діяльністю внесок у розвиток суспільства, веде спосіб життя, властивий ідеалам свого класу або епохи.

Соціальне присутне навіть там, де є лише одна людина та її особисті переживання. У діяльності не лише проявляється, а й формується психіка. Самоактуалізація особистості: удосконалення свого розвитку особистість відтворює досягнення людської історії та здобуває статуси — віковий; досягнутий завдяки власним зусиллям; обумовлений народженням; соціальний, пов'язаний із певними правами та обов'язками.

Звичайно, кожен індивід має негучний голос у загальному хорі соціальних змін. Такі зміни є сукупним результатом діяльності всіх індивідів та їх соціальних груп, спільні зусилля яких і формують курс всесвітньої історії, що регулюється через зміну поколінь. Ще іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет наголошував, що ротація поколінь є важливим історичним механізмом [216, с. 337].

Особистісний цикл впливає на історію максимально можливо. Хто є суб'єктами історичного процесу? Яку історію ці суб'єкти творять? Як вони здійснюють цю історію? Лідери дій та думки. Люди можуть залишити помітний

слід в історії як безпосередньо, так і опосередковано. При цьому об'єктивні наслідки та першопочаткові суб'єктивні цілі й завдання різних історичних суб'єктів, як правило, не є тотожними.

Британський історик **Томас Карлейль (1795–1881)** наголошував, що кожна епоха світової історії має свою Велику людину, яка є її рятівником. З цієї точки зору всесвітня історія уявляється як компендіум біографій великих особистостей.

Народження великої історичної особистості — це велика випадковість. Великі історичні події відбуваються завдяки щасливому збігу соціального та індивідуального факторів. Г. Спенсер зазначав, що походження великої людини природне. У будь-якому разі, її належить ставити в одну шеренгу з усіма іншими явищами у громаді, яка дала їй життя, і вважати її за продукт усього попереднього життя цієї громади. Разом з цілою генерацією, мізерну частку якої вона становить, разом з інституціями, мовою, знаннями, звичаями, разом з безліччю мистецтв і ремесел, вона є результатом величезної агрегації сил, які діяли спільно впродовж цілих століть [246, с. 110].

Відомий британський історик неомарксистської орієнтації Е. Хобсбаум зазначає, що важлива роль акторів в історичній драмі ще не означає, що вони є також драматургами, режисерами та оформлювачами сцени. Для еволюційної стадії розвитку циклу властиві цілеспрямовані типи лідерства, натомість для інволюційної стадії пануючим є емоційний тип лідера. Врешті, як зазначав Р. Коллінгвуд, посилаючись на Г. Гегеля, кожна історична особа в кожній історичній ситуації міркує розумно і діє настільки, наскільки та особа в тій ситуації може міркувати і діяти, і ніхто інший не може зробити більше [125, с. 178].

Різкі інституційні зміни можуть зламати індивідуальну біографію, адже радикальна трансформація ламає життєві плани. Проте, як зазначав Г. Плеханов, велика людина, завдяки особливостям свого розуму та характеру може змінити індивідуальну фізіономію події та деякі її часткові наслідки, але вона не може змінити загальний напрям, який визначається іншими силами [204, с. 326].

Особистість формується у горизонтально-вертикальних зв'язках з дійсністю. Російський дослідник В. Куринський розглядає країну як гіперособистість [108, с. 78]. Певні аналогії, але не цілковита тотожність в цьому контексті можливі.

В інволюційній фазі циклу для особи усвідомлена соціальна позиція об'єктивно обумовлюється певним соціальним інтересом. У коеволуційній фазі спочатку відбувається демонстративна презентація позиції, а потім вже формується інтерес. «Окрема людина, — за словами Х. Ортеги-і-Гассета, — є соціально дієвою не своїми індивідуальними якостями, а соціальною

енергією, яку заклала в ній маса. Її особисті таланти є лише мотивом, нагодою або приводом для того, щоб у ній сконсолідувався соціальний динамізм. Соціальна вартість провідників залежить від здатності мас до ентузіазму. Цілком чужинний для маси індивід не справить на неї жодного впливу, його діяльність черкнулася б по соціальному тілу епохи, не викликавши найменшого поруху і не долучившись до загального історичного процесу» [216, с. 317].

Ключовою стає проблема періодизації життєвого циклу суб'єкту історії. Людина вмирає швидше, ніж встигає повністю народитися. Чим далі ми будемо заглиблюватися в історію, тим менш типологізованими будуть людські особистості, тим більш звуженою буде сфера потенційної взаємності перспектив [94, с. 115].

В інволюційній фазі циклу розв'язується проблема впливу соціальної організації на індивіда, натомість у еволюційній фазі ключовим стає вплив індивіда на соціальну організацію та соціальну культуру.

Один із засновників чиказької школи в американській соціологічній науці **Роберт Парк (1864–1944)** визначав соціальний цикл одиницею історії, яку він розглядав як цикл розвитку явищ від хаотичного стану до рівноваги, досягнення якої породжує дисбаланс іншого типу та стимулює новий цикл [89, с. 117].

Натомість *національно-державний цикл* більш тривалий, ніж особистісний, але менш тривалий, ніж цивілізаційний, який є більшим, ніж сума всіх існуючих на певний час національно-державних циклів. Він може бути незавершеним, якщо внаслідок несприятливих історичних обставин певний національно-державний суб'єкт втратить самостійність та розвивається у складі іншого суб'єкта, найчастіше якоїсь імперії. До структури національно-державного циклу входить цикл розвитку певного суспільства, зміст якого полягає у розкритті сенсу адаптації суспільства до навколишнього середовища взагалі та зокрема послідовну адаптацію зовнішньої природи до своїх потреб, а також перебудову іманентної сутності людської природи в цьому процесі. Підтипом є цикл інститутів та організацій.

Цивілізаційний цикл є найбільш тривалим. Його ритм залежить від багатьох національно-державних утворень, що входять до соціокультурного ареалу певної цивілізації. М. Данилевський, О. Шпенглер, П. Сорокін, А. Тойнбі досліджували саме цей феномен цивілізаційної циклічності. З точки зору великих історичних циклів епіцентром цивілізаційного процесу спочатку був Схід, потім Захід. Водночас внутрішньодивізіональні розбіжності між Сходом і Заходом пом'якшуються більш масштабною глобальною ідентичністю.

А. Назаретян розглядає універсальний природний відбір цивілізацій. Так суб'єкти, які не можуть оволодіти власною інструментальною могутністю,

підравають власні засади існування та виключаються з подальшого процесу розвитку. При цьому планетарна цивілізація виходить на космічний режим кризи розвитку та розробляючи адекватні якості самоконтролю, критичного мислення та толерантності.

Причому слід зазначити, що епохальні цикли розвитку мають свою специфіку соціального та фізичного часу. Висувалася гіпотеза стосовно того, що соціально-історичний час суспільства в його національно-державній іпостасі рухається з майбутнього через теперішнє у майбутнє. Натомість час розгортання циклів особистості та цивілізації відбувається в одному ритмі. У протифазі знаходиться ритміка національно-державних циклів.

Кожен конкретний цикл утворює окремі фази, які змінюють одна одну. Іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет наголошував, що революція — це не барикада, а стан духу. Радикальність існує в політиці, бо спершу існувала у мисленні [217, с. 372]. Революційна епоха закінчується просто, без фраз, без жестів, і поглинається новим світовідчуттям.

Аналізуючи, наприклад, поняття «революція», П. Сорокін чітко, так би мовити, «розвів» предметні поля соціології й історії. На його думку, у своїй російській неповторності революція 1917 р. є предметом історії, натомість, оскільки революції бувають не лише російськими, тобто вони повторюються, вони є предметом соціології. З точки соціологічної точки зору, революція є конкретним втіленням перехідного періоду суспільства від одного етапу розвитку до іншого, коли його соціальна структура функціонує в умовах соціальної нерівності. Натомість еволюційний розвиток відбувається за умови прояву тенденції до усунення соціальних суперечностей, властивих такій структурі. Відповідно соціально-історичний час революції відрізняється від соціально-історичного часу еволюції. І різняться вони за темпами змін та, так би мовити, екзистенційно наповненим відчуттям соціального життя.

У загальній схемі етапу циклічного розвитку, названого «революцією», «контрреволюція» може розглядатися як тимчасова інверсія, пов'язана з певним моментом превалювання тенденцій, які є зворотними до процесу, що його покликана реалізувати революція. Наприклад, стосовно буржуазно-демократичної революції в Росії 1905–1907 рр. можна сказати, що її соціального запалу не вистачило на безумовну перемогу. Тому так звані «роки реакції» 1907–1917 рр. можуть розглядатися як прояв інверсії. Аналогічні моменти можна виділити вже в процесі буржуазно-демократичного етапу революції з лютого по жовтень 1917 р., а також у процесі ленінської соціалістичної революції й громадянської війни 1917–1920 рр. При цьому «нова економічна політика» може розглядатися як інверсія щодо

комуністичного максималізму та курсу на «світову революцію», а сталінське згортання «нової економічної політики» 1929 р. — як остаточне обрання курсу побудови соціалізму в окремо взятій країні.

При цьому *революція* є своєрідним підсумковим та початковим пунктом розвитку соціальної системи. Рациональні типи лідерів домінують у добу революції та еволюції. Всі революціонери проголошують, що справжньою стане лише їхня революція [378, с. 14].

Революції розглядаються як пік соціальних змін, але в нашому розумінні зазначений період розгортання циклу значно ширший, ніж сама соціальна революція або контрреволюція.

Класична теорія революції спирається на міф про революцію. Сучасна концепція революції ґрунтується на історіософській та соціологічній традиціях. Революції протиставляються реформам, які нащобто мають еволюційний характер. Головні школи в теорії революції: біхевіористська, психологічна, структурна, політична. У цьому контексті революція може розглядатися як продовження політики іншими засобами.

П. Сорокін серед причин революції виділяв посилення фрустрації базових потреб більшості населення. Революція пробудження сподівань. Як з'являється синдром революції, як відбувається революційна мобілізація, яким циклом підпорядковуються революції? Справжня революція є завжди несподіваною.

Водночас цікавим є питання співвідношення між революцією та реформою. Остання розглядається як певна зміна порядку сутнісного функціонування соціальної структури, набуття нею іншого фазового стану. При цьому певна новачія визначається як одномоментне поліпшення, пов'язане з підвищенням адаптаційних можливостей соціального організму в даних умовах.

Саме на цьому етапі циклу узагальнюється попередній період історії і разом з тим здійснюється вибір нового шляху розвитку. Провідним видом діяльності різних історичних суб'єктів на цьому етапі епохального циклу є емоційно-мотиваційна діяльність. Вона проявляється у збільшенні поля соціальної свободи від обов'язків та пут старого соціального устрою. Цей перехідний час також пов'язаний із радикальною зміною соціальних психологічних характеристик суспільства.

Саме на зазначеному етапі розгортання циклу свобода індивіда, об'єктивно нібито обмежена станом війни всіх проти всіх, породжує якісно нову політичну систему. Водночас відбуваються флуктуації ступеня свободи від анархії до диктатури. У хаотичному стані перебуває й економіка, яка внаслідок зміни суб'єктів владності поступово формує нову соціокультурну парадигму господарювання.

У соціокультурній сфері відбуваються важливі процеси. Можна спостерігати рішуче заперечення символів, норм та цінностей попередньої

епохи. Активно формується «нова мораль», яка часто шокує оточуючих, є неприйнятною для багатьох, але поступово поширюється і стає домінуючою. Повністю цей процес завершується вже лише в наступній фазі циклу. Час тривалості революційного етапу епохального циклу залежить від специфіки розвитку певного суб'єкта.

Зокрема, це стосується феномена причин соціальної революції. Як правило, їм завжди передують випереджальне зростання якості життя та соціальних очікувань. Причому якщо в певний момент ступінь задоволення різноманітних потреб зменшується, наприклад з причин невдалої «малої» війни, а очікування інерційно зростають, це призводить до фрустрації та соціальної агресії в середині певної соціальної системи. На це звертав увагу ще П. Сорокін [258, с. 24].

У соціокультурному сенсі, на думку російського соціолога Л. Юніна, який розглядає ритуал як поведінку, адаптаційну до певних цінностей, вважає, що революція починається з антиритуалістичного протесту та завершується тотальним зломом відповідних інститутів [94, с. 127].

Оскільки на людську свідомість та несвідомо впливають не лише навколишнє середовище, а й різні соціальні структури, революційна практика є можливою лише за умов пробудження революційної масової свідомості.

Якщо вести мову про великі історичні цикли, які є тривалими, то можна виділити такі «революції». Палеолітна революція (більш як 1,5 млн. років тому) була пов'язана з появою перших стандартизованих засобів праці, з використанням вогню, поступовим переходом представників роду *homo* від збиральництва до мисливства. Потім, приблизно 35–30 тис. років тому, настала «культурна революція кроманьйонців», пов'язана з остаточним витісненням неандертальців, зростанням продуктивності використання кам'яної сировини. Наступна «неолітична революція» (10–8 тис. років до н. е.) позначилася переходом від споживацького господарства (мисливство, збиральництво) до виробничого типу господарювання (землеробство, скотарство), зміною люджерства на зародкові форми колективної експлуатації. Потім настала так звана «міська революція» (5–3 тис. років до н. е.), яка породила феномен великих міст як плодів праці великих людських колективів, згодом — «революція Осьового часу» (середина першого тисячоліття до н. е.). У передових, але все ще слабо пов'язаних між собою локальних цивілізаціях майже одночасно з'явилися мислителі, політики нового типу, діяльність яких радикально змінила коди розвитку людської культури. Саме в цю епоху авторитарне міфологічне мислення вперше в історії почало витіснятися уявленнями про особистість, яка є суверенним носієм морального вибору. Зазначена духовна революція стала відповіддю культури на небезпечний розрив між технологічною могутністю та

попереднім історичним досвідом моралі; «промислова» та «інформаційна» революції розгорталися вже в межах нового історичного часу. Революції бувають тотальними лише між різними циклами. За змін революційного типу переважає колективна мобільність, пов'язана зі зміною становища певних соціальних груп у системі соціальної стратифікації [356, с. 198].

Звичайно, з огляду на запропоновану концепцію універсального епохального циклу, вищенаведені «революції» досить часто зливаються в нашо-му уявленні зі змінами коеволюційного типу. Проте більш чітка диференціація цих типів трансформації вимагає додаткової розробки системи критеріїв.

Отже, повертаючись до викладу концепту, зазначимо, що після чергового революційного періоду оновлення суспільства настає нормативний період інволюції. Слід пам'ятати, що органічною складовою розвитку є інволюція як зворотний розвиток та відмирання старих форм.

Епохальний період «*інволюція*» має смислове історичне наповнення в засвоєнні складовими соціальної системи (особистостями, суспільством, цивілізацією) нових загальносистемних якостей, набутих суспільством у попередній період розвитку. Цей період до певної міри нагадує фази соціалізації поколінь.

Під соціалізацією ми розуміємо процес засвоєння індивідуальних психологічних механізмів поведінки, соціальних норм і цінностей, які забезпечують діяльність людини в певному суспільстві.

Соціалізація здійснюється і у внутрішньому світі людини. Визначенням нормам та правилам мають строго відповідати поведінка та система цінностей. Посилюються принципи цілісності, ієрархії, цілеспрямованості. У марксистському розумінні саме за інволюції буття визначає свідомість.

Натомість в умовах еволюції спостерігається зворотний вплив. Ф. Фукуяма зазначає, що «нерозуміння того, що економічна поведінка обумовлена свідомістю та культурою призводить до поширеної помилки — пояснення навіть ідеальних за природою явищ матеріальними причинами. Глибинні процеси історії обумовлені процесами, які відбуваються у свідомості» [410, с. 296].

Для зазначеного етапу характерне згорання соціальних процесів у просторі, спрощення соціальної структури, певний традиціоналізм. Соціальна структура як система відносин, які врешті організують суспільство в єдине ціле, в інволюційній фазі циклу стабільно зберігає сукупність соціальних статусів різних груп, прошарків, класів. Особливо відчутною стає ієрархічна організація соціальної структури на підставі нерівного доступу до ресурсів.

Таке суспільство має «закритий» характер і завдяки цьому підтримує соціальну стабільність. Ступінь свободи індивіда в такому суспільстві обме-

жений впливом колективу. Визначальною є морально-етична складова розвитку. Суспільство на цьому етапі намагається зміцнити власні традиційні засади, а особистість, навпаки, готується протиставити себе суспільству. Посилення колективістської моралі висуває на перший план суспільно важливі цілі та інтереси. Переважає емоційно-чуттєва поведінка людини, більше орієнтована не на самоконтроль, а на соціальний контроль ззовні.

У політичній сфері панує стабільний порядок, який існує за рахунок певного обмеження громадянських прав та свобод і підтримується переважно авторитарними методами, або через суто формальні представницькі процедури. Економіка розвивається за рахунок екстенсивних методів при відповідному споживацькому ставленні до природних та людських ресурсів. Коли соціум перебуває в інволюційній стадії розгортання циклу його буття визначає свідомість. Соціально переважно визначає індивідуальні психологічні особливості. Люди стають більше схожими на час, в якому вони живуть, ніж на своїх батьків. При цьому суспільні правила та норми наче резонують із загальними віруваннями. Проте жодна колективна мораль не може перемогти нудьгу, яка спонукає багатьох до пошуку пригод та задоволення гострих амбітних емоцій.

У соціокультурній сфері спостерігається поступове засвоєння та використання нових соціальних символів (влади, багатства, престижу), стверджується новий кодекс поведінки, який стає «класикою» та заперечує як «реакційні» або «неприємні» стилі та мову контркультури. Саме остання, як вода, точить камінь традиції, тим самим поступово набирає обертів підготовка до наступного перехідного періоду, що здійснюється через ідеалізацію майбутнього.

Інволюційний період нашої історії охоплює для України та Росії радянський час. Білорусь тоді, за даними деяких емпіричних досліджень, перебувала ще в еволюційному етапі розвитку.

Транзитивні (перехідні) періоди суспільного розвитку характеризуються протилежними за напрямом змін історичними фазами: коеволюцією та революцією. М. Моїсєєв наголошував, що елементи системи розвивається в умовах коеволюції, якщо його розвиток не порушує розвиток системи, це період сталої нерівноваги. [179, с. 32].

Коеволюція є механізмом змін всередині системи, натомість революція змінює саму систему. На відміну від коеволюції, революція є якісною трансформацією всієї соціальної структури суспільства. Революція немовби узагальнює результати розвитку суспільства протягом всього епохального циклу і відкриває новий.

Коеволюція є фазовим переходом, «поворотною точкою» від нормативного періоду інволюції до нормативного періоду еволюції. Провідним

соціально-історичним суб'єктом кризової доби коеволуції є все ще колективізовані індивіди, які поки що мислять категоріями «Ми». За цих обставин зміна нормативів соціальної поведінки, соціальних інститутів, напрямку соціальних процесів нібито дзеркально доповнює відповідні характеристики докризового стабільного періоду. Цей перехід реалізується в рамках єдиного циклу, тому змінюється лише полярність системних якостей суспільства (вектори соціального розвитку). Водночас саме за коеволуційної перехідної доби відбувається формування передумов для гармонійного існування в майбутньому, еволюційному, етапі циклу достатньої кількості самодостатніх індивідів, які під впливом наростання інноваційної хвилі створюватимуть загрозу появи «стабільної нерівноваги». Нових рис набуває соціальний контроль як сукупність норм і цінностей суспільства, а також санкції, які застосовуються для його здійснення.

Індикатором коеволуційного періоду є справжній вибух індивідуальної активності. Поступово послаблюється соціальний інституційний контроль, водночас посилюється потреба контролю за розвитком соціальних конфліктів.

Поступово визначальним чинником соціального життя стає якість інновацій. Порядок починає переважати над хаосом. Політична система активно перетворюється. Впевнено вступає в силу суб'єкт «Я». Економічний порядок трансформується в напрямі розширення свободи економічної діяльності. У соціокультурній сфері офіційна символіка культури та символи контркультури поступово змінюються місцями. З'являються нові теми для творчості. Саме ці чинники стають визначальними для наступного, еволюційного, етапу розгортання епохального циклу.

Синергетика перетворюється на науку про стани систем, які перебувають у нестійкій рівновазі, властивій коеволуції. Кількість реальних сценаріїв завжди обмежена. Якщо події увійшли в один із можливих режимів, система більш-менш стабільно змінюється саме в напрямі цього тимчасово (з огляду на логіку всього циклу) кінцевого стану. Чим вищим є статус соціального суб'єкта, тим пізніше він вступає в трансформаційний період. Цей час теж може бути структурований. За змін коеволуційного типу переважає горизонтальна мобільність, тобто зміни становища, які не призводять до радикальної індивідуальної мобільності, тобто індивідуальної зміни становища індивіда в системі соціальної стратифікації.

Нормативному періоду «*еволуції*» властивий розвиток загально-системних процесів у просторі й часі, укладення соціальної структури та підвищення інноваційної діяльності. Основною характеристикою періоду еволуції стає стабільність змін. Суспільство набуває нових соціальних рис та атрибутів. Відбувається розкріпачення індивідуальної активності.

Суттєво збільшується кількість соціальних ролей, які примножуються в процесі інтенсивної диференціації суспільної праці та відносин [390, с. 46].

Посилюється когнітивний компонент психологічної структури особистості, що за деякими ознаками робить суспільство більш раціональним. Свідомість переважно детермінує і формує буття. Зворотний вплив стає лише опосередкованим. Тобто історична зміна одного способу мислення на інший є не смертю першого, а його виживанням, інтегрованим у новому контексті, що включає розвиток і критику його власних ідей [125, с. 301]. Переважають особистісні інтереси та пристрасті. Індивідуальні психологічні особливості активно детермінують соціальні процеси, явища та інститути.

Історичною ознакою еволюційного періоду є набуття суспільством нових соціальних характеристик, у тому числі актуалізація ознак власного попереднього періоду розвитку або атрибутів, властивих суспільствам, які перебувають в історичному розвитку на вищому щаблі. Значимо, що революція та еволюція є такими періодами в рамках одного епохального циклу, коли найбільш потужна соціальна мобільність. Випадковості, які лежать в основі еволуції, перебувають у єдності з процесом розвитку.

Суспільна рівновага підтримується інноваційними надбаннями. Умовою інноваційної активності в еволюційний період є розкріпачення індивіда і посилення предметно-когнітивного компоненту в психологічній структурі особистості. Основною характеристикою еволуції стає стабільність змін. Історичний розвиток в цілому переходить на якісно новий щабель. По суті створюються всі передумови для формування нової соціальної системи. Зокрема, одним із завдань періоду еволуції є модернізація традиційного суспільства.

У політичній сфері панує свобода вибору та принцип консенсусу при прийнятті рішень. Економічне зростання досягається за рахунок інтенсивного господарювання, інноваційних процесів та технологій, які поступово модернізують суспільство. Водночас порушуються принципи сталого економічного зростання, яке досягається гармонією екологічного захисту та економічного розвитку. У соціокультурній сфері розквітають тисячі стилів. Пліуралістичними стають норми соціального життя та ієрархія символів. Соціальна активність максимальна. Це стосується мобільності вертикальної, тобто зміни становища індивіда щодо підвищення або пониження його соціального статусу.

Мобільність соціальних ролей посилює тенденцію до змін не лише власної структури та соціальних меж діяльності, а й структури соціальних суб'єктів більш високої ієрархії. Водночас екстремум еволюційного періоду розгортання циклу поступово готує соціальну систему до революційних випробувань.

Таким чином, спрощено схематично універсальний епохальний цикл може бути представлений таким чином: революція — інволюція — коеволуція — еволюція — нова революція, яка завершує поточний цикл та відкриває новий. Нормативним періодом інволюції та еволюції властиві цілісність і стабільність тенденцій спрощення (для інволюції) або ускладнення (для еволюції) соціальної структури. При цьому не виникає невідповідності між окремими змінами структур, груп і відповідно між нормативною структурою, ідеальною структурою, інтерактивною структурою та структурою інтересів. У персональному плані обов'язки людей, пов'язані з певним соціальним статусом, узгоджуються з їхніми переконаннями та інтересами.

Натомість для перехідних етапів, якими в нашій моделі є революція та коеволуція, властива аномія, тобто суперечність між нормативними змінами та змінами інтересів, певна шизофренізація масової свідомості, а саме суперечність між ідеальним виміром та виміром інтересів, певна соціальна фрустрація, відмова від легітимізації, суперечність між нормативним та ідеальним.

Для інволюції властивим є процес соціалізації, для еволюції — соціального контролю. У період інволюції панує соціальна злагода, влада законів, люди альтруїстично налаштовані, готові принести в жертву особисті інтереси заради інтересів соціальної групи або суспільства в цілому. У рамках універсального епохального циклу чергуються нормативні періоди, коли може накопичуватися різноманітність форм соціального буття, та перехідних, коли здійснюється відбір систем, які накопичили достатній внутрішній ресурс для виживання в умовах трансформації. Інволюційний період соціально-історичного розвитку продукує зміст певної епохи, натомість революція задає його на цілий цикл.

У рамках циклічної парадигми слід відмовитися від стереотипів лінійного розвитку, адже ритм соціального життя є завжди нерівномірним. Інверсія може розглядатися навіть як певний форс-мажор, коли пануючим є психологічний стан, коли є воля і сила, але немає сили волі.

Питання тривалості циклу та його періодів пов'язано з проблемою внутрішньої структури циклу та з'ясуванням механізмів переходу від однієї фази до іншої. Ранні цикли розвитку є найбільш тривалими.

Причини цього комплексні. Різною може бути не лише тривалість цілих циклів, а й окремих періодів. Інверсія найбільш властива перехідним періодам циклу, особливо в умовах переходу до нормативних періодів. Врешті, тривалість циклу залежить від того, якої складності історичні завдання вирішуються в цей час. Кожен з періодів циклів автоматично не закінчується, поки ці завдання не відпрацьовані — перехід до нового етапу

циклу не відбувається. Навпаки, можливим є повернення до попереднього етапу розвитку. Ключовою у цьому контексті є ідея найближчої зони розвитку, досягнення та функціональне освоєння якої є метою певного етапу циклу.

Цикл може бути незавершеним або перерваним в силу різних іманентних щодо суб'єкта та зовнішніх історичних обставин. Французький філософ Мішель Фуко, досліджуючи поняття перервності, зазначав, що воно є водночас інструментом і об'єктом дослідження, бо окреслює те поле, в якому утворюється, бо воно дозволяє індивідуалізувати сфери досліджень, але може бути визначене лише як результат їхнього порівняння [311, с. 15].

Під дією цих самих причин може порушуватися ритм розгортання циклу. Ми ведемо мову про дихотомію особистісного, суспільного (національного-державного) та цивілізаційного циклів. Вони, в свою чергу, перебувають у стані залежності не лише один від одного, а й від інституційних соціокультурних, політичних, економічних, психологічних та інших циклів.

Соціальний механізм зміни фаз циклу є складним комплексним системним феноменом, який гармонійно поєднує психологічні, соціокультурні, соціально-економічні та соціально-політичні причини. Наприклад, зростання продуктивності певних технологій, пов'язане з переходом від екстенсивного до інтенсивного розвитку, водночас породжує комплекс екологічних проблем, які справляють вплив на соціальні відносини. Водночас за таких умов посилюється групова ідентифікація, ускладнюються організаційні зв'язки та внутрішня диференціація суспільства. Посилюється когнітивна складність мислення, вдосконалюються прийоми досягнення міжгрупового та внутрішньогрупового компромісу. Тобто, об'єктивно виникають передумови для чергового демографічного вибуху, відповідного зростання соціальних потреб та прагнень і настання нового циклу.

Отже, нова структура принципів соціально-історичної циклічності має спиратися на систему таких принципів: холізм, асиметрія, релятивізм, дихотомія, спрямованість, ієрархічність, функціональність.

Принцип холізму полягає в адекватності та релевантності логічної відповідності.

Ідея асиметричності розкриває саму природу живої соціальної матерії.

Щодо ідеї релятивізму (відносності) французький соціолог П. Бурдьє слушно наголошував, що соціальний закон є історичним, оскільки він дійсний доти, доки йому дозволяють діяти, тобто допоки ті, хто ним послуговується, можуть пролонгувати умови його дії. Соціальна наука лише реєструє у формі законів-тенденцій логіку, яка характеризує певну гру сил у певний момент, та діє на користь того, хто панує у грі і в змозі визначити її правила [36, с. 109].

Дихотомія різних циклів характеризує співвідношення між різними типами циклів, які співіснують у моделі універсального епохального циклу.

Спрямованість властива всім типам циклів.

Ієрархічність відповідає основним концептуальним принципам побудови моделі взаємозалежності між різними соціальними циклами.

Функціональність кожного з періодів циклу полягає у їхній взаємозумовленості та виконанні певних функцій у межах відпрацювання стратегічних завдань кожного універсального циклу.

Зміни повних епохальних циклів торкаються вже не лише певних станів соціальних суб'єктів, а й соціальних законів, адже немає позаісторичних універсальних соціальних законів. Соціальний розвиток змінює свій зміст упродовж історії.

2.8. Циклічна парадигма й історична соціологія: перспективи досліджень

Насамперед мова має йти про низку прикладних емпіричних досліджень, які мають дати матеріал для чіткого визначення критеріїв етапів циклу. Перспективною видається низка конкретних досліджень у галузі політології, економічної науки, культурології. Подальшої розробки потребують прогностичні засади циклічної парадигми, насамперед це стосується інструментальної частини концепції.

Проілюструємо як працює концепція універсального епохального циклу на конкретному історичному матеріалі.

Гіпотеза — до певної міри навіть інтуїтивне осягнення соціальної реальності, сформульоване на основі певних фактів, істинне значення яких ще потребує емпіричної перевірки.

Подальше оформлення концепції універсального епохального циклу пов'язано з формуванням системи показників для об'єктивної ідентифікації фаз циклу розвитку різних суб'єктів. Зазначені показники мають відповідати принципам систематичності, репрезентативності, адекватності, розрізнення, змістовності, стандартності, співставності, обґрунтованості, ефективності, універсальності, функціональності.

Водночас різноманітність зв'язків між змістовними елементами створює об'ємний сенс, який народжується лише із співвідношення всіх елементів між собою та у відношенні кожного з них до цілого [153, с. 267].

За Р. Мертоном, теоретична кодифікація є приведенням у логічну систему змістовних понять та формулювань теорії, які використовуються при аналізі певних проблем. Продукт такої кодифікації — це парадигма, яка орієнтує подальші теоретичні та емпіричні дослідження [175, с. 269].

Далі розглянемо найважливіші сфери застосування цього методу до конкретних галузевих соціологій.

РОЗДІЛ 3. ВЗАЄМОДІЯ ІСТОРИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ, ГАЛУЗЕВИХ СОЦІОЛОГІЙ ТА ІНШИХ СОЦІАЛЬНИХ НАУК

Поєднання теоретичних та методологічних можливостей історії та соціології створює таку наукову сферу, коли вже не історія як наука визначає спосіб пояснення соціальної реальності, постановки і вирішення наукових проблем, а лише принцип історизму, поширений і на саму історичну науку. Це означає, що все, що стало в суспільстві традиційним, врешті змінюється на щось інше, тобто кожна попередня форма є лише підґрунтям для наступної. Отже, історична соціологія використовує історичний зв'язок між подіями, явищами, процесами, складовими соціальної структури як один із різновидів соціального зв'язку. Саме тому історія становлення власних предметів галузевих соціологій відрізняється від історичної соціології, пристосованої до відповідного предмета тим, що в кожній із розглянутих галузевих соціологій досліджується історичний контекст як тип соціального зв'язку.

Людина поєднує в собі абстрактні істоти *homo politicus*, *homo oeconomicus*, *homo religiosus*, які є предметами різних наукових досліджень. Проте холістичні дослідження, які виходять за межі певної інтелектуальної моди постмодерну, досі недостатньо широко використовували циклічні підходи до вивчення різних соціальних феноменів. Адже знання фрагментів, досліджених окремо, один за одним, ніколи не приведе до пізнання цілого як складної системи. Розроблені з цією метою соціальні теорії типологічно можуть поділятися на пояснюючі (тобто такі, що долають розрив між теорією та емпірією), евристичні (які дають відповіді на питання щодо природи соціальної реальності), аналітичні (які класифікують поняття, зокрема в рамках існуючих теорій).

Дискусії на XV Світовому соціологічному конгресі підтвердили тенденцію до своєрідної атомізації соціології. Нові спеціальні соціологічні теорії, покликані досліджувати закономірності розвитку та функціонування соціальних спільнот, соціальних інститутів та процесів, все більше віддаляються

одна від одної. Здається, що нині ми знаємо все більше про все менші соціальні об'єкти, але, на жаль, втрачаємо загальне бачення.

Американський поет XIX ст. Еліот слушно висловився, що, правда, не з приводу міждисциплінарності, але, на нашу думку, досить вдало розкрив її проблематику: там, де є мудрість, втрачено знання, де є знання, втрачено доступ до інформації, яка дає можливість їх нарощувати і оновлювати, там, де є доступ, виникає проблема дефіциту даних.

Соціум та індивід немовби обмінюються своїми суб'єктивними цінностями. Як слушно зазначає П. Штомпка, одна система розкриває свої можливості для взаємодії з іншою [295, с. 6]. Те саме відбувається між національно-державними та цивілізаційними утвореннями. Тому знання окремих фрагментів навіть не дає можливості зрозуміти ці фрагменти, але робота з синтезу може проводитися лише після аналізу. Вона — продовження аналізу, його сенс та виправданя. Це особливо важливо для історичної соціології, адже історичні події та соціальні зміни найчастіше є результатом певної системи причин, жодна з яких не може вважатися першопричиною.

Отже, соціологічна наука диференціює дійсність, аби краще її дослідити, завдяки перехресному вогню міждисциплінарних та порівняльних методологічних підходів, які безперервно перекривають один одного та наближають нас до більш повного розуміння феномена розвитку різних соціальних механізмів [225, с. 68]. Спробуємо поглянути з цієї точки зору на можливість циклічної соціальної парадигми історичної соціології.

Класик соціологічної думки Макс Вебер слушно зазначав, що підставою для диференціації наук мають бути концептуальні зв'язки між проблемами. Отже, «там, де за допомогою нового методу досліджується нова проблема й завдяки цьому знаходиться істина, відкриваються нові точки зору, виникає нова наука» [285, с. 14]. Саме таким чином можна трактувати розвиток історичної соціології.

У зазначеному контексті ключовою проблемою є з'ясування міждисциплінарних аспектів історичної соціології, їхнього значення для евристичних можливостей найважливіших галузевих соціологій. Формами міждисциплінарної взаємодії, актуалізованої історичною соціологією, можуть бути запозичення окремих наукових напрямів, спостереження, висновки, цілісні концепції.

У цьому розділі проілюструємо, як запропонований концепт застосовується на макрорівні (міжнародні системи), на середньому рівні (корпорації, політичні партії), на мікрорівні (соціальні гендерні, демографічні групи, когорти), а також в деяких інституціональних системах суспільства (право, освіта, наука, релігія).

Мова піде про прикладні циклічні моделі, які характеризують авторський підхід до історичного аналізу розвитку найважливіших соціальних інститутів та форм організації соціального життя. Зокрема, спробуємо ідентифікувати предметні межі, показати завдання та пізнавальні можливості запропонованого підходу в галузях, які загалом характеризують різні аспекти соціального як наукової проблеми.

У зв'язку з цим розглядається історична політична соціологія як синтетична наукова дисципліна, пов'язана з історією, соціологією, політологією. Етнічні, військові, міжнародні аспекти феномена політичного, що виокремлюються як самостійні наукові галузі, відповідно пов'язані з історичною етносоціологією, історичною воєнною соціологією, історичною соціологією міжнародних відносин. Соціальна історія розглядається насамперед як повсякденне життя, символічно повернуте в минуле.

Питання матеріального виробництва, економічних відносин у соціально-історичному контексті розглядаються крізь призму історичної економічної соціології.

Найтонші та найскладніші соціально-історичні аспекти духовного життя, пов'язані з проблемами взаємодії історії та психології, історії та культури, історії та релігії, історії та освіти, історії та науки як соціального інституту, історії та права висвітлюються в параграфах, де розкривається суть історичної соціальної психології, історичної соціології культури, історичної соціології релігії, історичної соціології освіти, історичної соціології науки, історичної соціології права.

Проблеми впливу просторових чинників на соціально-історичний процес з точки зору циклічних підходів порушуються у параграфах, присвячених історичній соціальній географії, історичній соціальній екології, історичній соціальній глобалістиці.

Гендерні та демографічні аспекти як предмети вивчення в рамках методологічних підходів, пропонує історичною соціологією, розглядаються в частинах монографії, що стосуються гендерної історичної соціології та історичної демографії.

Нарешті, у заключному розділі монографії ставиться питання прогностичних можливостей використання моделі універсального епохального циклу в соціальному прогнозуванні.

3.1. Соціальна географія та історична соціологія

У XIX ст. французький географ Е. Реклю визначив історію як географію в часі, а географію — як історію у просторі [111, с. 10]. Подібна традиція визначення важливості географічного знання для адекватного розуміння історичних подій формувалася ще в античній історіографії.

Досить лише згадати про «батька історії» Геродота, який був мандрівником по тодішній Ойкумені, завдяки чому і збирав інформацію про різні народи.

Починаючи з творів Ш. Монтеск'є, який намагався пояснити природу «Духу законів», виходячи з географічної долі певних народів, достатньо впливовим став географічний детермінізм. Зокрема, німецький філософ К. Ясперс наголошував, що географічне виправданої претензії на історичну рівність бути не може [331, с. 199].

Французький географ **Поль Відаль де ла Бланш (1845–1918)** та інші географічні детерміністи наголошували, що природа буквально диктує хід історичного процесу, а всесвітня історія розглядається як історія локальних цивілізацій. Географія змінюється так само швидко, як ідеї та технології. Географічне становище може стати важливим політичним фактором лише через соціальні дії людей.

Політичні зміни XV–XVI ст. створили передумови для зовнішньої експансії європейців, яка зрештою привела до головного результату великих географічних відкриттів — утворення світового ринку та наступного розвитку капіталізму в різних регіонах світу.

Отже, виникнення європейської світ-економіки за І. Валлерстайном у «довгому» XVI ст. (яке, на його думку, тривало у 1450–1640 роках) завдячує сприятливій історичній кон'юнктурі. За часів західноєвропейського Ренесансу поверталися із небуття античні географічні знання, поширювалася інформація про подорожі купців та місіонерів.

Період XVI століття в Європі був часом релігійного розбрату між католиками та протестантами, тому об'єднання Європи в рамках єдиної імперії було неможливим. Внаслідок цього західноєвропейські народи почали активно створювати колоніальні системи. Цьому сприяв той факт, що дві могутні імперії — Російська та Османська — боролися між собою та взаємно нейтралізували одна одну.

На тривалу тенденцію, яка описується як криза феодалізму, наклалася безпосередня криза, спричинена кліматичними змінами. Це створило дилему, яка могла бути вирішена лише завдяки географічному розширенню розподілу праці. Крім того, баланс між системними силами був таким, що робив цей процес можливим.

Отже, географічна експансія європейських народів, які замість євангелізації несли колоніалізм, збіглася з демографічною експансією та постійним зростанням цін внаслідок великого притоку золота з Америки. Захід побудував себе на матеріалі колоній. Великі географічні відкриття визначили тенденцію формування євроцентристської картини світу та перетворення локальних і регіональних історичних процесів на всесвітньо-історичний процес.

Природні фактори впливають на соціальні лише через людину. Дія цих сил визначається не лише фізичною дистанцією. Не менш важливе значення для історії та соціології має географія як наука, котра описує простір різної природи, в тому числі й соціальний простір. Певною квінтесенцією цієї точки зору є геополітика.

У класичному марксизмі геополітиці не було місця, адже наголошувалося, що світовий пролетаріат не має батьківщини, тому він у своїй боротьбі нібито не залежить від будь-яких геополітичних розрахунків. Подібна позиція К. Маркса була зрозумілою, адже геополітика починає особливо інтенсивно розвиватися вже за доби імперіалізму, тобто на межі XIX–XX ст.

Геополітика — це по суті міф вищого рівня, який визначає необхідність просторового виявлення інших міфів [94, с. 167]. Геополітика вивчає значення просторових факторів для досягнення політичних цілей.

Іконографія простору формує смисловий простір культури. У геополітичному сенсі іконографію східних цивілізацій визначає суходіл, а західних — стихія моря. Дім став символом суходолу, а корабель — символом моря. Протистояння морського та континентального світів стимулює дуалістичне напруження, яке стимулює весь історичний процес.

Тоталітарний режим, по суті, є технологією геополітичного прориву великої держави в ситуації критичного геополітичного стиснення. Історія цивілізації може розглядатися як духовне освоєння території та часу.

Ідентифікація фаз циклів може відбуватися на основі ретельного вивчення динаміки співвідношення соціокультурних меж та державних кордонів. Розміри території держави не є пропорційними його могутності.

Проблема просторової ідентичності зберігається в об'єднаній Європі [401, с. 34]. Інтеграція має подолати тенденцію до занепаду Європи. Дослідження цієї проблематики спрямована на з'ясування меж соціокультурних кордонів. Ще Г. Зіммель зазначав, що кордон — це не просторовий факт з соціологічним ефектом, це соціологічний факт, який оформлений простором. Кордон розглядається як результат життєвої рівноваги сил між сусідніми народами.

Геополітика встановлює об'єктивну залежність суб'єкта міжнародних відносин від сукупності матеріальних фактів, які дозволяють здійснювати контроль над простором. У рамках атлантичного проекту офіційною є ідеологія прав людини. Альтернативною є євразійська концепція. Її варіанти — консервативна націонал-більшовистська та ліберальна (сакральна географія). Схід розвиває ідею сакральної позитивності простору. Іконографія простору включає в себе увесь архітектурний досвід освоєння певної території. Захід готовий принести простір у жертву іншій матеріальній вигоді.

У циклічному контексті мова має йти насамперед про світові геополітичні цикли, які характеризують підйоми та падіння великих держав. Для інволюційної стадії циклу властива геополітика конфронтації, натомість для перехідних стадій провідною, скоріше за все, є геополітика взаємодії. За критеріями впливу наукових відкриттів на процес стискання географічного та соціального простору: перша фаза — сухопутні подорожі, друга — мореплавання, третя — зв'язок та авіація, четверта фаза — ракетно-космічна.

Географічний напрям у соціології може плідно співпрацювати з історичним у дослідженні особливостей різних поселень.

Традиційно історична географія трактується як спеціальна історична дисципліна, натомість вона має й самостійне значення. Наприклад, історична фізична географія досліджує загальні питання розвитку та зміни географічного середовища за історичний час, формування антропогенних ландшафтів різних типів.

Л. Гумільов писав, що історична політична географія досліджує політичну карту, кордони держав та державний устрій минулих епох; історична географія населення вивчає демографічні, етнічні, релігійні особливості розміщення та міграцію населення на різних етапах історичного розвитку; історична соціальна географія досліджує соціальний склад суспільства, його структуру в географічному вимірі; історична економічна географія вивчає зміни в просторовій організації виробництва в цілому та в окремих його галузях; історична культурна географія досліджує географічні аспекти розвитку духовної та матеріальної культури.

На початку XXI ст. завдяки успіхам науки та техніки зменшується значення чинника географічної розмежованості, водночас формується нова мережа океансько-континентальних зв'язків. Океани зв'язують континенти: Тихий океан — Америка — Атлантичний океан; Атлантика — Євразія — Тихий океан; Індійський океан — Південно-Східна Азія — Тихий океан. Спостерігається подолання обмеженості цивілізаційного, культурологічного, регіонально-економічного та геополітичного поділу світової цілісності [287, с. 50].

Подальші дослідження пов'язуються із з'ясуванням критеріїв залежності соціальних та географічних чинників на різних етапах розгортання епохальних циклів історії.

3.2. Соціальна психологія та історія

Ще Сократ вважав взаємодію розуму, моралі та поведінки людей головною характеристикою соціального.

Розвиток сучасних гуманітарних наук стимулює потребу в налагодженні міждисциплінарних зв'язків між різними соціальними галузями.

Ця загальна тенденція знаходить своє відображення і в проблематиці вибудовування теоретичних зв'язків між історичною соціологією як галузевим соціологічним дисципліною, що пов'язана з використанням історичного методу в соціології, та соціальною психологією. Головною метою цього процесу є пошук нових теоретичних, методологічних та концептуальних підходів до проблем соціально-історичного аналізу.

Прикладне значення результатів розвитку цих аспектів міждисциплінарної співпраці може мати прояв у інтенсифікації конкретних міжгалузевих досліджень, які принесуть не лише суто наукову, а й практичну користь. Остання може полягати в досягненні ступеня більшої адекватності соціально-психологічних підходів щодо системних та компаративних історико-соціальних досліджень. Тим самим традиційне уявлення про те, що на уроках історії ніхто не вчиться, врешті решт може бути переглянуто.

Загалом, налагодження діалогу з теоретичних та методологічних питань між істориками, соціологами та психологами відбувається досить складно та суперечливо. Серед причин цього назвемо певний традиціоналізм, зашореність проблемами власної наукової дисципліни, переконання в неможливості узгодження термінологічного та понятійного апаратів різних соціальних наук.

Проте ці проблеми, властиві для будь-яких міждисциплінарних досліджень, лише стимулюють зацікавленість багатьох вчених у вибудовуванні спільних проблемно-концептуальних зв'язків між гуманітарними науками. Адже на межі XXI ст. стрімко поширюється переконання в потребі інтенсифікації розробки так би мовити «спільної мови» для діалогу між представниками різних соціальних наук. Звичайно, ця потреба частково усвідомлювалась і раніше.

Так, один із засновників французької історичної «школи Анналів» Марк Блок наголошував, що предмет історії — це свідомість людей [26, с. 86]. Отже, з точки зору нової соціальної історії ключовим питанням є тлумачення в минулому мотивів людської поведінки. Ця задача є методологічно надзвичайно складною, тому її розв'язання неможливе без використання відповідних підходів інших соціальних наук.

Слід зазначити, що міждисциплінарні зв'язки між соціологією та психологією є традиційними та плідними. Зокрема, італійський соціолог Вільфредо Парето визначав психологізм у соціології як школу «другого позитивізму». Він вважав головним соціальним феноменом емоційну сферу людської діяльності, важливе значення для якої мають культурно-історичні фактори. Французький соціолог Серж Московічі також наголошує, що соціальне та психологічне можна відокремити лише досить умовно.

А німецький соціолог Теодор Адорно називав соціологію науковою про саморефлексію суспільства.

Окремим напрямом соціологічних студій є біхевіористський, який найбільш «тісно» пов'язаний із соціально-психологічними прикладними дослідженнями.

Так, американський соціолог Георг Хоманс зробив суттєвий методологічний внесок у формування сучасних міждисциплінарних зв'язків між соціологією та соціальною психологією. Зокрема, це стосується тлумачення психологічних механізмів вибору суспільних ціннісних орієнтацій різними соціальними групами [390, с. 30].

Найбільш плідною ідеєю біхевіоризму для соціальної історії є теорія Джорджа Міда про рекурсивну взаємозалежність між соціальним оточенням, індивідуальною та колективною поведінкою. Він назвав свої погляди «соціальним біхевіоризмом».

Водночас один із сучасних класиків біхевіоризму Б. Скіннер дотримується точки зору щодо незмінності природи людини та неможливості її вдосконалення, заперечуючи тим самим ідею можливості історичної зміни типів та форм людської поведінки [89, с. 43–46].

При цьому ключовим завданням соціальної психології в її біхевіористській інтерпретації стає оволодіння методами управління поведінкою людей за допомогою спеціально підібраних підкріплюючих стимулів. Історія різних авторитарних та диктаторських режимів дає багато інформації для роздумів з цього приводу, але залишимо їх за межами нашої монографії.

Значну увагу психологічним феноменам соціального приділяв класик інтегральної соціології Питирим Сорокін, який, зокрема, дослідив зміни людської поведінки в революційні епохи [258, с. 45].

Проблеми соціальної психології також мають суттєве значення для історичної науки. Наявна історіографія публікацій, присвячених проблемі зв'язків між історичними та соціально-психологічними дослідженнями, стосується кількох тематичних напрямів. Зокрема, назовемо такі: психологічні портрети історичних діячів, аналіз соціально-психологічних засад історичного розвитку різних проявів культури, висвітлення історичних аспектів становлення етнічної та національної психології, а також узагальнення особливостей масової поведінки та впливу на соціально-історичні процеси психологічних факторів.

У рамках соціальної антропології досліджуються історичні аспекти розвитку магії. Найчастіше охота на відьом здійснювалася між родичами як своєрідна форма конфлікту різних поколінь або сусідами. Історична антропологія розглядається як історія звичок [110, с. 30].

Так, найчастіше ми можемо спостерігати, як у працях істориків психологія займається лише раціональним свідомістю, хоча саме ірраціональні мотиви досить часто вирішальним чином впливають на прийняття найважливіших рішень. Тому прийнятні дуже самонадіяно намагатися зрозуміти історичних діячів, не знаючи справжніх мотивів їхніх дій. [27, с. 98].

Розв'язання цієї проблеми слугують історико-психологічні портрети. Традиція їхнього створення бере свій початок від античних часів Плутарха та його порівняльних біографій. На початку ХХ ст. соціально-психологічні портрети були досить поширеними в історичній літературі, наприклад, відома галерея психологічних портретів Марії Антуанетти, Марії Стюарт, Магеллана та інших, що належать перу Стефана Цвейга.

У парадигмі історичної психології психологічні портрети плідно та майстерно опрацьовує чеський психіатр Іван Лесни. У двох томах його творів подано історико-психологічні портрети відомих діячів античної та середньовічної європейської історії, зокрема, римських імператорів Цезаря, Калігули, Клавдія, Доміціана, середньовічних королів Філіпа IV Красивого, деяких представників династії Габсбургів, Вільгельма II, Жанни д'Арк, Наполеона Бонапарта та деяких інших історичних постатей [148, с. 5].

У розумінні, так би мовити, «неврологічного підходу» до біографій історичних діячів слід сказати, що, досліджуючи девіації людської поведінки, можна втратити об'єктивні критерії для спроможності розуміння, якою має бути поведінка людини зі здоровою психікою [150, с. 59]. Так, у М. Фуко об'єктом досліджень є девіантна поведінка великих соціальних суб'єктів у формі хвороб, втрати розуму тощо [311, с. 46].

Ще один напрям психологічних портретів історичних діячів репрезентований фрейдистським напрямом. Його започаткував психоаналітичною біографією американського президента Вудро Вільсона у 1937 р. сам З. Фрейд. Цю традицію в рамках гуманістичного психоаналізу розвинув Е. Фромм, який написав психоаналітичну біографію А. Гітлера. Проте, як слушно зазначав М. Блок, мабуть жоден психоаналітик не копірився так у своїй свідомості, як західноєвропейські монахи Х–ХІ століть.

Врешті, людей у демократичному суспільстві все більше має хвилювати питання, чи приймають державні діячі важливі рішення у стані здорового глузду. Пошук відповіді на нього може відбуватися, зокрема, і завдяки розвитку психоаналітичної традиції історичних та сучасних біографій.

Аналіз соціально-історичних засад різних проявів культури є найбільш плідним полем взаємодії між соціологами, істориками та психологами. Суттєвим у зазначеному контексті є внесок французької історичної «школи Анналів», починаючи від М. Блока та Л. Февра. Зокрема, М. Блок у праці «Королі-чудотворці» показав роль уявлень у політичному житті та їх

формування в надрах соціальних груп [26, с. 77]. Помітний внесок у дослідження історико-психологічних аспектів, зокрема народної творчості середньовіччя, зробив М. Бахтін. Започаткований ним напрям культурно-історичної психології плідно розвивається [310, с. 36].

Окремий напрям становлять дослідження, виконані в парадигмі психоісторії. Зокрема, Л. де Моз розглядає психологію історії як науку, предметом якої є аналіз мотивації історичної поведінки. Крім того, значну увагу названий дослідник приділяє історико-психологічним аспектам розвитку системи освіти, оскільки від ступеня прогресивності та інноваційності розвитку навчально-виховного процесу, врешті, залежить соціально-історичний прогрес. Відповідно до психоісторичної моделі та психогенетичної теорії історії іманентна ментальна діяльність через несвідоме визначає соціальні процеси та культуру активність людської діяльності [154, с. 10]. Зокрема, табітус розглядається як сукупність набутих установок, схем сприйняття оцінок та дій, обумовлених імперативами соціального контексту, у певному місці та в певний час.

В історіографії зв'язків між історією та соціальною психологією виділяється проблематика історичної психології етносів та націй. Виникнення «психології народів» проголосили в 1860 р. М. Лацарус та Х. Штейнталь. На початку ХХ ст. ці ідеї розвинув В. Вундт. Нині виділяються компаративні та культурологічні напрями досліджень етно-психології, генезису розвитку соціальних конфліктів у різних національних середовищах [121, с. 11]. Зокрема, психоісторія вплинула на аналіз масової психології у контексті розкриття механізмів перевтілення безсвідомих імпульсів психіки у конкретні дії історичних особистостей і народних мас.

Л. де Моз також приділяє увагу емоційному життю націй, їхнім груповим фантазіям. Деякі групові фантазії є макросоціальними за своїми масштабами, що дає можливість встановити взаємозв'язок між ними та тривалими фазами розгортання соціальних циклів історії.

Етнопсихологія як міждисциплінарна дисципліна вивчає етнічні особливості психіки людей, національний характер, закономірності формування та функції національної самосвідомості, розвиток етнічних стереотипів, які є сприятливим середовищем для розвитку міжетнічних конфліктів [156, с. 12].

Історична психологія (або соціогенез) досліджує походження, розвиток вищих психічних функцій особи, міжетнічних стосунків, відмінності між якими, зокрема, обумовлюються особливостями соціалізації в різних культурах та цивілізаціях [292, с. 13]. У рамках марксистської орієнтованої психології соціогенез трактується як процес, обумовлений трудовою діяльністю («палеопсихологія» Б. Поршнева) [293, с. 14].

Наступний напрям соціально-психологічних історичних досліджень представляється історією ментальностей. Окрема увага у цьому контексті приділяється культурно-історичним дослідженням народної творчості.

Прислів'я як народна мудрість по суті є скарбницею архетипів історії ментального життя певного народу. Цей напрям історичних соціально-психологічних досліджень репрезентований історичною семіотикою та психолінгвістикою. Так, з точки зору історичної семантики поява нового слова — це вже свідчення усвідомлення певного соціального явища. А вже у галузі соціальних інститутів хаос у семантиці є свідченням безпорядку в соціальній реальності.

На теоретичній та концептуальній базі історії ментальності розвивається соціологія емоцій. Теоретик цього історико-соціологічного напрямку П. Стірнс наголошує на її відмінності від психоісторії, адже соціологія емоцій досліджує емоційні прояви ментальності як соціально-емоційний процес [313, с. 15].

Слід зазначити, що останнім часом у середовищі вітчизняних істориків посилюється інтерес до ментальної історії. У цьому контексті, зокрема, досліджується розвиток ідей та уявлень у козацькій Україні XVI–XVII ст. та психологічні мотиви дій вітчизняних історичних діячів цього періоду [329, с. 16].

З іншого боку, в літературі ми можемо зустріти скептичне ставлення до історії ментальності. Відповідні аргументи звучать приблизно так: діюві особи 500–600-річної давнини вже померли, їхній культурний світ зник, тому ми не можемо знати, що вони думали. Але навіть з цієї критичної точки зору феномен соціальної поведінки різних суб'єктів історичного процесу становить особливий інтерес.

Окрему небезпеку в цьому контексті являє собою спроба перенесення світовідчуття сучасної людини на мотиви дій, установки та поведінку людей далеких історичних епох. У зв'язку з цією досить поширеною тенденцією М. Блок зазначав, що «аби проникнути в чужу свідомість, відділену від нас низкою поколінь, треба майже повністю відмовитись від свого «я», натомість аби приписати цій свідомості власні риси, досить залишатися самим собою» [26, с. 17].

Інший напрям історико-психологічних досліджень стосується філософського соціально-психологічного аналізу процесу взаємодії між владою та соціумом. По суті, засновником цього напрямку ми можемо вважати Арістотеля, який розглянув соціально-психологічні передумови зміни циклів форм правління від демократії, олігархії, аристократії, тиранії до охлократії.

Подальший розвиток досліджень, пов'язаних із з'ясуванням історичних аспектів політичної психології, дає підстави виділити кілька наукових.

Зокрема, Х. Ортега-і-Гассет у праці «Бунт мас» поставив питання нової ролі, яку за доби політичного модерну відіграють великі соціальні маси в процесі організації влади. Доба панування мас, на думку цього іспанського філософа, є однією з передумов формування соціальної бази підтримки авторитарної влади, яка начебто намагається захищати «бунтуючі маси» від самих себе шляхом більш жорсткого соціального контролю.

Німецький соціальний філософ Еліас Канетті у праці «Маса і влада» детально розглядає історичні аспекти типологізації мас, соціально-психологічні механізми їхньої самоорганізації, вплив мас на природу та ієрархію влади, методи її функціонування, панування та перевтілення [105, с. 18].

Історичні аспекти також розглядаються і в контексті політичної психології. До Другої світової війни, наприклад, вважали, що колективна психологія майже не піддається експерименту. Однак заглиблення у механізми соціальної психології дало можливість маніпулювати масовою свідомістю за допомогою тих же політичних технологій. У контексті історичної соціології для психології політичної відкривається можливість не лише констатації маніпуляції свідомістю, а й розкриття її мотивів, адже свідомо брехня — це теж свого роду свідчення.

Крім вищенаведених напрямів взаємозв'язків між історією, соціологією та соціальною психологією, доречно виділити ще феномени масової психології у контексті універсальної історії. Зокрема, в тісному взаємозв'язку соціальна психологія з природними процесами розглядається у праці О. Чижевського, який дослідив зв'язок між проявами соціальної агресії, хвороб і т. д. та активністю Сонця [288, с. 19].

Водночас, говорячи про природний, космічний фактор, слід пам'ятати, що масова психологія виражає соціально детерміновану поведінку людей. Адже не лише буття визначає свідомість, а й навпаки, свідомість спроможна змінювати реалії буття. Тому вплив тієї ж сонячної активності на соціально-політичні процеси залежить від існування відповідних передумов суто соціально-історичного характеру.

Нарешті, завершивши наш короткий огляд існуючих різноманітних напрямів історико-психологічних досліджень феноменологічною теорією в історичній соціальній психології, яка пов'язана, зокрема, з важливими методологічними питаннями. Відомо, що на відміну від соціолога, історик не може провести натуральний експеримент, але він все-таки може провести експеримент з аналізу історичних джерел та інформації. Адже, розглядаючи історичні свідчення, історик має пам'ятати, що все побачене принаймні наполовину складається з чогото від інших.

У зв'язку з цим «школа Анналів» навіть розробила своєрідну психологію історичних свідків. Зокрема, М. Блок наголошує, що ніхто,

навіть безпосередній свідок, не може схопити занадто багато деталей подій. Причому найменш достовірними є свідчення щодо нещодавніх подій. Він зазначав, що «у нас немає іншої машини часу, ніж та, що працює в нашому мозку на сировині, наданій минулими поколіннями» [27, с. 20].

Безпосередньо проблематика історії та психології пов'язані через питання збереження історичної пам'яті. Зокрема, доктор історичних наук В. Єгоров пропонує такі методологічні підходи до дослідження феномена історичної пам'яті: слід враховувати, що вона завжди свідомо повернута в минуле з його позитивним та негативним змістом. Вибірковість свідомості визначається ціннісною сферою культури. Інтерпретація фактів має пов'язуватися з проблемою альтернатив в історії.

Врешті, якість та глибина історичної пам'яті корелюється з якістю усвідомлення історичних альтернатив. Зміна історіографічних парадигм, яка впливає на історичну пам'ять, відбувається, коли синхронізуються внутрішні процеси розвитку історичної науки та зміна культурних цінностей. Історична пам'ять також пов'язана з толерантними відносинами між різними поколіннями та з причинно-наслідковими зв'язками в історії. Вплив на історичну пам'ять, або склероз, залежить від ступеня активності історичної пропаганди та науковості історії. Якісні історичні знання, як правило, отримуються через емоційно-особистісне сприйняття [91, с. 21].

Таким чином, загальною тенденцією є, на нашу думку, суттєва психологізація міждисциплінарних соціально-історичних досліджень, предметом яких є людина та суспільство. Особливу роль у цьому контексті відіграє соціальна психологія, яка займається дослідженням особливостей того, що люди думають одне про одного, як вони впливають одне на одного, як ставляться одне до одного [169, с. 22].

Серед найважливіших проблемних напрямів історичних соціально-психологічних досліджень назвемо: аналіз передумов цивілізаційних відмінностей індивідуалізації, формування «Я-концепції» [169, с. 223], розвиток соціальних переконань як ціннісних орієнтацій у контексті поступового розвитку соціального самопізнання певних суб'єктів, висвітлення різних історично обумовлених форм та типів поведінки певних соціальних суб'єктів, аналіз соціально-психологічних механізмів конформізму, конфліктності та агресії. Суттєвий інтерес також становлять проблеми компаративістики різних цивілізаційних стратегій, врегулювання певних типів соціальних конфліктів.

Отже, загалом історіографія теми нашої статті стосується загальних питань аналізу зв'язків між історією та психологією і між конкретними галузями історії та соціальною психологією. Все вищенаведене свідчить, що найбільш потужним є психоаналітичний вплив на соціально-історичні

дослідження, а також вивчення ментальностей різних народів у історичному контексті.

Водночас потреба пошуку теорій та методів, які були б адекватнішими системній складності питання взаємовпливів психології й історії, тлумачення психологічних мотивів діяльності історичних персонажів, масових соціальних суб'єктів та соціальних інститутів спонукає до спроби запропонувати нові концептуальні підходи до соціально-психологічних аспектів аналізу в контексті історичної соціології.

Головною метою цієї праці є показ деяких можливостей застосування історико-циклічних підходів до соціальної психології історії. У цьому зв'язку, зокрема, зупинимося на постановці проблеми кореляції між феноменами циклічності соціально-психологічних процесів та циклами соціального, політичного, ментального та інших напрямів історичних досліджень.

Насамперед підхід до зазначеної проблематики відкривається через психологічні особливості сприйняття часу. Структура психології часу складається з усвідомлення одночасності, послідовності діяльності, тривалості, швидкості плинності подій життя, їх координатної розмірності у сучасному, минулому чи майбутньому, переживання спресованості, розірваності, обмеженості або безперервності часу, усвідомлення етапів вікового життя.

Проблемним є сприйняття зворотності часу, його нелінійності. Це питання традиційно розглядається в рамках причинно-наслідкової концепції. Водночас у парадигмі циклічного розвитку історії проблема детермінант соціально-історичного розвитку ускладнюється, адже за цієї теорії вступають в дію вже не лише «прямі» залежності між подіями, а й опосередковані залежності між стадіями циклів у розвитку певного соціуму.

У зв'язку з цим звернемо увагу читача на появу вітчизняних публікацій, присвячених новій парадигмі міждисциплінарного синтезу соціальних наук [14, с. 24]. Зокрема, в цьому контексті пропонується концепція універсального соціального циклу історії.

Суспільство як суб'єкт історії і світової цивілізації у своєму розвитку проходить великий життєвий цикл. По суті, історичний розвиток соціуму є реалізацією епохальних циклів, кожен з яких, за запропонованою моделлю, складається з двох періодів. Нормативні періоди в історії суспільства чергуються з перехідними, коли трансформуються структура соціуму та його інститути.

Перший епохальний період — «революція» є якісною трансформацією всієї структури суспільства. Цей процес пов'язаний із радикальною зміною соціальних характеристик. «Революція» узагальнює результати розвитку протягом всього епохального циклу і відкриває новий. Саме на цьому етапі

продукуються нові соціально-психологічні типи особистості та відповідні соціальні практики. Відбувається руйнація традиційних механізмів соціального контролю. Він набуває рис зовнішнього примусового контролю, який властивий екстравертам. Останній психологічний тип активно виходить на арену історію саме на цьому етапі. Також відбуваються радикальні зміни в ціннісній орієнтації провідних соціально-демографічних груп. Тим самим реально започатковується новий цикл соціально-історичного розвитку.

Наступний нормативний період епохального циклу — «інволюція» пов'язаний із засвоєнням соціально-психологічних характеристик, набутих суспільством у попередній період розвитку. Провідну роль починають відігравати внутрішні соціально-психологічні механізми соціального контролю, властиві інтровертам. Для даного етапу циклу властивими є певне згортання інтенсивності соціальних процесів, спрощення соціальної структури, традиціоналізм. Таке суспільство фактично є «закритим», його соціально-психологічні механізми «фільтрують» надходження інноваційної інформації, адаптуючи її до сталої традиції. Завдяки цьому здійснюється соціальний контроль та підтримуються соціальна стабільність, солідарність і єдність. Домінантними стають цінності холізму, сприйняття соціального та історичного світу як тотального Єдиного. Однак «закрита система» врешті є причиною наростання соціальної дезінтеграції та хаосу.

На зміну стабільному періоду соціального розвитку приходить трансформаційний (або «кoeволюційний»), який є протилежним за напрямом історичних змін щодо «революції». Більшість соціально-психологічних характеристик на цьому етапі перебувають у стадії флукутаційних коливань. Ця теза підтверджується, зокрема, багатьма прикладними соціологічними дослідженнями, які проводяться в сучасній Україні. Спостерігається суттєве послаблення іманентних механізмів соціального контролю, проте й зовнішній контроль в умовах соціальної аномії втрачає свою ефективність.

По суті, в моделі універсального епохального циклу «кoeволюційний» етап виконує роль соціально-психологічного механізму переходу від одного нормативного стану (інволюції) до іншого (еволюції). Загалом цей перехід реалізується в рамках єдиного епохального циклу, тому в таких умовах змінюється лише «полярність» системних якостей суспільства. Реально нові типи соціальної поведінки не з'являються. З точки зору суб'єктивного психологічного сприйняття про період «кoeволюції» можна сказати, що в цей трансформаційний час змінюються зовнішні щодо соціальних суб'єктів історичні умови, натомість соціально-психологічні характеристики акторів історичного процесу, тобто особистостей, соціальних груп та класів, а також

соціальних інститутів перебувають у стані «інверсії», тобто зворотному щодо сталих нормативних характеристик. Саме на цьому етапі поступово виникають передумови для розвитку нових суспільних практик, а також для зміни ментальності різних соціальних суб'єктів.

Сама відповідна зміна здійснюється вже на «еволюційній» стадії розгортання універсального епохального циклу, коли інноваційна активність досягає високого ступеня інтенсивності, внаслідок чого укорінюються нові соціальні практики, змінюються провідні види історичної діяльності. Соціально-психологічна стабільність утримується за допомогою неперервності змін. Найбільш адекватною аналогією у цьому плані є порівняння соціального розвитку еволюційної доби з їздою на велосипеді: допоки «крутиш педалі», ти перебуваєш в «сідлі». Накопичення психологічної «втоми», відпрацювання стратегічних завдань «еволюційного» етапу циклу розвитку поступово стимулює виникнення низки гострих проблем, розв'язання яких стає можливим вже після початку нового «революційного» етапу, який відкриває якісно новий епохальний цикл.

Визначальне значення для розвитку всього зазначеного універсального епохального циклу, на нашу думку, має духовна сфера. Саме вона «продукує» соціально-психологічні передумови для циклічного розвитку провідних соціально-історичних видів діяльності. На кожній з фаз циклу провідними видами діяльності, кожен з яких на певних історичних етапах відіграє роль «першої скрипки», є матеріальне виробництво, політика, релігія, наука, мораль, зміна повсякденної свідомості, трансформація соціально-психологічних механізмів контролю.

Так, на «революційній» стадії до соціально-психологічного феномену провідних видів історичної діяльності належать зміна механізмів соціального контролю, нові практики, які радикальним чином впливають на повсякденну свідомість, змінюючи мораль та релігійні традиції. Натомість на «інволюційній» стадії розвитку циклу провідним видом історичної діяльності є матеріальне виробництво, яке начебто покликане накопичувати «реальні цінності», що потім перерозподіляються або знищуються на наступних етапах циклу.

На «коеволуційній» стадії циклу провідну роль відіграє політика, яка впливає на всі інші типи суспільної діяльності.

На «еволюційному» етапі циклу відбувається інноваційне соціально-психологічне наповнення насамперед релігії, зміна наукової картини світу, перегляд норм моралі, з'являються нові «віртуальні» риси повсякденної свідомості. Соціальний динамізм та нестабільність у зміні механізмів соціального контролю стають умовами для розвитку органічної (за Е. Дюркгеймом) соціальної солідарності та стабільності.

Таким чином, запропонована модель універсального епохального циклу дає можливість узгодити існуючі «суперечності» між провідними парадигмами соціальної психології та історії. З одного боку, частина науковців аргументує тезу щодо незмінності соціально-психологічної природи людини: «Змінюються часи, а не люди». Натомість, з іншого боку, прихильники динамізму соціально-історичного розвитку наголошують, що «люди більше схожі на свій час, ніж на своїх батьків». Проте в моделі універсального епохального циклу обидва ці підходи стають адекватними для різних стадій циклу (революції — інволюції — коеволуції — еволюції). Відповідно використання понятійного апарату соціальної психології дає можливість поставити більш точний «діагноз» певному історичному часу, а завдяки цьому можна вирішити теоретичну проблему адекватної ідентифікації соціальних властивостей певних етапів розгортання універсального епохального циклу.

Звернемо увагу на перспективи соціально-історичних досліджень у цій парадигмі. Зокрема, нагальною потребою є розробка міждисциплінарної епістемології для верифікації теорій психологічних аспектів соціально-історичних досліджень. Також потребує уточнення система критеріїв ідентифікації соціально-психологічних рис, властивих на певних етапах розгортання епохальних циклів різним індивідам, малим та великим соціальним групам [230, с. 128–136].

Предметом історії є свідомість людей. Історик говорить мовою своєї країни та свого часу. Поява терміна є свідченням, що предмет усвідомлено. Якщо помістити поряд мови різних істориків, які навіть користуються точними визначеннями, ми не отримаємо мови історії.

М. Блок наголошував, що у нас немає іншої машини часу, ніж та, яка працює в нашому розумі на сировині, що доставляється минулими поколіннями. (26, с. 34).

Масова свідомість — це сукупність ідей, уявлень, ілюзій, почуттів, настроїв, які відображають усі сторони життя суспільства, доступні масам та здатні викликати їх інтерес. Громадська думка — це завжди певний процес, а не результат.

Криза біологічно-натуралістичних соціальних теорій наприкінці XIX ст. сприяла посиленню психологічної тенденції в соціології. Психологізм став характерною рисою «другого позитивізму». Водночас психологія початку XIX ст. була психологією виятково індивідуальності та не брала в розрахунок соціальні процеси. Поступово соціальні сили почали розглядатися як психологічні сили, що діють у колективному стані людства.

Архетип у пізній античній філософії визначається як ідея-пробраз. Теософи критикували ідею зв'язку між релігією та архетипами. [357, с. 77].

Карл-Густав Юнг (1875–1961) визначає архетип як глибинний шар несвідомого, де сплять загальнолюдські першопочаткові образи. При цьому колективне несвідоме розглядалося ним як об'єктивно психологічне, натомість особисте несвідоме — як суб'єктивно-психологічне [324, с. 71–72]. Принцип синхронічності: одночасне існування різних психологічних типів.

К.-Г. Юнг визнає, що слідом за Августином архетипами він назвав певні органи до раціональної психіки, які постійно наслідуються, мають завжди однакові форми та ідеї, які специфічно реалізуються в індивідуальному житті [325, с. 77].

За К.-Г. Юнгом колективне несвідоме є ідентичним для всіх людей та утворює загальні засади для духовного життя кожного, будучи за своєю природою надіндивідуальним. Змістом колективного несвідомого є архетипи. Архетип є описом платонівського ейдоса (психічна данність, яка не пройшла раціональної обробки) [325, с. 134].

Несвідоме розглядається як певна антитеза свідомому, це сукупність психічних процесів, які відбуваються поза свідомістю. Існує постійний зв'язок між свідомим та несвідомим.

На відміну від З. Фрейда, К.-Г. Юнг зазначав, що несвідоме — це не лише витіснене із свідомості, а й увесь матеріал, який не досягає порогу свідомості. Архетип не є успадкованими уявленнями колективного несвідомого. Під колективною несвідомістю уявляється неособиста душа, загальна для всіх людей, навіть якщо вона висловлює себе через індивідуальну свідомість.

Архетипи не лише поширюються традицією, мовою, міграцією, а й спонтанно виникають у будь-який час, в будь-якому місці, навіть без зовнішнього впливу. Як тільки люди збираються у великі групи, що пригнічує індивідуальне, архетип може навіть втілитися в особі. Несвідоме обумовлено загальнолюдською специфікою психологічної діяльності. Феномени архетипної природи є проявом процесів колективного несвідомого. Ядро значення можна лише окреслити, але не описати [325, с. 91] архетипний зміст висловлюється насамперед через метафору.

Ф. Бродель наголошував, що психологічні зміни потребують тривалого часу, оскільки ментальність змінюється надзвичайно повільно. Ментальність розглядається як історично обумовлена специфіка мислення представників різних країн та культур.

Н. Еліас наголошував, що стабілізація психологічного апарату самоконтролю є найважливішою рисою габітусу кожної «цивілізованої» людини [320, с. 242].

У ході процесу цивілізації свідомість стає все менш уразливою до потягів, а самі потяги — все менш доступними для свідомості.

На базі історії ментальностей розвивається соціологія емоцій. Її методом є дослідження емоційного боку професійної діяльності, родинного життя, виховання дітей, які історично відслідковуються через емоції: горе, гнів, скорбота, кохання. Теоретик цього напрямку П. Стірнс наголошує, що соціологія емоцій — це не звичайна психоісторія, а дослідження емоційних проявів ментальності як соціально-емоційного процесу [390, с. 87].

Феномен соціальної поведінки різних суб'єктів історичного процесу становить особливий інтерес для історичної психології. Найбільшою методологічною помилкою, на нашу думку, є тенденція переносити світосприйняття сучасної людини на моделі поведінки, мотиви дій та установки людей далеких історичних епох.

Звички, які людина сприймає через соціальну традицію, зазначав К. Лоренц, пов'язують її з людьми тісніше, ніж будь-який звичай, набутий індивідуально. Тому руйнація традицій супроводжується інтенсивним відчуттям страху та фрустрації. Причому ієрархічні відносини між тими, хто передає традицію, та тими, хто її сприймає, є обов'язковою умовою, аби людина цю норму сприйняла. З цим явищем пов'язана і проблема культурної ідентичності. Ієрархічність дає можливість зберігати стабільність структуру культури.

Історик, на відміну від соціолога, позбавлений можливості провести натурний експеримент, але він може провести психологічний експеримент з аналізу історичної інформації. У цьому контексті цікавими є механізми існування історичної пам'яті.

Німецький психолог Г. Мюнстерберг зазначав, що всі лабораторні дослідження пам'яті можуть бути до послуг історичного дослідження [185, с. 319]. Зокрема, це стосується теорії постійного формування розумових дій П. Гальперіна, який наголошував на переведенні зовнішньої предметної діяльності у внутрішні розумові дії [51, с. 76].

Важливою проблемою істориків є вивчення психологічних особливостей свідчень. Як спогади, до першопочаткових помилок сприйняття вони можуть додавати помилки пам'яті. Немає таких свідків, чиї слова завжди заслуговували б на довіру, як і не буває абсолютно правдивих свідчень. Жоден із свідків не може охопити всі деталі.

Найближчі події, як правило, дають найнедосконаліші свідчення щодо себе. Напрямок помилки майже завжди визначений. Помилка поширюється лише в тому випадку, якщо відповідає очікуваням громадської думки, вона стає дзеркалом, в якому колективна свідомість милується власними рисами.

Так, російський дослідник В. Сгоров пропонує дев'ять методологічних підходів, пов'язаних із дослідженням історичної пам'яті. Насамперед, сама проблема історичної пам'яті повернута в минуле з його позитивними та

негативними моментами. Вона включена в систему сучасної політичної свідомості. Історична пам'ять є частиною суспільної свідомості, тому вона не так персоніфікована, як соціальна. Носіями історичної пам'яті є соціальні спільноти — родини, нації, держави. Водночас історична пам'ять не може відтворюватися без механізмів збереження особистісної пам'яті, наприклад певної родини [91, с. 234].

Перекручення історичних фактів витісняє правду історії із свідомості у колективне несвідоме [91, с. 76–85].

Предметом історичної пам'яті є ціннісна сфера культури. Інтерпретація історичних фактів пов'язана з показом альтернатив. Якість та повнота усвідомлення історичної пам'яті залежить від широти та глибини усвідомлення історичних альтернатив, адже історична пам'ять шукає відповідь на питання про причинно-наслідкові зв'язки в історії.

Зміна історичних парадигм відбувається, коли внутрішньонаукові процеси синхронізуються зі зміною типів культури. Суттєвою складовою проблеми історичної пам'яті є взаємини між різними поколіннями. Тому слід співставляти проблеми історичної пам'яті та свідомості покоління з відповідними соціально-демографічними групами.

Саме тут спостерігаємо широке поле взаємодії істориків та соціологів. Якість історичної пам'яті також визначається історичною пропагандою, яка має вилікувати масову свідомість від своєрідного склерозу. Отримання достовірного історичного знання здійснюється через особистісне емоційне напруження. Врешті, історична психологія дає можливість глибше зрозуміти гуманістичну сутність історії.

3.3. Соціологія етносу

Специфічні риси народонаселення вивчає також комплекс соціальних наук. Кожна з них навіть має власну семантику визначення головних понять. Зокрема, етнос є соціально-культурною спільнотою, якій властиві специфічні культурні моделі, які обумовлюють характер активності людини у світі, та яка функціонує відповідно до особливих закономірностей, спрямованих на підтримання унікального для кожного суспільства співвідношення культурних моделей всередині суспільства включно з періодами великих соціокультурних змін. Етнос скріплюється сталою культурною традицією суспільств. У цьому контексті менталітет розглядається як духовна складова традиції [41, с. 214].

Етнічність може розглядатися як культурні звичаї чи світогляд певної спільноти людей, що відрізняють їх від інших [243, с. 187].

Нація розглядається як історичний тип етносу, якому властива цілісність економічного життя, мови, території, спільні риси культури та

побуту, національного характеру. Народність історично йде за родоплемінною спільнотою [81, с. 41].

Нація — це етнос у рамках держави. Араби — етнос, єгиптяни — нація. Етнос пов'язаний із генно-ландшафтною підсистемою, стереотипами поведінки, культурною підсистемою.

Аналіз кореляції між етнічними характером людей і зв'язку з пануючим у суспільстві соціально-політичним устроєм здійснив Платон. Він вважав, що психологічні риси змінюються залежно від змін у системі правління. За платоновою теорією, для певних форм політичного устрою характерні певні риси, зокрема, для тимократії це честолобство, для олігархії — пристрасть до накопичення, демократична людина так само різноманітна, багатоліка та прекрасна, як її держава [59, с. 37].

Ш. Монтеск'є на підставі кліматичного фактору поділяв народи на велелюбні та готові до рабства [303, с. 234].

Перша половина XIX ст. позначилася розквітом етнопсихологічної проблематики. У 1859 р. німецькі дослідники Г. Штейнталь та М. Ладарус видали працю «Психологія народів». Етнічна психологія як крос-культурна психологія або психологія, пов'язана з етнографією, розвивалася в цей час і на Слобожанщині (А. Потебня).

Друга половина XIX ст. стала часом вивчення національного характеру та перших етнопсихологічних експериментальних досліджень. Історичний підхід у етнопсихології розвивали М. Костомаров, М. Данилевський.

У праці «Про демократію в Америці» А. Токвіль розмірковував з приводу тодішнього становища та можливого майбутнього трьох рас, які населяють територію Сполучених Штатів: індіанців, негрів та білих. Зокрема, він підкреслював, що жоден африканець не прибув до США з власної волі [268, с. 104]. На думку Г. Лебона, різні етнічні психології не дають можливості тривалий час перебувати різним народам під дахом одного політичного режиму [143, с. 48]. Проте подібні висновки завжди потребують конкретно-історичної верифікації. З'ясування цих аспектів, зокрема, пов'язано із розвитком етнопедагогіки та етноконфліктології.

Незмінність національного характеру обумовлюється незмінністю кліматичних умов країни. Національний характер формується під впливом зовнішніх факторів. У гегелівському розумінні народи є тим, як вони діють. Дух народів є лише втіленням єдиного вищого духу, який через народи реалізує себе в історії.

Натомість Л. Гумільов ставив у центр визначення етнічних феноменів пасіонарність особи, чий імпульс поведінки перевищує величину імпульсу інстинкту самозбереження. Етнос розглядається ним як природно сформований на основі оригінального стереотипу поведінки колектив

людей, який існує як своєрідна енергетична система та протиставляє себе іншим таким же колективам, виходячи з відчуття компліментарності, тобто підсвідомої взаємної симпатії (антипатії) [65, с. 33].

Німецький соціолог Г. Зіммель у контексті етносоціальних досліджень наголошував, що чужинець — це не той, хто приходить сьогодні, аби піти завтра, він приходить сьогодні, аби залишитися назавжди [413, с. 316].

Важливими темами етносоціології є співвідношення між етнічною психологією та національним характером [121, с. 25]. Зазначені ментальні відмінності, зокрема, позначаються на міжнародному житті.

Виникнення національного характеру детерміновано виникненням нації. Вундт вважав предметом етнічної психології дух народу [49, с. 46]. Водночас досить складно виділити серед індивідуальних психологічних особливостей індивіда етнічні психологічні атрибути. Натомість, на думку К.-Г. Юнга, психологія окремої людини відповідає психології нації [325, с. 10].

Певним аргументом на користь цієї тези є психологія діаспори. Зокрема, російський дослідник З. Левін показав, як інородці приживалися в різні часи в різних країнах, як у цьому допомагала колективна свідомість. Так, однією з рис національної психології євреїв є бажання допомогати один одному. Або будемо разом і виживемо, або разом загинемо. Готові до втечі, тому не працювали на землі і тримали капітал у грошах, займаючись лихварством. В умовах постійних гонінь найефективніша інвестиція може бути зроблена в інтелект [141, с. 21].

У XX ст. досить інтенсивно розвивалась етнологія, яка досліджує проблеми, пов'язані із життям етносу: матеріальну культуру, ритуали, звички, вірування, родинні системи, стереотипи поведінки. Крос-культурні дослідження пов'язані з порівнянням ціннісних систем різних народів [156, с. 8]. Натомість культурна антропологія віддає пріоритетну увагу народній культурі [119, с. 49]. Етнологія ширша за своїм предметним полем.

Сам термін «етнологія» було введено до наукового обігу А. Шаваном у 1784 р. Етнологія належить до історії як пояснювальна дисципліна. Зокрема, історична етнологія досліджує механізми та закономірності функціонування і трансформації етнічних спільнот, а також механізми психологічної та соціокультурної адаптації народу до змін політичних, соціальних та культурних умов його існування.

З цієї точки зору кожна етнічна культура може розглядатися насамперед як соціально-історичне явище. Етнос визначається як іманентний соціокультурний інтегратор. Етнічні установки та стереотипи відіграють важливу роль у формуванні національного характеру. Н. Василенко розглядає національний характер як особливу установку душі, яка визначає енергетику нації [40, с. 241]. Натомість А. Шопенгауер

наголошував, що у національному характері мало гарних рис, адже його суб'єктом є натовп. Ф. Ніцше розглядав націоналізм як національну нервозність [401, с. 245].

Причому кожен етнос має центральну тему культури [156, с. 256]. Окреме місце посідає расово-антропологічна школа **А. Гобіно (1816–1882)**, яка здійснила редукцію соціального до рівня біологічного. Зазначена теорія підтверджувала західне розуміння свободи, яке аргументує право сильніших народів панувати над слабшими, та створювала ідеологічні передумови для колоніальної політики. Колоніалізм, знищуючи самотунку місцевих культур, породжує ідеологію етноцетризму, ідею порятунку лише обраних. Врешті, різновиди расизму — етнічний та соціальний [403, с. 87].

Людські раси успадковують вроджені ознаки, які не змінюються внаслідок соціального розвитку. Відповідно до цього бачення психологічні стереотипи визначають різні типи розвитку. Расизм вважає певні негативні риси атрибутом, який є властивим лише певному етносу. По суті, расизм — це ідеологія закритих суспільств, які перебувають у інволюційній стадії розгортання циклу.

Головні етнологічні школи були сформовані на початку XX ст. Зокрема, еволюціоністська теорія (Е. Тейлор) визнає певну синхронність у розвитку етносів у різних географічних центрах, натомість дифузionalістська визнає розвиток різних етнічних культур із кількох центрів (Ф. Ратцель), нарешті, функціоналістську теорію виклали **Б. Малиновський (1884–1942)** у праці «Наукова теорія культури» (1944), та **А. Радкліф-Браун (1881–1955)** у праці «Структура та функції в примітивному суспільстві» (1952). Кожна з цих теорій має рацію для різних фаз циклу.

В епоху Просвітництва головним об'єктом досліджень істориків були лише «цивілізовані» народи, натомість дослідженням «варварських» племен з XIX ст. займалася етнологічна історія, яка зосереджується на дослідженні календарних свят та церемоній. Робилися перші спроби уникнення монополії європоцентристської точки зору.

Бельгійський антрополог К. Леві-Стросс, говорячи про предметні зв'язки в дослідженні етнічних феноменів, зазначав, що етнографія займається спостереженням та аналізом людських груп із урахуванням їх особливостей. Натомість етнологія займається порівнянням описів, наданих етнографами. Етнологів цікавить не універсальність функцій та їх історичного розвитку, а різноманітність звичаїв. Коли етнолог думає, що він відтворює історію, насправді він здійснює щось протилежне, натомість коли він вважає, що не займається історією, він чинить як справжній історик, обмежений тією ж неповнотою даних [145, с. 115].

Цикли етнічного розвитку пов'язуються з динамікою етнічної картини світу, кореляцією механізмів її зміни та адаптацією носіїв культури до змін. Це також стосується міжкультурної взаємодії та гнучкості етнічної традиції.

Л. Гумільов зазначав, що лінійний підрахунок часу з'являється тоді, коли етнос починає відчувати свою історію не як виключне явище, а у зв'язку з історією сусідніх країн [65, с. 94]. З суб'єктивної точки зору історичний вік етносу такий, наскільки він себе «почуває».

Циклічні зміни також торкаються етносоціальної структури, культурної інтеграції та етнічної ідентифікації. Можливо великі фази розгортання циклів пов'язані з основними етнічними формами, такими як плем'я, народність, нація. В революційній стадії політичний націоналізм завершує націоналізм культурний. Міфологічна ідентичність є справжньою національною ідентичністю [94, с. 171].

Для коеволюційної стадії переважають маргінали як носії культур двох етносів. Етнічні константи не змінюються впродовж всього життя етносу, змінюються лише ціннісні доміанти.

В еволюційній стадії розгортання циклу розвинуті країни, як правило, зазнають демографічної експансії людей інших етнічних культур. У ситуації абсурду: можливо, доведеться виявляти етнічну терпимість до автотонних жителів.

1 травня 2004 р. розширився Європейський Союз, населення якого досягло 500 млн. чоловік. З них 220 млн. чоловік належать до національних меншин. Найважливішою стає проблема позитивної етнополітики. Проте в перехідних стадіях розгортання циклу рівень етнічної толерантності суттєво зменшується.

У будь-якого етносу є образ, так би мовити, для себе, образ для інших та образ у собі (несвідомий). В інволюційній стадії переважає іманентний образ етносу, а в еволюційній стадії зовнішній образ виходить на перший план. Новий універсальний епохальний цикл в умовах глобалізації навряд чи буде пов'язаний із нівелюванням етнічних розбіжностей, адже для створення єдиного етносу на всій планеті потрібно буде знищити зональність, циклічні рухи атмосфери, різницю між лісом та степом, а також гори й долини [65, с. 305]. Проте генна інженерія в перспективі може породити новий клас «біологічно пригноблених», що відповідно відкриє нові сюжетні лінії у розгортанні етнічних циклів.

3.4. Демографія

Демографічні показники є важливим критерієм ідентифікації певних фаз циклу для різних соціальних суб'єктів. Основний склад людства — це незліченні покоління людей, які вже померли, або ще не народилися. Тому проблема

історичної демографії насамперед пов'язана з визначенням прогностичних методів досліджень.

Впродовж історії ми спостерігаємо суперечливе ставлення до збільшення чисельності людства. А. Сміт вважав, що найбільш достовірний показник процвітання будь-якої країни — це збільшення чисельності її жителів. Проте демографічний вибух на нинішньому етапі відбувається в країнах, що є найбіднішими, а багаті країни, навпаки, потерпають від несприятливої демографічної ситуації.

А. Тоффлер визначив за масштаб історії процес зміни поколінь від верхнього палеоліту до середини ХХ ст. За цей час змінилось 800 поколінь. З них 750 жили в печерах, 70 поколінь знали писемність, 6 — книговидання, 4 — точний рахунок часу, 2 покоління — електромотор [276, с. 15].

Демографія — наука про закони відтворення населення в його історичній обумовленості. У 1662 р. в Лондоні вийшла книга Дж. Граунта «Природні та політичні спостереження, зроблені у згаданому переліку на основі бюлетенів смертності», яка вперше зафіксувала наявність певних закономірностей у демографічних процесах. Бельгієць А. Гійяр в 1855 р. визначив демографію як природну та соціальну історію людства.

Отже, демографія вивчає закономірності явищ та процесів, які в сукупності складають процес відтворення населення (народжуваність, смертність, шлюбність, статеві-вікова та шлюбно-сімейна структура населення, їх залежність від умов життя, особливостей культурних та природних факторів).

Демографія пізнає динаміку процесу відтворення населення, розробляє прогнози майбутньої чисельності населення, його склад, а також заходи з управління демографічними процесами, рівні смертності та народжуваності. Демографічну структуру складають дані про професію, освіту, етнічний статус, стать та вік [30, с. 12].

До середини ХХ ст. демографія розвивалася головним чином як демографічна статистика. Економічна демографія вивчає вплив економічних факторів на демографію в різні історичні епохи. Етнічна демографія досліджує етнічні особливості демографічних процесів, міграції населення. Соціальна демографія аналізує взаємодію соціального та демографічного розвитку, особливості, мотиви, ціннісні орієнтації демографічної поведінки [230, с. 116].

Американський біхевіорист Б. Скіннер наголошував, що найкращі контрацептиви лише тоді контролюватимуть народжуваність, коли люди будуть їх використовувати [240, с. 29]. Таке бачення пов'язує демографію з соціологією культури.

К. Леві-Стросс сформував теорію шлюбних обмінів як результату обміну жінками між багатьма соціальними групами. Так само здійснюється й обмін генофондом. Зокрема, він виділив патрілокальну та патріліальну

організацію суспільств. Так, за патрілокальної організації одружені пари живуть у батьків, діють правила ендогамії [390, с. 135].

Демографічна історія вивчає тенденції розвитку народжуваності, смертності, шлюбності, досліджує специфіку родинних зв'язків. Також з'ясовується, як люди минулих епох ставилися до народження та смерті, хвороб та старості, до дітей та жінок. Цікаво, що майже у всіх промислово розвинутих країнах коефіцієнт відтворення населення в 1930–1939 рр. був меншим за одиницю, тобто вмирало більше, ніж народжувалося [30, с. 19].

Родина є найбільш ранньою формою групового життя. Від циклу сімейного життя залежить структура родини: син-мати-батько, син-мати-без батька, син-батько-без матері, жінка-чоловік-без дітей.

Соціологія сім'ї визначає цей соціальний інститут як групу осіб, об'єднаних зв'язками спорідненості, дорослі члени якої беруть на себе відповідальність за опіку над дітьми. Шлюб — це суспільно схвалений сексуальний союз між двома дорослими індивідами. Групова гармонія є основою суспільної гармонії.

Моногамія та полігамія більше залежать від релігійних та цивілізаційних традицій. Якщо більше одного шлюбного партнера, мова йде про полігамію, коли чоловік перебуває у шлюбі водночас із кількома жінками, та рідшу форму — поліандрію, коли одна жінка перебуває в шлюбних відносинах із кількома чоловіками.

Середньовіччя не знало дитинства як особливої вікової та психологічної категорії, до дитини ставилися як до маленького дорослого.

Епідемія «чорної смерті» в середині XIV ст. спустошила населення Європи. Тоді батьки дорого брали за одруження дочки [378, с. 30]. Пізні середньовіччя та ранній новий час стали етапом формування родини як ядра нової організації економіки.

У XVII ст. нова система педагогіки поставила дитину в епіцентр своїх інтересів.

Історична демографія пов'язана з генеалогією. Генеалогічні дослідження розвиваються в медицині та історії.

В історії родини, як у краплі води, відбивається історія народу. Біографія людини є складовою частиною історії держави, вона віддзеркалює основні тенденції певного історичного періоду.

Вважається, що генеалогія виникла з культу предків. З розвитком класових відносин у суспільстві панівні верстви намагалися юридично закріпити своє привілейоване місце в соціальній ієрархії. Так створювалися перші генеалогічні дерева.

Римський діяч Катон Старший (234–149 рр. до н. е.) заклав ранній науковий фундамент генеалогії, коли вів описи родоводів царів. За часів

середньовіччя в Європі генеалогія була частиною цивільного права. Герольдії вели родоводи, складали герби. Доба Відродження дала нам першу документальну спробу «селекції» *homo sapiens*. Приводом до цього було бажання французької королеви Катерини Медичі (XVI ст.) створити породу людей-карликів.

З XIV ст. у Франції з'явилися актові книги з реєстрації народжень, шлюбів, смертей. В Україні актові книги католиків збереглися з XVI ст., а у православних — з XVII ст. [242, с. 6].

У 1706 р. в Берлінському університеті була створена кафедра геральдики та генеалогії. Новий науковий етап у розвитку генеалогії настав 1865 р., коли чеський вчений Мендель відкрив закон успадкування. Це дало можливість поєднання генеалогії з генетикою, що врешті тісніше зв'язало історію із медициною.

Застосування генеалогічних методів в генетиці пов'язано із засновником євгеніки **Френсісом Гальтоном (1822–1911)**. Він ввів «тест» у психологію, зокрема дослідив родоводи 400 видатних осіб. Водночас євгеніка намагалася підтвердити поділ людей на вищі та нижчі раси. У зазначеному контексті розроблялися правила заборонних демографічних дій, так звана негативна євгеніка. Натомість заохочувальні дії пов'язувалися з позитивною євгенікою.

За часів нацизму діяла програма «Левенсборн» (Вогнище життя) щодо «вдворення арійців». Від «арійців-виробників» за період 1935–1945 рр. народилося 12 тис. дітей, серед цих дітей смертність в середньому була вищою, ніж у загальній популяції. Цей дослід апіорі також довів безперспективність сучасної ідеї «клонування» людей, позбавлених кармічних зв'язків із предками.

Отже, генеалогія — це наука, яка вивчає походження та історії родин в соціально-історичному та медично-генетичному аспектах. У зазначеному контексті вона може розглядатися як спеціальна допоміжна дисципліна історичної демографії, що допомагає здійснювати перехід від макрооб'єктів дослідження до їх першоджерел, тобто до історії конкретних родин, які, врешті, й складають суть історії.

Розробка та аналіз дерева роду пов'язані із складними архівними пошуками. Створюються своєрідні історії дерева роду, які дають можливість з'ясування, зокрема, демографічних відносин між тими людьми, котрі живуть в одному часі.

Родовід, за генеалогічною термінологією, це «легенда», яка складається на основі відомостей про всіх членів родини. Проте створення родоводу — це не кінцева мета, а лише етап до наступних досліджень [352, с. 24].

Занапад аристократії поступово перетворив генетику в суто наукову дисципліну. У СРСР після 1917 р. генеалогія була оголошена шкідливою двоюриською наукою.

Ситуація змінилася із запровадженням в історію досліджень масових джерел. В Україні історик **О. Оглоблін (1899–1992)** створив перші українські генеалогічне та геральдичне товариства. Генеалогічні дослідження відроджують генетичну пам'ять, збагачують історичними даними, сприяють віднайденню загублених зв'язків.

Народний звичай в Україні вимагає від шлюбної пари знати свій родовід до сьомого коліна. Загалом генетичний анамнез на дереві роду дає 32 особи (стілки ж зубів) з одного боку батьків. Отже, для обох батьків це число 64, яке в міфології символізує Всесвіт. Як тут не згадати, що кожна людина і є Всесвітом у мініатюрі.

Американська церква Святителя Останнього дня (мормони) поставила собі за мету хрещення всіх людей, які будь-коли жили на Землі. Створено генеалогічний індекс на 120 млн. осіб із 90 країн.

У контексті історичної демографії найбільш досліджена історія Європи. Німецький соціолог Н. Еліас наголошував, що зростання чисельності населення після Великого переселення народів призвело до того, що в Європі VIII–IX ст. не залишилося вільного простору. Він говорить про перенаселення, коли зростання населення в певних районах призводить до того, що за даною організацією суспільства виявляється можливим задоволення стандартних потреб все меншої кількості людей [320, с. 34].

Зокрема, це зіграло суттєву роль у соціогенезі хрестових походів. Адже поряд з ідеями розвитку внутрішньої колонізації нових земель посилювався соціальний тиск, який направляв віру на необхідність завоювання Святої Землі. Так боротьба за нові землі стала боротьбою за віру.

Люди, які народилися в одному соціальному середовищі та приблизно в один час, неминуче підпорядковуються аналогічним історичним впливам. Загальний відбиток, який накладає вікова спільність (когорта), утворює покоління. Когорта розглядається як сукупність людей, які переживають в один час однакові події. Когорта, утворена за критерієм року народження, і є поколінням. Всі інші когорти, утворені за критерієм інших подій, складаються з різних сучасників.

Дослідження інтенсивності соціальних процесів на різних етапах життя когорт дає можливість побачити їхню динаміку у зв'язку з конкретними змінами умов життя. Такий підхід до історії дає можливість, наприклад, з'ясувати, чому з усіх можливих установок у певної групи домінують саме певні.

Вікові межі поколінь змінюються, звужуються або розширюються, залежно від темпу соціального розвитку. Були в історії покоління «довгі» та «короткі». Поколінням властиве взаємопроникнення.

У часи середньовіччя в Європі щільність населення зменшувалася внаслідок його нерівномірного розміщення. Х. Ортега-і-Гассет наголошував,

що з VI ст. до 1800 р. Європа не могла досягнути кількості населення вищої, як 180 мільйонів. Проте ліберальна демократія та технічне знання сприяли тому, що, за підрахунками Вернера Зомбарта, європейське населення зросло від 180 до 460 мільйонів. За три покоління воно створило гігантську людську кашу, що прорвалася потоком на історичний простір і залила його [216, с. 41].

Демографічні історичні дослідження, зокрема, дають можливість знаходити приховані чинники багатьох історичних процесів. Наприклад, до XII ст. Захід у відносинах із Сходом був імпортером. Проте демографічні зрушення зробили можливим розвиток ремесел. Зростання чисельності населення сприяло збільшенню площі обробки зернових; підвищення продуктивності завдяки збільшенню кількості робочих рук дало можливість зібрати в містах ремісників та утримувати їх. Проте старість, як зазначає Марк Блок, починалася дуже рано. Цим світом правили порівняно молоді люди [26, с. 143].

Історичний процес кваліфікується як продукт діяльності, котрий акумулював ефект продуктивних та репродуктивних зусиль, що докладалися в процесі людської діяльності у структурах, створених попередніми поколіннями. Діти вступають в контакт зі своїми предками лише через посередництво батьків.

Століття — це життя в середньому трьох поколінь. Отже, загалом можна констатувати, що історія є результатом діяльності багатьох поколінь. Проте технічний прогрес збільшив психологічну дистанцію між різними поколіннями. Людина сучасності відчуває себе крапкою за предків.

Іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет слушно зазначає, що зміни життєвого світосприйняття, які є вирішальними в історії, настають у формі генерацій.

Генерація є ані жменькою вищих особистостей, ані просто масою. Це нове, цілісне соціальне тіло зі своєю добірною меншиною і своєю юрбою, закинута у світ певною життєвою траєкторією. Генерація — динамічний компроміс між масою та індивідом — є найважливішою концепцією історії і, так би мовити, тим шарніром, на якому вона рухається.

Представники генерації приходять у світ, позначені певними типовими рисами, що надають їм схожості, на протиположності попередній генерації. У межах цієї ідентичності можуть бути до такої міри відмінні індивіди, що, будучи сучасниками й вимушені жити поруч, іноді почуваються антагоністами.

Генерації постають одна з одної, тож нова стикається з формами, породженими попередньою. Для кожної генерації життя є процесом у двох вимірах: в одному генерація одержує вже пережите попередньою, у другому — пускається самопливом.

Дух кожної генерації залежить від рівняння, утвореного цими двома складниками, ставлення до них більшості індивідів. Якщо кожна генерація

позначена своїм власним світосприйняттям, органічною єдністю внутрішніх нахилів, то можна сказати, що кожна генерація має своє покликання, свою історичну місію [216, с. 317–320].

З кожним поколінням кількість предків подвоюється. Батько старший за свою першу дитину на 30–35 років. Мати старша за свою першу дитину на 20–25 років. Загалом на одне століття припадає приблизно три покоління за чоловічою лінією та чотири за жіночою. Людина, яка народилася в середині XX ст., мала 8,5 мільярда предків. Розгадка цього феномена полягає у шлюбах в минулому між далекими родичами (редукція предків).

Цикли розвитку соціальних когорт (поколінь) можна визначити досить приблизно. Кожне покоління, досягнувши повноліття, витрачає перші 15 років на виклик поколінню, яке посідає провідні позиції в ключових соціальних інститутах, потім у наступні 15 років воно саме очолює всі найважливіші структури, після цього нове покоління починає претендувати на статус наступника.

Події минулого, перескакуючи через віки та покоління, переслідують нас та вносять корективи в наше життя. Минулі покоління, як наші молодші брати. Покоління прийдешні не повинні забувати, що попередники не мали того досвіду та знань, якими володіють вони. Відчуття історизму лише тоді може бути повноцінним, коли воно є гуманним до справ поколінь минулих епох.

Марксистська парадигма історії зазначає, що кожен етап історії застає певну суму продуктивних сил, історично обумовлене ставлення людей до природи та один до одного, успадковану від попереднього покоління масу капіталів та обставин, які, з одного боку, видозмінюються новим поколінням, а з другого — визначають його умови життя, надають розвитку певний характер. Отже, обставини творять людей такою ж мірою, як і люди творять обставини. Традиції у переробленому вигляді успадковуються наступними поколіннями.

Зокрема, К. Маркс у «Економічно-філософських рукописах 1844 року» зазначав, що попит на людей неминуче регулює і виробництво людей, як і будь-якого іншого товару. Якщо пропозиція суттєво перевищує попит, то частина робітників опускається до злиденного рівня [119, с. 183].

Разом з тим історія є не що інше, як послідовна зміна окремих поколінь, кожне з яких використовує матеріали, капітали, виробничі сили, передані йому всіма попередніми поколіннями [119, с. 355].

Водночас із розвитком концептуальних засад історичної демографії формувалися і її методологічні підходи. Насамперед це аналіз особистих документів, біографій, неформалізовані інтерв'ю, спостереження, включені в певне соціальне середовище, а також статистичні методи аналізу.

У 20-ті рр. XX ст. соціологи У. Томас та Ф. Знанецький на основі вивчення приватних документів, листів, автобіографій проаналізували життя емігрантських польських фермерських сімей у США. Заборона роботи в гільді 1815 р., яка призвела до браку робочих рук, стимулювала притік європейських мігрантів до Америки. Проте західні цивілізаційні порядки, наприклад, після деколонізації не були встановлені там, де вихідці з Європи не становили більшість населення.

Наприклад, сучасний Ізраїль, на думку багатьох аналітиків, існує на демографічній бомбі сповільненої дії, оскільки народжуваність серед палестинців перевищує рівень народжуваності в єврейських родинах, а внаслідок повстання скоротився приплив євреїв ззовні. Все це ще раз доводить важливість демографічних даних для тлумачення історії.

Певний інтерес становлять дослідження повсякденного життя різних демографічних груп. Зокрема, в умовах соціального модерну його характеризують: розширення сфери праці та відділення суспільної праці від родинного життя, послаблення контролю над родиною з боку суспільства та соціального оточення, відділення робочого часу від часу відпочинку з розширенням діапазону останнього, стурбованість товарним споживацьким життям, яке має не лише утилітарне, а й символічне статусне значення (похід у магазин не залежно від реальної потреби) [295, с. 108].

Водночас модерн своєрідно позначився на демографічних процесах. З огляду на це С. Капіца, доктор фізико-математичних наук, професор Інституту фізичних проблем РАН висунув гіпотезу «демографічного переходу». На його думку, цей загальний для всіх країн історичний переворот, що полягає в початковому різкому збільшенні швидкості зростання популяції країни, змінюється потім таким же стрімким її зменшенням, після чого чисельність населення стабілізується. Результатом цієї революції стане новий режим розвитку людства. «Демографічний перехід» вже пройшли так звані розвинуті країни, і тепер, лише на 50 років пізніше, він відбудеться у країнах, що розвиваються. Перехід супроводжуватиметься зростанням виробничих сил і переміщенням значних мас населення із сіл до міст, а після його завершення настане глибока зміна вікового складу населення [109, с. 7].

Урбанізація, підвищення рівня життя, скорочення смертності стимулюють зменшення рівня народжуваності. За деякими прогнозами ООН, до 2015 р. у світі буде 1,5 млрд. бідних. Значна частина їх житиме в містах. Чинниками демографічного процесу стануть міграція внаслідок зовнішньої експансії, хаотична міграція кочових племен, кліматичні зміни, поширення глобальних інфекцій, СНДу [382, с. 134].

За прогнозом ООН, до 2050 р. чисельність населення нинішніх цивілізацій суттєво зміниться. Якщо нинішню кількість населення взяти

за 100 %, то чисельність населення православної цивілізації зменшиться з 4,5 % до 2,4 %, західної християнської — з 13,2 % до 8,9 %, конфуціансько-буддійської — з 28,2 % до 22,2 %, натомість збільшиться чисельність найбільшої африканської цивілізації з 9,2 % до 16,6 % та найбільш агресивної мусульманської — з 17,5 % до 19,6 %. [329, с. 24].

Отже, концепція «золотого мільярду», навіть у разі успішної вестернізації ісламського світу, реально може призвести до справжнього зникнення цивілізації.

Подальші історичні демографічні дослідження у контексті циклічної парадигми історичної соціології мають зосереджуватися на аналізі взаємозв'язку між демографічними показниками та етапами розгортання циклів. У такому разі демографічні дані відіграватимуть суттєву прогностичну функцію.

3.5. Соціологія гендеру

Интерес до відносин між чоловіком та жінкою такий само старий, як і сама історія. Ще Платон у своєму трактаті «Держава» звертав увагу на проблему рівності освіти для чоловіків та жінок як передумову рівних шансів участі у суспільних справах.

Софокл наголошував: досить лише зрівняти жінку у правах із чоловіком, як жінка починає чоловіка переважати. Стародавні римляни почали вносити до родоvodu жінок. Домашню роботу жінок одні розглядали як працю любові, інші — як непродуктивну самоексплуатацію.

Е. Кант, О. Шопенгауер, Ф. Енгельс, З. Фрейд та багато інших філософів, психологів, соціологів зверталися до питання відносин між статями. Завдання соціології — розкрити зміст соціальної диференціації статей та соціально-статевих відносин.

Класикою соціально-історичних досліджень гендерних проблем є книга французької письменниці екзистенціального спрямування, дружини Жана-Поля Сартра — **Сімони де Бовуар (1908–1986)** «Друга стаття» (1949). Вона дослідила місце та роль жінки в історії, культурі, літературі, суспільних взаєминах. Зокрема, С. де Бовуар довела, що, починаючи з часів встановлення патріархату, становище жінок в історії значно ускладнилося [237, с. 72].

Гендер може розглядатися як історична та соціальна категорія. Природна гендерна ієрархія пов'язується з функціонально-рольовою моделлю поведінки. Гендер — це сукупність уявлень про особистісні та поведінкові особливості чоловічого та жіночого [368, с. 32]. Ці особливості, взяті окремо, визначають феміністичність або маскулінність: чоловіче в жіночому і жіноче в чоловічому. Жіноче ідентифікується з тонкою інтуїцією, емоційністю, покірністю, чоловіче — з агресивністю, логікою.

Н. Смельзер виділяє чотири компоненти статевої ідентичності: біологічна стать, гендерна ідентичність, гендерні ідеали та сексуальні ролі. Усвідомлення своєї статі завжди відповідає біологічній статі індивіда. У гендерних ідеалах втілюються культурні уявлення про чоловічу та жіночу поведінку. Сексуальні ролі пов'язані з розподілом праці, правами та обов'язками чоловіка й жінки. За часів модерну сексуальні ролі та гендерні ідеали змінюються. Статус чоловіка й жінки в суспільстві постійно змінюється [244, с. 330]. Гендерна диференціація формується за допомогою зразків ідентифікації, засвоєних у дитинстві.

Стать дає прикметні фізичні ознаки людського тіла. Гендер характеризує психологічні, соціальні та культурні відмінності між чоловіками та жінками. Гендерні відмінності формуються природою та вихованням. Гендерна соціалізація відбувається, починаючи з дитинства, через іграшки. Секс та гендер співвідносяться як біологічна стать та культурно-соціальна стать.

К. Маркс в «Економічно-філософських рукописах 1844 року» зазначав, що у ставленні до жінок як до здобичі та прислуги суспільного сластолюбства втілена безкінечна деградація, у якій людина перебуває щодо самої себе. Адже таємниця цього ставлення втілюється у ставленні чоловіка до жінки та в тому, як мислиться безпосереднє природне родове відношення. У цьому природному родовому відношенні ставлення людини до природи є безпосереднім його ставленням до людини. Таким чином, в цьому ставленні у вигляді наглядного факту виявляється, наскільки для людини природа стала людською сутністю, або наскільки природа стала людською сутністю людини [119, с. 257].

Ф. Ніцше (1844–1900) ставив занепад народів у залежність від зменшення індивідуальної пристрасті та збільшення шлюбів за соціальними мотивами. У праці «Книга для вільних умів» у розділі «Жінка і дитя» він зазначає, що досконала жінка є більш високим типом людини, ніж досконалий чоловік, але зустрічається він надзвичайно рідко [191, с. 415].

К.-Г. Юнг зазначав, що немає чоловіка, який був би повністю позбавлений жіночих рис, і навпаки. Він визначав архетипи чоловічості та жіночності — аніму та анімус [324, с. 189]. Аніма відтворює настрої, а анімус — думки. Китайська соціальна думка також виділяє їн та янь як дві сторони чоловічого й жіночого, які є неподільними, але не тотожними.

У німецькій соціологічній науці гендерні дослідження та їх історичні аспекти є досить популярними. Свідченням самостійності цього наукового напрямку є те, що з 1982 р. видається «Журнал історичних жіночих досліджень та феміністської практики».

Зокрема, досить інтенсивно розвиваються прикладні та теоретичні гендерні історичні дослідження. Наприклад, професор історії Берлінського

університету Гізела Бок у праці «Жінка в європейській історії: від середньовіччя до сучасності» розглянула передумови формування феміністського руху. Вона зазначає, що до часів Відродження вважалося, що жінка за межами дому суперечить Божому замислу [382, с. 27].

Історично в рамках типів соціального та економічного обміну формувалися гендерні стереотипи. За воєнної економіки красивих полонянок дарували, жінками насолоджувалися, але доводило короткий час, потім вони могли бути предметом обміну та кочувати від одного господаря до іншого. Багатство стало квінтесенцією власності.

У XII ст. у Франції разом із куртуазними романами приходить повага до жінок. Буржуазна економіка надалі розвинула ці відносини. Адже у самого індивіда немає впевненості у власній цінності, якщо вона не підкріплена ринковим успіхом. Розрахунку підпорядковуються і сексуальні відносини. Жінка навіть позбавляється власного прізвища, чого не було у середньовічній знаті. Жінкою бути важко хоча б тому, що справу доводиться мати переважно з чоловіками. Проте, жіночі слабкості керують світом [337, с. 23].

Напередодні Великої французької революції у низці публіцистичних творів ставилося риторичне питання: якщо чоловіки народжуються вільними, то жінки — рабнями своєї статі? Після 1789 р., який проголосив принцип прав людини, постало питання прав жінок. Замість «монсієр» та «мадам» — громадянин та громадянка. Ж.-Ж. Руссо проголосив: хто не є добрим сином, чоловіком, батьком, той не є добрим громадянином. XIX ст. стало часом поступової експансії жінок на чоловічі соціальні ролі, відмови від ролі «домашнього ангела». За часів Кримської війни (1853–1856) «ангелом милосердя» стала жінка, медична сестра Флоренс Найтінгел.

Масштабний соціальний рух, яким на межі XIX ст. став жіночий рух, вже на початку XX ст. опинився в предметному полі соціологічних досліджень. У вікторіанській Британії наголошувалося, що гарна мати виховує гарних чоловіків. У великий соціальний рух феміністки об'єдналися вже 1901 р. [338, с. 88]. Ключовою стала проблема меншої жіночої заробітної плати за однакову роботу з чоловіками.

Гендерний дуалізм за часів модерну набуває особливого значення. Відбувалася певна ідеалізація жіночого. Натомість дві світові війни посилювали саме чоловічу гендерну ідентичність. Масове суспільство легалізує нетрадиційні сексуальні практики. Втрачається фундаментальний інтерес до протилежної статі як до чогось забороненого [9, с. 127–134]. Гетеросексуальність є основою шлюбу та родини [57, с. 129], проте легалізація одностатевих шлюбів у західному цивілізаційному ареалі ставить це твердження під сумнів.

Загалом історики, які мають феміністський погляд на макроструктурний характер системного аналізу в історичній соціології, наголошують, що внаслідок переважної уваги до конфліктів усередині соціальних класів, стосунки між жінками та чоловіками залишаються на периферії «великих структур» та «великих змін» (індустріалізації, урбанізації тощо). Натомість вони пропонують створити історію, де жінки та чоловіки займатимуться однакове місце. Зокрема, в історичні дослідження має включатися «повсякденна діяльність» як сума процесів у всіх сферах життя суспільства, соціальних прошарків та груп, впливу практики на структури.

Фрейд-марксист **Вільгельм Рейх (1897–1957)** розглядав майбутнє людства в залежності від вирішення питання структури людського характеру [387, с. 11]. Він закликав вилікувати людей від знання, яке не знає кохання. На етапі переходу від однієї фази циклу до іншої відбувається розмивання традиційних гендерних статусів.

Подальші дослідження в галузі використання ідей циклічності в історичних гендерних студіях пов'язані із з'ясуванням критеріїв залежності між фазами циклів та зміною гендерних стереотипів.

3.6. Соціальна глобалістика

Упродовж всього історичного розвитку спостерігається взаємодоповнення двох основних тенденцій: до універсалізації життя народів, яка проявлялась насамперед в устремлінні прихильників світових релігій до їх повсюдного поширення та твердження, та до зростання різноманітності й нерівномірності у глобальному розвитку.

Основними підходами до дослідження історичного процесу є цивілізаційний та стадійний. Зокрема, для цивілізаційного підходу визначальними є питання сутнісних характеристик світових цивілізацій, тлумачення співвідношення між вестернізацією та модернізацією, з'ясування питання, хто саме на різних етапах історії є соціальними носіями певних культурних рис цивілізаційного типу.

На межі третього тисячоліття інтенсивний розвиток процесу глобалізації стимулював потребу в осмисленні нових тенденцій соціально-історичного розвитку. Глобальний масштаб аналізу всесвітньої історії, у свою чергу, підштовхнув до вивчення людської цивілізації в цілому. Вирішення зазначеного завдання є можливим за умов подальшого удосконалення міждисциплінарних методологічних підходів, зокрема, плідної взаємодії концептуальних та теоретичних засад історії та соціальної теорії.

Така постановка наукової проблеми винесла на порядок денний питання про концептуальне оформлення відповідного термінологічного апарату, що є одним із свідчень народження нової наукової дисципліни.

Правда, точна дата появи в колі соціальних наук нової «дочки» — історичної соціальної глобалістики лишається дискусійною. Умовно початком розвитку потужної та концептуально багатой цивілізаційної парадигми можна вважати 20-ті рр. XX ст. Саме тоді з'явилися вже класичні наукові праці О. Шпенглера та задум глобального «Дослідження історії» А. Тойнбі. Водночас процес формалізації різних наукових шкіл, які об'єднала цивілізаційна теорія, фактично триває й досі. Це породжує певні суперечності, але дає можливість для розвитку історичної соціальної глобалістики як міждисциплінарної науки.

Насамперед визначимося із проблемою, яка може перешкоджати адекватному розумінню, тобто термінологією. Американський історик і філософ Томас Кун визначає поняття «парадигма» як спосіб наукового мислення, оформленого концептуально [135, с. 55]. Певна наукова парадигма, по суті, є сукупністю постулатів і принципів світоглядного та логіко-методологічного характеру. Вона визначає ціннісний вимір методології. Одна або кілька парадигм є притаманними для певних етапів накопичення та тлумачення знання [103, с. 104].

Поняття «цивілізація» в системі гуманітарних наукових дисциплін має багато різних визначень та досить запутану семантику значень. Воно походить від латинського слова *civilis* — громадянський, гідний, вихований. Змістове навантаження цього поняття суттєво змінювалося на різних історичних етапах. По-перше, у широкому розумінні, цивілізований — це форма існування живих істот, наділений розумом. По-друге, у вузькому значенні, термін вживається у трьох основних значеннях: історичні типи культур, локалізовані в часі і просторі; етапи історичного генезису людського суспільства; рівень розвитку певної матеріальної і духовної культури (антична цивілізація, сучасна цивілізація) та все людство, котре є світовим соціальним феноменом [111, с. 35].

Отже, поняття «цивілізація» з'явилося за доби Просвітництва. Одні вважають його автором французького політика Мірабо, інші — шотландського просвітителя Фергюссона. Останній ще в 1767 р. у «Нарисі історії громадянського суспільства» визначив «цивілізацію» як новий етап в історії людства, який настає з виникненням приватної власності. Натомість маркіз Мірабо у праці «Друг законів» (1757) визначає поняття «цивілізація» як пом'якшення моралі, поширення знань, покликаних дотримуватися загальних правил та законів співжиття.

У XIX ст. поняття «цивілізований» почало означати секуляризовану та раціоналізовану форму життя, моральні засади якого визначалися розрахунком. Цивілізованими вважалися суспільства, які досягли певної соціокультурної цілісності завдяки єдності релігії, мови, культурних

традицій. Невцивілізованим вважалося життя від сотворіння світу до кінця епохи середньовіччя, а також спосіб життя неєвропейських народів.

У цьому сенсі, звичайно, діяв комплекс «західного центрizmu», який з часів культурного розквіту Афін, а потім апогею влади Римської імперії відділяв «цивілізованих громадян» від решти варварських народів. Щоправда, водночас ідеї «східного центрizmu» також тривалий час були притаманними так званій Середній Китайській імперії. До того ж, східні цивілізації принаймні на 6–8 тис. років старші за нинішню «зразкову» західну.

Іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет наголошував, що варварство — це відсутність норм і можливості апеляції. Цивілізація — це не що інше, як спроба обмежити силу до «останнього доводу розуму». Цивілізація — це передусім бажання співжиття [216, с. 56]. Водночас нові народи, які є сусідами розвинутій цивілізації, досить часто ще не мають власних ідей. Коли вони розвиваються в атмосфері, де існує чи існувала стара цивілізація, вони загортаються в ту ідею, яку вона їм подає.

Натомість цинік, на думку Х. Ортеги-і-Гассета, є паразитом цивілізації, бо він живе тим, що її заперечує, будучи переконаним, що вона не похитнеться. Ця тенденція є властивою і для тлумачення самого поняття «цивілізація».

Загалом від доби Просвітництва до сьогодення можна виділити два основні тлумачення поняття «цивілізація»: по-перше, це етап історичного процесу, який якісно більш прогресивний, ніж так званий «варварський», першопочатковий період всесвітньої історії; по-друге, це конкретна соціальна спільність (локальна цивілізація) або все людство (глобальна цивілізація). При цьому ознаками цивілізованості ставали інститут приватної власності, гроші, розвиток землеробства, торгівлі, міст, класового суспільства, держави, релігії, писемності.

Ф. Бродель визначає цивілізації як особливу форму організації колективного життя людей, якій властиві ієрархічність та впорядкованість основних цінностей, що є факторами розвитку цивілізації. У цьому сенсі податки, які збирає держава, є ціною збереження цивілізованої організації соціуму як громадянського суспільства. Локальні цивілізації розглядаються Ф. Броделем як сукупність історичних, географічних, соціокультурних особливостей, що перешкоджають одній цивілізації «схрещуватися» з іншою [32, с. 84].

Водночас Ф. Бродель не вбачає циклічності в динаміці розвитку цивілізації, адже людська історія не є наперед визначеною [33, с. 64]. Тому цикли, які спостерігаються в минулому, не можуть бути гарантовано повтореними в майбутньому. Циклічний розвиток цивілізації не обумовлює «вічного повторення». Рух за допомогою коліс може бути непередбачуваним, адже безперервне крутіння коліс не вимагає, аби цей тип руху повторювала сама вісь.

Натомість російська дослідниця І. Василенко визначає поняття «цивілізація» як суспільство, яке досягло певної цілісності завдяки єдності релігії, мови, культурних традицій [41, с. 355]. Критеріями цивілізаційної ідентичності, на її думку, як правило, стають спільні історія, релігія, мова, звичаї та культура.

Ми вживаємо поняття «цивілізація» для характеристики найвищої форми соціально-культурної спільності людей. Також поділяємо локальні, або світові цивілізації, та глобальну цивілізацію, тобто все людство. Світові цивілізації можуть включати у свою орбіту субцивілізації. Наприклад, західна цивілізація складається із європейської та північноамериканської, а ісламська поділяється на такі складові, як арабська, іранська, тюркська, малайська субцивілізації [127, с. 13].

Слід зазначити, що претендентів на ексклюзивне використання модного нині цивілізаційного підходу більш ніж досить. Відомий сучасний російський історик Є. Черняк у 1996 р. запропонував систематизоване історіософське обґрунтування та назву науки про цивілізацію — «цивіліографія» [312, с. 15]. Саме так, на його думку, має називатися наукова дисципліна, яка розглядає розвиток суспільства як цивілізаційний процес. При цьому основу цивіліографії має складати фактичний аналіз теорії та порівняння історії різних локальних цивілізацій на засадах результатів досліджень соціальних наук.

На думку багатьох дослідників, цивілізаційне розуміння історії має унеможливити спроби абсолютизувати вузькі визначення поняття «цивілізації», за якими приховуються прагнення видати певну макроконцепцію за єдино правильну теорію цивілізаційного розвитку. Водночас розвиток діалогу між прихильниками різних підходів до вивчення проблем історії цивілізацій, який вже більше століття розгортається в історіографії, дає можливість наблизитися до більш адекватного розуміння різних аспектів цивілізаційної теорії [40, с. 65].

У середині XIX ст. К. Маркс та Ф. Енгельс розробили концепцію єдності світового історичного процесу, згідно з якою людство в своєму історичному розвитку проходить послідовні етапи: азійський, античний, феодальний, буржуазний. Цивілізаційний підхід, по суті, зник у моделі суспільно-економічних формацій, адже для класиків марксизму цивілізація існувала лише в одиниці. Це й не дивно, адже тодішній рівень наукового осмислення етнографічних та інших особливостей різних цивілізацій був зовсім іншим, ніж, скажімо, на початку XX ст., коли цивілізаційна теорія фактично і оформилася як напрям соціальних наук.

У СРСР панівною лишалася формаційна теорія історичного розвитку. У 1933 р. академік В. Струве розробив схему зміни соціально-економічних

формацій, згідно з якою історія проходить один за одним п'ять етапів: первісно-общинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, комуністичний (першою фазою якого є соціалізм). Проте в рамках цієї концепції діяння живих людей, по суті, підмінялися взаємодією абстрактних соціальних категорій. Російська історія постійно підтягувалася до вищих євроцентристських стандартів. Водночас слід зазначити, що дискусія представників суспільних наук, яка відбувалася в середині 60-х рр. XX ст. стосовно тлумачення марксового визначення «азійського способу виробництва», дала можливість краще зрозуміти сутність та співвідношення соціальних структур та інститутів західних і східних суспільств [193, с. 10].

На відміну від формаційного підходу до бачення логіки розвитку світової історії через закони класової боротьби та зміни соціально-економічних формацій, прихильники цивілізаційної парадигми фіксують певні еталони духовного життя та культури, які стають стрижнем суспільного буття. Вони вважають, що кожна локальна цивілізація як цілісний організм проходить періоди зародження, розвитку та загибелі.

Освальд Шпенглер (1880–1936) у кризовий період світової історії (1914–1922) працював над масштабною історіософською працею «Занепад Європи». По суті, він започаткував найважливіші концептуальні та методологічні підходи до вивчення цивілізаційної проблематики. У тлумаченні Шпенглера цивілізація — це немінуча доля культури. Саме культура як морфологічний організм, який проходить стадії народження, розвитку та поступового занепаду, становить праженом існуючих цивілізацій Сходу і Заходу. Таким чином було закладено фундамент соціокультурного підходу до аналізу локальних цивілізацій [294, с. 13].

Впродовж 1934–1961 рр. британський історик А. Тойнбі в 12-томній праці «Дослідження історії», на відміну від напівмістичного шпенглерівського підходу, запропонував більш раціональне бачення компаративного аналізу історії локальних цивілізацій. Водночас він зберіг концептуальне бачення фаз розвитку цивілізацій від народження до занепаду. А. Тойнбі нарахував 47 цивілізацій трьох поколінь та виділив п'ять живих цивілізацій: західну, православно-християнську, ісламську, індуську, далекосхідну [296, с. 90].

У другій половині XX ст. подальший розвиток цивілізаційної теорії у форматі соціокультурних підходів дав можливість Ф. Броделю та Е. Тoffлеру уточнити шпенглерівське песимістичне бачення «смерті» культури на цивілізованому етапі розвитку історії. Адже не лише цивілізація стає закономірним наслідком розвитку культури, а й кожна культура збагачується досягненнями цивілізації.

У контексті зазначеного концептуального бачення, починаючи з кінця XIX та впродовж всього XX ст. були створені помітні історичні праці, написані в цивілізаційній парадигмі. Німецький соціолог Н. Еліас запропонував оригінальний проект теорії цивілізації. Зокрема, він систематизував специфічні особливості процесу цивілізації на Заході, які пов'язані з небаченою у світовій історії диференціацією функцій, надзвичайною стабільною монополією на насилля та податки, а також з гігантськими просторами, охопленими мережею взаємозалежності та конкурентної боротьби величезних мас людей. Цивілізація просувається вперед траєкторією, яка нагадує рух вгору та вниз. Соціальний прошарок, який підіймається знизу, приймає функції та становище вищого прошарку. Це йому доводиться робити у протистоянні з іншими прошарками, які тиснуть на нього згори та знизу і щоразу йому на п'яти наступає новий, ще більш широкий прошарок. До особливостей західного цивілізаційного процесу Н. Еліас також відніс те, що в ході його розвитку зменшувалася різниця між становищем та кодексом поведінки нижчих і вищих прошарків. З часом «цивілізовані» форми поведінки поширюються на інші континенти саме тому, що через них здійснюється вхід в центр взаємозалежностей, який займають люди Заходу [321, с. 253].

Суттєвий внесок у методологію компаративного аналізу соціокультурних цивілізаційних цінностей зробив класик соціологічної думки Макс Вебер. Він розробляв методологію та збирав цікавий фактичний матеріал для порівняння трудової етики різних світових релігій, що й досі є актуальною проблемою історичної соціальної глобалістики.

Починаючи з другої половини XX ст., у цивілізаційних дослідженнях на Заході можна спостерігати двоякий процес. З одного боку, удосконалюється методологічний інструментарій соціокультурної цивілізаційної компаративістики, зокрема в рамках культурної антропології (К. Леві-Стросс, К. Лоренц). Зокрема, К. Леві-Стросс розглядає глобальну цивілізацію як коаліцію культур, кожна з яких зберігає свою оригінальність. З другого боку, спостерігається заглиблення в проблематику історії повсякденності західної цивілізації, зокрема періоду хрестових походів [179, с. 96]. Особливо популярним цивілізаційний підхід став у країнах пострадянського простору після дискредитації марксистсько-ленінського бачення розвитку всесвітньої історії.

Активізувалися дослідження цивілізаційних питань окремих історичних періодів, зокрема походження найдавніших цивілізацій [48, с. 11].

Суттєва увага приділяється вродженню євразійської концепції як складової цивілізаційної теорії [197, с. 15]. Крім того, у форматі дискурсу навколо проблем соціальної перебудови в Росії розгорнута дискусія щодо

суті «радянської цивілізації» та переосмислення цивілізаційної парадигми неомарксизмом. При цьому західні ліберальні реформи в Росії розглядаються як спосіб зміни кодів розвитку російської цивілізації [110, с. 19]. У цьому контексті зазначимо, що, на думку вітчизняного філософа Ю. Павленка, СРСР за своєю сутністю був геополітичною квазіцивілізаційною системою, але спроба проведення його модернізації під знаком вестернізації під час «перебудови» (1985–1991) порушила його початковий євразійський цивілізаційний генотип [193, с. 763].

Ще одним напрямом досліджень у цивілізаційній парадигмі є «універсальна історія». Зокрема, в традиції постнеокласичної науки цивілізаційної кризи розглядає російський філософ А. Назаретян [186, с. 17].

У вітчизняній історіографії цивілізаційну парадигму плідно розробляє відомий вчений Ю. Павленко [193, с. 77]. Його концепція цивілізаційного розвитку ґрунтується на компліментарності принципів стабільності, поліваріантності та цивілізаційної дискретності, а також на баченні історії з персоналістським розумінням ролі особистості у соціокультурному процесі.

У цивілізаційній парадигмі також приділяється увага компаративістичі різних локальних цивілізацій [82, с. 12] та порівнянню досвіду реформ з точки зору цивілізаційного процесу [322, с. 10].

Серед наукових проєктів, що здійснюються в рамках цивілізаційної парадигми, які на час написання праці перебували у стадії реалізації, назвемо роботу Інституту світової економіки і міжнародних відносин Російської академії наук, який з 2002 р. реалізує науковий проєкт «Світові цивілізації у світлі глобалізації» (керівники Є. Рашковський, В. Хорос, А. Неклеса).

Взагалі, актуальним науковим завданням залишається розробка категорійного апарату та методологічних підходів, які дають можливість оперувати глобальним цивілізаційним об'єктом та різними предметами досліджень у межах єдиної цивілізаційної парадигми історичної соціальної глобалістики. Серед найважливіших проблем цивілізаційного підходу в дослідженні історичної соціальної глобалістики виділимо такі: співвідношення культури та цивілізації, проблема зародження локальної цивілізації, порівняння варварства та цивілізації, визначення засад компаративного аналізу соціокультурних відмінностей між цивілізаціями Сходу та Заходу, вивчення логіки діалогу та конфлікту цивілізацій, типологізація локальних цивілізацій за весь час всесвітньої історії та існуючих нині. Стисло розглянемо деякі з названих проблем.

Починаючи з праці О. Шпенглера «Занепад Європи», проблема співвідношення культури та цивілізації є однією з ключових у цивілізаційній теорії.

З культурологічної точки зору цивілізація може розглядатися як спосіб існування людських суспільств в умовах суспільного поділу праці. Межі кожної цивілізації визначаються ареалом поширення культури, з якою вона себе ідентифікує, адже локальна цивілізація насамперед є соціокультурним утворенням. Водночас методологічно неадекватним є твердження про абсолютну замкнутість цивілізацій.

Досі не склалася чітка теорія ролі культури в цивілізаційному розвитку та цивілізаційних аспектів існування самої культури. Наприклад, на думку Миколи Данилевського, цивілізація є часом розквіту певного культурно-історичного типу [72, с. 312], він виділив 13 культурно-історичних типів. О. Шпенглер, навпаки, визначає цивілізацію як період занепаду культури, коли її життя перетворюється на «мумію» [116, с. 17].

Не менше проблем існує і у вивченні процесу зародження локальної цивілізації. Узагальнений археологічний матеріал, зібраний у книзі М. Чмихова «Давня культура», дає підстави казати про різні географічно-історичні умови формування антропогенних ландшафтів, які стали місцем розвитку багатьох типів локальних цивілізацій [289, с. 240].

Говорячи про різні чинники, які вплинули на подальший розвиток локальних цивілізацій, відзначимо фактор комунікаційний та фактор етнічної історії. Наприкінці XIX ст. російський дослідник Л. Мечников у праці «Цивілізація і великі історичні річки» (Париж, 1889 р.) виділив три великі періоди в історії людства — річковий, морський та океанський. Відповідно до розвитку комунікацій на річках, морях та океанах можна вести мову відповідно про локальний, регіональний та глобальний етапи всесвітньої історії [169, с. 35].

Історіографічна традиція протиставлення стану варварства та різних етапів розвитку цивілізованості йде від праці Л. Моргана «Стародавнє суспільство». В умовах сучасного дискурсу в рамках соціальних наук все частіше ця проблема розглядається крізь призму протистояння найбагатших країн так званого «золотого мільярда» решті країн світу.

Загострення глобальних соціальних проблем знову актуалізувало питання універсальності етапів розвитку всесвітньої історії. Прихильники універсального бачення розвитку всесвітньої історії, починаючи з К. Маркса, зазначають, що всі країни і народи, незважаючи на відставання одних і випереджаючий поступ інших, у своєму становленні проходять одні й ті ж етапи, а відрізняються один від одного лише стадією розвитку.

У рамках цього концептуального підходу можна розглядати теорію модернізації як систему перетворень конкретного суспільства у рамках його осучаснення і постійного вдосконалення [63, с. 11]. Адже від часів епохи Прогресізму історична доля людства розглядалась як єдина. Натомість із

розвитком процесу глобалізації, загостренням соціальних суперечностей між багатією Північчю та бідним Півднем поступово відбувається процес відмови від універсальних моделей і стадій розвитку, обов'язкових для всіх часів та народів.

Зокрема, на думку С. Хантінгтона Західна цивілізація цінна не тим, що вона універсальна, а тим, що вона унікальна [279, с. 19]. Він аргументовано доводить, що історичний розвиток західної цивілізації був унікальним та неповторним досвідом. Його визначив постулат римського права, яке визначає свободу як природну спроможність кожного робити те, що він бажає, якщо ця можливість не обмежена силою або правом іншої вільної особистості.

У цьому сенсі розуміння свободи індивіда західний досвід є протиприродним для інших цивілізацій, які не випробували його на собі. Звичайно, абсолютно новою цю концепцію назвати не можна. Вона цілком висується до ідеології євроцентризму та її різновиду — американоцентризму. Адже ще на стадії розквіту колоніалізму британський поет Р. Кіплінг зазначав: «Захід є Захід, Схід є Схід, не зустрітись їм ніколи — лише біля протесту Господнього, в день Страшного Суду!». Суттєві відмінності у напрямках соціально-історичного розвитку Сходу та Заходу визначилися ще на зорі історії. Якщо на Стародавньому Сході цінність індивіда залежала від його належності до суспільної групи, то в античній Греції інтенсивно здійснювалася соціальна диференціація. Проте перше визначення індивіда як суб'єкта дав Августин Блаженний.

В умовах глобалізації Схід отримав теоретичне право ставати Заходом, а не навпаки. Натомість людям Заходу все ще важко змиритися з існуванням інших сторін світу. При цьому західна людина не бажає бачити себе з боку, зі сторони іншої системи цивілізаційних цінностей.

Ф. Бродель, досліджуючи цивілізаційні особливості народження західної моделі капіталізму, наголошував, що майже третина капіталовкладень у Великій Британії періоду промислової революції забезпечувалось за рахунок колоніальних володінь в Індії. Внаслідок цього місцеві форми капіталістичних відносин та їх структури руйнувалися. Крім того, фактичний матеріал соціокультурної історії заперечує унікальність різних культурних феноменів. Наприклад, у Європі почали користуватися ложками лише в другій половині XVI ст., до цього європейці брали їжу руками, допомагаючи собі при цьому ножем; народи Центральної Америки користувалися ложками ще за 1000 років до завоювання Мексики іспанським конкістадором Кортесом (1519–1521), а стародавні єгиптяни — за 3000 років до нашої ери. До періоду релігійної реформації та великих географічних відкриттів Захід взагалі відставав від Сходу за рівнем розвитку науки і техніки.

Не помічати ці явища може лише той, хто дивиться на всесвітню історію скрізь європоцентричні окуляри. Цивілізаційний підхід має дати можливість позбутися цієї «вади зору» дослідників [332, с. 77].

З цією точкою зору фактично погоджується С. Кара-Мурза, який наголошує на важливості для західної «ринкової цивілізації» десакралізації та дегуманізації світу як способу народження техногенного світогляду, ідеї свободи у вигляді прагнення до влади та ідеї прогресу як потреби у перманентній експансії, індивідуалізму та породженого ним егоїстичного інтересу як мотору конкуренції [110, с. 136].

В умовах гострої критики існуючих методів глобалізації ідейною зброєю антиглобалістського руху стає переконання в тому, що західна цивілізація створила себе з матеріалу колоній. У відповідь нинішні країни «золотого мільярда» розробляють тактику своєї консолідації перед загрозою з боку бідного Півдня. Але й він не є однорідним. Наприклад, нові індустріальні країни Південно-Східної Азії або нафтодобувні держави Перської затоки, зайнявши своє місце в глобальному поділі праці, значно багатші за решту країн, що розвиваються.

Тенденції визначення всіх цивілізацій як унікальних протистоїть неоліберальна спроба побудови глобального демократичного суспільства, яке, за Ф. Фукуямю, буде достойним кінцем історії. Загальноцивілізаційне поширення неоліберальних ідей мало «зняти» більшість міжцивілізаційних суперечностей. Але історична реальність виявилася значно складнішою, ніж теорія, яка претендувала на її пояснення.

Альтернативний до концепції кінця історії підхід у 1993 р. в популярному есе «Зіткнення цивілізації» запропонував С. Хантінгтон. Назву своєї відомої праці він взяв із заголовка одного з розділів есе А. Тойнбі «Цивілізації перед судом історії».

Розглядаючи розвиток глобальних конфліктів упродовж історії, С. Хантінгтон зазначає, що спочатку конфлікти вибухали між правителями держав, які намагалися приєднати нові території до своїх володінь. Після Великої французької революції основними суб'єктами конфліктів стають нації. Після Другої світової війни настав час конфлікту ідеологій, проявом чого стала «холодна війна». Її закінчення висунуло на порядок денний конфлікт цивілізацій [361, с. 22].

С. Хантінгтон слушно зазначає, що відмінності між цивілізаціями складалася століттями, вони більш фундаментальні та стабільні, ніж суперечності ідеологічні та класові, і менш піддаються зміні. Тому сучасні глобальні конфлікти будуть зсуватися від політичних та ідеологічних кордонів на лінії дотику різних локальних цивілізацій. Ця концепція пов'язала конфліктологію з культурологією та геополітикою.

Взагалі С. Хантінгтон виділяє вісім нині суших світових цивілізацій: західну, конфуціанську, японську, ісламську, індуську, православну-слов'янську, латиноамериканську та африканську [361, с. 64].

Інші класифікації, головним чином на підставі духовно-релігійних традицій, пропонують ідентифікувати православно-слов'янську, західно-християнську, конфуціансько-буддійську, індо-буддійську, ісламську цивілізації. Так, російська дослідниця І. Василенко ретельно проаналізувала провідні соціокультурні теми зазначених світових цивілізацій. Наприклад, для конфуціансько-буддійської це шлях «золотої середини», якому властива творча спроможність до реінтерпретації традиційних цінностей в душі сучасності. Натомість для ісламської світової цивілізації притаманним є шлях воїнів Аллаха. При цьому державна влада оголошується сакральною, а постулати ісламу оголошуються прийнятними для всього людства. Для індо-буддійської цивілізації ключовим є шлях благоговіння перед життям. Проте для західної цивілізації властивий «римський шлях», який пропагує культ сили та діяльності. Внаслідок цього релігія оголошується приватною справою, а ефективність стає вищою за мораль. Нарешті, православно-слов'янська цивілізація за провідну соціокультурну тему має шлях «зачарованого паліграма».

Ісламський світ розколотий всередині своєї цивілізації на прихильників радикального фундаменталізму та помірковані сили.

Формою реалізації ідеї конфлікту цивілізацій розглядається концепція багатополосного світу. Єдиний полюс сили, репрезентований трансатлантичною європейсько-американською цивілізацією, вважається гарантом глобальної безпеки та стабільності [340, с. 11]. Натомість виникнення багатьох центрів сили деякі теоретики міжнародних відносин пов'язують із загостренням боротьби між ними та глобальною нестабільністю [369, с. 150]. Щоправда, ще тривалий час про перспективу глобального зіткнення цивілізацій говорити зарано, адже надто різними є потужності західної та інших цивілізацій.

Водночас у процесі обговорення ідеологами «зіткнення цивілізацій» неодноразово акцентувалася увага на потребі бачення діалогу цивілізацій не лише як форми розв'язання конфлікту іншими засобами, а й як соціокультурних засад розвитку міждержавного та міжцивілізаційного партнерства [95, с. 99].

Після терактів 11 вересня 2001 р. у США, які для масової свідомості стали одним із символів можливого конфлікту цивілізацій з використанням асиметричних методів ведення війни, значну увагу розвитку ідеї діалогу між цивілізаціями приділяє ООН. Організація Об'єднаних Націй проголосила 2001 рік Роком діалогу цивілізацій. Зокрема, 9 листопада 2001 р.

Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію № 56–6, в якій зазначається, що всі цивілізації прославляють єдність і багатолітність людства, стають ще багатшими та отримують стимули для подальшого розвитку завдяки діалогу з іншими цивілізаціями. Досягнення цивілізації є колективним надбанням людства. Глобалізація — це не лише економічний, фінансовий та технологічний процес, який може принести велику користь, а й виклик, який полягає в необхідності збереження величезної інтелектуальної та культурної різноманітності людства та цивілізацій. Діалог цивілізацій — це процес, який відбувається всередині цивілізацій та на їх стику і ґрунтується на загальній участі та колективному бажанні вчитися, виявляти нові концепції, сфери спільного розуміння та спільні цінності [11, с. 4–6].

При цьому слід пам'ятати, що жодна ідеологія не може бути універсальною. На цю роль в умовах плюралістичного бачення розвитку історії, звичайно, не може претендувати і цивілізаційний підхід. Тим паче, що його евристичні можливості обмежуються внаслідок серйозних методологічних та теоретичних суперечностей, що існують у межах названого підходу.

Слід зазначити, що на сьогодні ми не маємо загальновибраної концепції цивілізаційної структури людства. Зокрема, поки що адепти цивілізаційної парадигми не знайшли узгодженої відповіді навіть на відносно просте питання про те, скільки цивілізацій змінилось впродовж світової історії. Крім того, існують різні підходи до принципів типологізації цивілізацій. Одна частина науковців слідом за А. Тойнбі вважає, що найдавніші цивілізації виникли на основі найдавніших високих культур (Єгипет, Месопотамія, Індія, Китай). Після «осового часу» (за К. Ясперсом) локальні цивілізації вже формуються на основі світових релігій.

Незважаючи на зазначені суперечності, цивілізаційний підхід як найбільш масштабний охоплює стійкі компоненти людської історії (антропологічні, етнічні, культурні), натомість формаційний підхід концентрує увагу на більш лабільних (соціальних, особистісних структурах), а соціокультурний виявляє співвідношення стійкого та нестійкого (особистості і суспільства, культури і соціальності).

Помітним концептом сучасної цивілізаційної теорії є спроба, головним чином неомарксистів, адаптувати до неї формаційну теорію. В історичній науці склалися уявлення про традиційне аграрне, модернізоване індустріальне та постмодерне постіндустріальне суспільство. Оскільки різні суспільства перебувають на неоднакових щаблях історичного розвитку, формуються розбіжності між локальними цивілізаціями. При цьому сучасне суспільство розглядається як продукт індустріальної цивілізації, а традиційне суспільство — як спадкоємець аграрної цивілізації.

Отже, ретроспективно оглянувши основні концептуальні підходи, що розробляються в цивілізаційній парадигмі, визначимо коло завдань історичної соціальної глобалістики та з'ясуємо пізнавальні можливості циклічних підходів до вивчення глобальної та локальних цивілізацій.

Історична соціальна глобалістика є соціальною наукою, яка займається вивченням соціально-історичних передумов виникнення процесу глобалізації, визначенням основних етапів розвитку глобальної цивілізації, дослідженням розвитку локальних цивілізацій на різних етапах світової історії. При цьому ключовим питанням стає визначення соціокультурних особливостей різних стадій розгортання циклів розвитку локальних цивілізацій як складових глобальної цивілізації людства.

Стрижнем соціальних перетворень кінця ХХ ст. та початку ХХІ ст. є глобалізація. Проте єдиного розуміння глобалізації в соціальних науках поки що не склалося, незважаючи на це, цивілізаційна парадигма посідає помітне місце в сучасній глобалістиці [348, с. 236].

Російський дослідник Ю. Яковець здійснив аналіз можливостей взаємодії існуючих локальних цивілізацій в рамках політичних, економічних, соціокультурних, демографічних та інших аспектів глобалізації [329, с. 22]. Багато інших науковців звертають увагу на суперечності, які існують між різними цивілізаціями. Найстарші цивілізації, що нині належать до найбільш багатих та найчисельніших за кількістю населення, мають обмежений виробничий, військовий та науково-технічний потенціал. Водночас вони зберігають багато соціокультурних цінностей, які є більш адекватними нинішнім проблемам взаємин між людиною і природою. Натомість західна цивілізація, яка завдяки власним економічним, технологічним, військовим, колишнім колоніальним, а нині комунікаційним можливостям масової культури поширила свій вплив принаймні на молодь різних локальних цивілізацій, перетворилася на символ нинішньої глобальної цивілізації. Але ще в 30-ті рр. ХХ ст. А. Тойнбі зазначав, що уніфікація світу на основі західної економічної моделі призведе до небезпечного звуження історичного світобачення.

На межі ХХІ ст. під глобалізацією часто розуміють поширення західної моделі розвитку на інші локальні цивілізації, що є підґрунтям для існування однополярного світу. Зазначена тенденція ставить важливі концептуальні питання: чи є глобалізація принципово новим історичним явищем? Чи має глобалізація певні межі свого поширення? Чи може призвести глобалізація до зіткнення цивілізацій? [280, с. 1–2]

При цьому компаративний аналіз нинішнього стану локальних цивілізацій засвідчує, що зберігаються суттєві соціокультурні відмінності між цивілізаціями Сходу та Заходу. Саме соціокультурні засади, на нашу думку,

стануть стимулом до появи економічних та політичних передумов, необхідних для оформлення різних площів багатополосного світу. Вже сьогодні, в умовах фактичного апогею однополярного світу, під гегемонією США, ми можемо спостерігати поступову консолідацію навколо різних цивілізаційних центрів, зокрема в Євразії. Наприклад, європейські країни залучаються до інтеграції в рамках Європейського Союзу, Росія залишається полюсом сили православного світу, Китай та Японія — конфуціансько-буддійського, Індія — індуського. Невизначеною є ситуація в мусульманському світі, де на роль полюсу сили претендують кілька країн, але за модною нині теорією «реальної політики» таким полюсом міг би бути Пакистан, який володіє ядерною зброєю.

Серед основних теорій історичної соціальної глобалістики чільне місце посідає теорія світ-системного аналізу, популяризацією якої займається Центр Фернана Броделя з дослідження економіки, історичних систем та цивілізацій під керівництвом І. Валлерстайна.

Характерною особливістю і основною відмінністю теорії світ-системного аналізу від загально неісторичних теорій, які тривалий час домінували в соціології, є осмислення сучасних глобальних і транснаціональних процесів з точки зору історичної ретроспективи останніх 500 років всесвітньої історії. Саме тоді в Європі, а потім і в глобальному масштабі, виникла особлива історична система, в основу якої покладено єдиний розподіл праці, і рушійною силою якої є перманентне накопичення капіталу. Тобто мова йде про сучасну світ-систему, або капіталістичну світ-економіку.

Специфічною рисою капіталістичної світ-економіки є безперервне накопичення капіталу, що передбачає встановлення ієрархічно нерівного розподілу, коли капіталістичні виробники, спираючись на підтримку держави, монополізують певні види виробничої діяльності (а саме провідні галузі виробництва). У результаті останні концентруються в певних зонах, які стають полем концентрації найбільших капіталів, утворюють зону ядра капіталістичної світ-економіки. Крім монополізації та концентрації найбільш технологічно розвинутих виробництв, сучасній світ-системі притаманні також централізовані та потужні державні структури, вільна, дорога робоча сила, високий рівень споживання на душу населення. Зона ядра паує над іншими частинами світ-системи — периферією та напівпериферією.

Периферія, порівняно з ядром, характеризується наявністю низькоприбуткових і тому немонополізованих видів виробництва, підпорядкованих законам ринкової конкуренції, слабкими державними структурами, поширенням позаекономічного примусу та низьким рівнем споживання. В осьовому розподілі праці периферія відіграє роль постачальника

сировини та дешевої робочої сили для ядра світ-системи. Нееквівалентний обмін між двома зонами є головним механізмом передачі додаткової вартості від периферії до ядра. Аби підтримати достатньо високий рівень накопичення капіталу, ядро постійно намагається інтегрувати до світ-системи у якості периферії нові регіони земної кулі, які раніше не належали до світ-системи.

На перший погляд, теорія І. Валлерстайна з його поділом світу на центр та периферію виключає можливість виникнення різних полюсів сили, які володіли б приблизно однаковим потенціалом. Проте водночас політичні уточнення зазначеної теорії визнають, що періоди тотальної гегемонії в світ-системі відносно нетривали порівняно з періодами боротьби за гегемонію. Отже, більш стабільною видаватиметься майбутня багатополосна модель світу, причому ключове значення для стабільності цієї моделі міжцивілізаційної взаємодії матиме самовизначення євразійської цивілізації [38, с. 22].

На нашу думку, найперспективніші пізнавальні можливості для історичної соціальної глобалістики в рамках цивілізаційної парадигми надає теорія універсального епохального циклу, яка розглядає три рівні соціального: індивід, суспільство та цивілізація. Кожен з цих суб'єктів має власні особливості адаптації до імперативів процесу глобалізації, різну структуру та тривалість циклів свого розвитку.

Особистісний соціальний цикл розгортається швидше, ніж інші, та реалізується через зміну поколінь. Національно-державний цикл триваліший, ніж особистісний, але менш тривалий, ніж цивілізаційний цикл. Цивілізаційний цикл є найбільш тривалим. Його ритм залежить від національно-державних утворень, що входять до соціокультурного ареалу певної локальної цивілізації [15, с. 49].

Такий підхід, що дозволяє зважати на специфіку історичного розвитку різних суб'єктів, котрі разом і утворюють феномен своєрідних кодів розвитку різних цивілізаційних структур, дає можливість уникнути методологічної пастки євроцентристських (або в ширшому розумінні — суто прозахідних) парадигм осмислення історичної долі локальних цивілізацій різних поколінь. Адже в процесі здійснення колоніальної політики на Заході сформувалася стійка ідеологічна система уявлень, яка полягає у сприйнятті історії цивілізацій західного типу зразковою, такою що унікально пройшла у своєму розвитку правильний шлях, яким мають йти всі інші культури та цивілізації, аби досягти західних цінностей [110, с. 3].

Врешті, сучасний Захід є втіленням соціальних змін, породжених науково-технічною революцією, релігійною реформацією, промисловою революцією та низкою політичних революцій, які наближали становлення

нинішніх форм представницької демократії. Наприклад, уявлення про Стародавню Грецію як нерозривно пов'язану з історією нинішньої західної цивілізації, що поступово стає трансатлантичною, тобто охоплює Європу та США, применшує вплив великих цивілізацій Сходу на розвиток Стародавньої Греції. Загалом, за часів середньовіччя Захід взагалі втратив античну спадщину і отримав її лише від арабів. Тому важливу політичну функцію виконує стирання історичної пам'яті про шлях, пройдений самим Заходом.

Світова цивілізація може бути лише в глобальному масштабі коаліцією культур, кожна з яких зберігає свою оригінальність. Фактично світ сучасних цивілізацій алегорично уявляється театром, де немає режисера, де всі актори претендують на головну роль та пропонують власні правила гри.

На початку XXI ст. США намагаються виграти четверту світову війну, якою по суті стає низка локальних регіональних конфліктів (наприклад іракський у березні-квітні 2003 р.), покликаних забезпечити контроль за геостратегічним становищем у Євразії. Демократизація ісламського світу, поширення західної моделі розвитку на Китай пов'язані із серйозним соціокультурним ризиком. Адаже ще класик культурно-антропологічної думки К. Леві-Стросс зазначав, що важко уявити, як одна цивілізація може адаптуватися до ментальності іншої, не переставши бути самою собою. Насправді такі спроби теоретично можуть мати один із двох результатів: дезорганізацію та крах однієї системи або оригінальний синтез, який, однак, веде до виникнення нового суб'єкта, принципово відмінного від своїх батьківських цивілізацій (наприклад, Японія після революції Мейцзи, Туреччина після реформ Атаюрка, Московія після монголо-татарського іга).

Взагалі, Росія є однією з основних світових цивілізацій, яка частково межує або перетинається майже з усіма світовими цивілізаціями, за винятком тропічної Африки і, до певної міри, Індії.

На окрему увагу заслуговує проблема співвідношення понять «цивілізація» та «імперія». За визначенням О. Шпенглера, імперіалізм — це чиста цивілізація. Енергія культурної людини спрямована в середину, енергія цивілізованої людини — назовні [294, с. 182]. Держава як соціальний інститут виникла приблизно на тисячу років раніше за найстаріші світові цивілізації. Імперія розглядається як територіально велике державне утворення, складовими якого є різні народи. Це, по суті, конгломерат, політичне об'єднання різних етносів, не пов'язаних між собою насамперед спільною релігійною традицією. Імперська система є ієрархічною, побудованою на принципах підпорядкування метрополії. Єдине, що нині поєднує колишні британські колонії, — англійська мова.

Водночас, наприклад, європейський інтеграційний процес змінює природу національної державності [412, с. 261].

Перспектива світової імперії, на думку багатьох дослідників та есхатологічних вчень, — глобальний тоталітаризм. Натомість британський прем'єр-міністр Дж. Чемберлен, який привів Туманний Альбїон до спроб замирення з Гітлером, наголошував, що імперія — це торгівля. Британська колоніальна практика завжди була пов'язана із вибудовуванням психологічного бар'єру між білими колонізаторами та туземцями. Проте думка про загальну християнську імперію ніколи не вкорінювалася на Британських островах. Нова колонія переважно розглядалася як *tabula rasa*.

«Просвітницький» колоніалізм сьогодення, на думку багатьох, є спробою «перебудувати» ісламську цивілізацію, адаптувати її до західних ліберальних цінностей. Це не випадковий «вїраж» історії, адже традиційно колоніалізація розглядалася в метрополіях як логічний метод протистояння хаосу [412, с. 314]. Місце світових імперій четвертого покоління, нині актуального для всесвітньої історії, по суті посідають військово-політичні блоки.

Проте порівняння часів гегемонії Великої Британії із сучасною гегемонією Сполучених Штатів свідчить, що Британська імперія була великим експортером людей та капіталів, натомість сучасні США — це великий імпортер капіталів і схованка для імігрантів. По суті, на нинішньому історичному етапі США являють собою імперію, яка з тактичних міркувань заперечує власне існування.

Після двох світових воєн у XX ст. західна цивілізація зберегла свій контроль за глобальним історичним процесом. Теорію імперіалізму ми можемо розглядати як одну з класичних теорій глобалізації. Традиційно імперіалізм розглядається як політика отримання дешевих сировини, робочої сили і відкриття нових товарних ринків. Місцева еліта стає компраторською, тобто переходить на службу іноземному капіталу. Все це збиває ритми циклів національно-державного розвитку.

У 1995 р. була висунута концепція глокалізації. Її автори Рудометов та Робертсон наголошують, що сучасний процес глобалізації не лише породжує подібні структури в економіці та політиці різних країн світу, а й сприяє адаптації сучасної західної культури до місцевих локальних особливостей і традицій. Внаслідок цього виникає не одноманітна, а гетерогенна та суперечлива картина дійсності, різноманітність регіональних форм життєдіяльності людини. Тому можливим є не лише подолання місцевих локальних особливостей, а й їх відродження, розвиток у формах, близьких до фундаменталізму, який стає предметом дослідження як специфічний феномен епохи глобалізації.

За цих історичних умов частішими та якісно іншими стають контакти між регіонами та народами, водночас зберігається соціальна нерівність між різними країнами, народами та світовими цивілізаціями. Її подолання можливе спочатку в окремих локальних кластерах світової системи. Глобалізація не є незворотною, адже вона може стати занадто несправедливою, негуманною для більшості людства. Проте вона є зорею нового циклу світової історії.

Глобалізація з цієї точки зору розглядається як апофеоз модерністського прогресизму, спрямованого на поширення однорідних культурних зразків, поступового створення єдиної системи глобальної економіки та соціального управління за рахунок абстрагування від національних традицій та особливостей. Адже стискання простору в психологічному сенсі є передумовою перемоги лібералізму [94, с. 399].

Натомість неоліберали вбачають у глобалізації ще один вагомий позитив. Вони вважають її плідною та неминучою, і, виходячи з цієї ідеологічної установки, пропагують віру у виживання найбільш адаптованих до умов глобальної ринкової економіки. На іншому політичному полюсі традиційні ліві ставляться до глобалізації категорично негативно.

Представники нової парадигми пропагують ідею «глобалізації знизу», причому найбільш адаптованими виявляться здатні до організації та колективних дій, адже в умовах формування нових локальних кластерів стабільності та порядку мережа першопочаткових соціальних зв'язків стає важливішою за традиційні соціальні інститути [378, с. 12].

Ключовим питанням історичної глобалістики є з'ясування проблеми збереження ідентичності та соціокультурного розмаїття локальних цивілізацій. Під локальною (або світовою) цивілізацією зазвичай розуміється частина глобальної цивілізації, яка складається з групи народів етносів, держав, які вирізняються спільністю соціокультурних, релігійних цінностей, історичних, економічних та геополітичних інтересів. Глобалізація характеризується не векторними, а мережевими системами. Світові цивілізації вбудовані в цю систему як особливі, незалежні від волі людини культурно-історичні сили, природні співтовариства людей.

Таким чином, цивілізаційна парадигма є важливим теоретичним інструментом історичної соціальної глобалістики. Саме цивілізаційний підхід дає можливість розробити систему чітких критеріїв ідентифікації різних фаз циклів розвитку локальних цивілізацій, адекватно відобразити процес зміни цінностей на різних етапах розгортання циклів локальних цивілізацій та глобальної цивілізації.

У зазначеному контексті на подальше детальне дослідження заслуговує проблема ретельної розробки методології компаративного аналізу

соціокультурних особливостей різних цивілізацій. Також доцільно розробляти теоретичні засади історичної соціальної глобалістики та перевіряти їх на конкретному історичному і соціологічному матеріалі. Зокрема, це стосується аналізу соціальних механізмів, які забезпечують відтворення в історичному часі певних локальних цивілізацій, темпів їх розвитку, специфіки функціонування.

Водночас проблематика соціальної глобалістики не обмежується лише її цивілізаційною парадигмою. Зокрема, на думку російського дослідника М. Чешкова, сучасна глобалістика розривається між протилежними тенденціями: фрагментацією знання (розробкою дисциплінарно різних образів глобалізації) та безмежним розширенням, тобто ототожненням з історією людства. Залишаються відкритими питання: що таке глобалізація — процес, який має альтернативи, чи імперативний? Чи веде глобалізація до виникнення мегацивілізації? Чи не заперечуватиме вона можливість існування різних ідентичностей світових цивілізацій? Хто є суб'єктами глобалізації? Врешті, чи є глобалізація лише сучасним явищем, чи вона має глибокі історичні корені? [287, с. 52]

Суспільства стають взаємозалежними в усіх аспектах — політичному, економічному, культурному, причому масштаб цих взаємозалежностей глобальний. Поступово людство перетворюється на соціальну цілісність, яка охоплює всіх, хто живе на планеті. Глобалістика у цьому контексті може розглядатися як соціологія світового співтовариства.

У зв'язку з цим, як зазначає П. Штомпка, деякі історики порушують проблему «глобальної історії». Особливо в середині ХХ ст. тенденції глобалізації фундаментально змінили якість історичних процесів, для дослідження яких вже недостатньо лише національного і навіть регіонального вимірів [295, с. 122]. Тому акцент треба робити на об'єктах дослідження, які виходять за межі традиційних одиниць аналізу, таких як держави, та охоплювати весь світ. У глобалізованому світі історія існує інакше, вона має нові рушійні сили, нові механізми та нові напрями розвитку.

Російський дослідник Л. Іонов, зазначаючи, що в історіографії розпочався наступ мікроісторії та історії повсякденності, наводить такі предметні межі історичної глобалістики: теорія сучасного еволюціонізму, сучасна світсистемна теорія, історія світових держав як вузлів глобальної системи політичних відносин (розвиток геополітичних проєкцій історичних ідей) [97, с. 123].

На ХІХ Міжнародному конгресі історичних наук, який 6–13 серпня 2000 р. відбувся в Осло, було сформульовано завдання не лише вивчення особливостей локальних історій, а творення історії глобальної [264, с. 29].

Прихильники одного напрямку соціально-історичної думки вважають, що глобалізація реально почалася на зорі історії. Інші наголошують,

що глобалізація є сучасницею модернізації та капіталізму. Треті підкреслюють, що глобалізація — явище, пов'язане з розвитком постіндустріальної цивілізації, вони розглядають глобалізацію як явище суто модерністської свідомості [98 с. 117].

Концептуально-методологічними засадами досліджень у галузі історичної глобалістики стали ідеї комунікації, симбіозу демографічного, соціального та політичного розвитку. Таким чином, глобальна історія повертає істориків із сфери суто гуманітарного (ідентифікаційного, екзистенційного, особисто значущого) знання у сферу соціальних наук. Крім того, глобальна історія все більше протиставляється загальній історії, яка залишається переважно євроцентристською, лінійною, детерміністською. Вона пропонує модель поліцентричного світу, який розвивається через економічні, політичні, культурні кризи з непередбачуваним результатом.

Ідея глобальної історії сприяє переосмисленню традиційних еволюціоністських, модернізаторських, формаційних та вузькоцивілізаційних форм історичного нарративу. Отже, на зміну лінійній та багатолінійній концепціям історії приходять тривимірна багаторівнева модель глобальної історії, яка враховує різноманіття речових, енергетичних, рольових, знаково-символічних агентів історичних змін, взаємність будь-яких дій та впливів і уявлення про цілісність світу як поле дії історичних сил. Оскільки вони є статистично вимірювані, то до аналізу вводяться методи природничих наук.

Вирішення зазначених наукових проблем значною мірою залежить від подальшого розвитку прикладних напрямів історичної соціології, яка спільно з глобалістикою як наукою про глобальний світ та його проблеми спроможна дати відповідь на важливі питання.

Зокрема, в моделі універсального епохального циклу «знімається» проблема пошуку хронотопу глобалізації, її часової і просторової єдності в умовах плюралізму цих вимірів. Політична, правова, соціокультурна глобалізація досі відстає від темпів економічної глобалізації. Глобалізація частково синхронізує циклічну динаміку розвитку різних країн та цивілізацій.

Арнольд Тойнбі (1889–1975) наголошував на поетапному виникненні, розвитку та кругообігу цивілізацій, соціокультурний тип яких визначає творча меншість. Він виділив три покоління цивілізацій, які можна ідентифікувати як відповідно три закінчені універсальні епохальні цикли.

Для різних фаз циклу властиві суттєві відмінності у типології взаємодії між цивілізаціями. З огляду на прогноз зіткнення цивілізацій, аналіз якого має власну численну літературу, ключовою стає проблема вибору відповіді

на виклик інших культур. При цьому цілісність та унікальність кожної світової цивілізації суттєво ускладнюють діалог між ними. Оголошений Ф. Фукуямою «кінець історії» стає кінцем у свідомості певних соціальних агентів, а не в історичному бутті. «Наприкінці історії немає жодної потреби, аби ліберальними були всі суспільства, достатньо, аби були забуті претензії на інші, більш високі форми співжиття» [410, с. 304].

3.7. Соціологія політики

Політика — це ще не все, але політика тою чи іншою мірою присутня у всьому. Майже так само можна визначити місце політичного аналізу в житті суспільства.

Політика посідає помітне місце в системі наукового знання. Ми говоримо про економічну, соціальну, зовнішню, національну, культурну політику. Кожний напрям наукових досліджень розкриває власні грані феномена політики.

Соціологія політики перебуває на перетині політології та соціології. Об'єкт дослідження обох наук — політичне життя в усіх його проявах, починаючи від сутності влади, її природи до конкретних інституційних втілень. Загалом політична соціологія вивчає сприйняття політичних процесів, їх відображення у свідомості та поведінці членів суспільства [5, с. 10].

Великому італійцю доби Відродження **Нікколо Макіавеллі (1469–1527)** в європейській цивілізаційній традиції належить честь відкриття феномена політики як відносно самостійної сфери суспільного життя. Він сприяв розробці перших технологій ефективного політичного лідерства. Н. Макіавеллі наголошував, що думка мудрих більш істинна, ніж думка більшості. Це і є основна проблема якості демократичної політичної системи. Об'єкт політичної соціології — це громадянське суспільство як своєрідна сукупність форм спільної життєдіяльності людей, що склалися історично [124, с. 21].

Наприкінці XIX ст. англійський вчений Е. Фрімен наголошував, що історія — це політика в минулому, а політика — історія в сучасному. Саме таким чином, мабуть, можна визначити предметне коло історичної політичної соціології.

Предметом соціології політики визначається політична свідомість та політична поведінка людей, втілена в діяльності державних та суспільних інститутів та організацій, а також у механізмах їхнього впливу на функціонування влади [1, с. 12].

Вітчизняний дослідник О. Куценко визначає предмет соціології політики як соціальні механізми структурування, функціонування та розвитку політичного простору суспільства [137, с. 3].

Взагалі, досить часто соціологія політики як своєрідна теорія середнього рівня ототожнюється з політологією як складовою науки про політику. Натомість П. Бурдьє наголошує, що «на відміну від політології, соціологія політики досліджує не конкретні партії, політичні течії або реальних політиків, а соціальні механізми формування політичних інститутів та політичних позицій» [36, с. 5].

Соціальний феномен політики визначається специфічністю групових інтересів, які формуються навколо конкурентного перерозподілу нерівного доступу до різних ресурсів, що обумовлює потребу публічного регулювання цих інтересів у сфері політики. При цьому політика розглядається як організація публічної діяльності з метою досягнення певних соціальних цілей. Політика як соціальний інститут покликана регулювати публічними методами соціальну взаємодію в інтересах конкретних соціальних груп. Інститут політики оперує організаційними, економічними, правовими, символічними, культурними, інформаційними та психологічними ресурсами.

Одним із перших проблематику політичної соціології почав розробляти Алексіс Токвіль. Його книга «Про демократію в Америці» (1835) була в особистій бібліотеці О. Пушкіна [174, с. 467].

Зокрема, А. Токвіль зазначав, що найбільш небезпечним моментом для поганого режиму є час, коли він починає реформуватися. Порівнюючи французьку та американську революції, він звертав увагу на соціокультурні відмінності формування різних демократичних режимів.

А. Токвіль вперше осмислює демократію як цілісне соціальне явище та інтерпретує її не просто як політичний устрій, а як тип суспільства. Демократія — панування колективної зрівнялівки, конформізму, загальної посередності. Мрія про свободу особистості залишається незабезпеченою і за демократії, хоча й з інших причин, ніж за авторитаризму. Головна суперечність демократії полягає між свободою та рівністю. Америка не мала старого порядку, який слід було б скинути, тому не була зачеплена егалітарними устремліннями.

Поява історичної політичної соціології пов'язується насамперед із Максом Вебером. Зокрема, він визначив три чисті типи легітимного панування. Легальне панування існує завдяки визначеним правилам. Найчистішим його типом є панування бюрократичне. Натомість традиційне панування ґрунтується на вірі у святість тих порядків і тих можновладців, які існують здавна, найчистішим типом є патріархальне панування.

Харизматичне панування — це панування в силу відданості особи володаря та його ласці (харизми) насамперед внаслідок її магійних здібностей, героїзму, сили духу та слова. Харизма зберігається, доки вона підтверджується. Харизматичний тип панування розглядається М. Вебером

як одна з найбільш революційних сил історії, проте у чистій своїй формі він має наскрізь авторитарний панівний характер [46, с. 47].

За М. Вебером, ідеальний тип бюрократичної організації має такі характеристики особливості: спеціальна, регульована законом компетенція, ієрархія служб з диференціацією компетенції, фіксовані критерії та принципи призначення і просування кар'єрними сходами, спеціальне навчання, достатній досвід як підстава для отримання роботи, адміністративна праця впродовж всього дня з фіксованою платнею, розподіл посад, діловодство, яке гарантує контроль виконання доручень, безособовість процедур, тобто виключення ірраціональних відчуттів із сфери виконання офіційних обов'язків. Подібна ієрархічність, на нашу думку, властива стабільним фазам циклу.

Не всього можливо досягти, та й не все залежить лише від політичної волі. Хоча Шарль де Голль у своїх спогадах зазначав, що «історія у великі хвилини терпить біля владно керма лише тих людей, які здатні спрямовувати хід подій» [313, с. 82].

Суттєвим внеском М. Вебера у модерну політичну теорію стала модифікація дуалістичної схеми політичного процесу: створення — громадяни, еліта — маси. Натомість його модель пов'язана зі схемою «легітимність — громадянин — держава — традиція» [356, с. 49]. Такий підхід є більш адекватним і для тлумачення універсальних епохальних циклів політики.

Ще одним помітним визначенням політичної соціології є формулювання **Р. Арона (1905–1983)**. Цей французький політичний мислитель визначав соціологію політики як соціальну дисципліну, що досліджує теорію політики, політичну поведінку, функціонування політичних інститутів. Він зазначав, що соціологія політичних режимів не може бути простим доповненням соціології економіки або суспільних класів [8, с. 123]. Предметом історичної політичної соціології Р. Арон визначав аналіз соціальної складової змін політичних режимів, соціальну типологію консерватизму, лібералізму, демократії, зміну владних еліт.

Суттєвий внесок у розвиток теорії політичної соціології взагалі також зробили В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс, К. Маркс, В. Ленін, Г. Лассуелл та інші науковці. К. Маркс наголошував, що в історичних баталіях слід розрізняти лозунги та ілюзії партій і їхню справжню природу, реальні інтереси, їхню уявленість про себе та реальну сутність. Структурний аналіз у політичній соціології передбачає з'ясування розстановки сил у боротьбі за владу, соціального складу конкуруючих угруповань, їхніх намірів, цілей та засобів їх досягнення.

Зокрема, якщо розглядати певні парадокси в історії розвитку політичної соціології, то слід звернути увагу на концепцію анархізму. До кінця XX ст.

вона сприймалася як своєрідний теоретичний глухий кут. Згадаймо, М. Бакунін пропонував оригінальну практичну концепцію анархії, яка сьогодні може вважатися передбаченням ідей комунітаризму та самоврядування громад [16, с. 43].

Врешті, у форматі політичної соціології громадськість перестає бути настільки наївною, аби не помічати за заявами та політичними діями конкретних соціальних і особистих інтересів. Цьому сприяє електоральна історична політична соціологія, яка розкриває механізми виборчих кампаній та формування громадської думки. Електорат визначається як коло виборців, які голосують за певну партію на виборах [124, с. 77].

Початком історичної політичної електоральної соціології можна вважати перше соціологічне опитування, яке було проведено під час виборів президента США ще у 1824 р. [117, с. 23]. З того часу накопичено багатий історичний матеріал для роздумів щодо зміни динаміки симпатій виборців залежно від багатьох чинників.

Важливим напрямом історичної політичної соціології є розробка проблем глобальної політичної історії. Потреба в цьому обумовлюється необхідністю подолання просторових, часових, схематично-ідеологічних обмежень, які властиві локальним політичним історіям окремих країн та відтворюються в курсах всевітньої історії.

Вихід за межі аналізу історій певних націй-держав диктується потребою досліджень глобальної політичної системи, яка все більше впливає на розвиток окремих країн. При цьому «глобальна історія» не заперечує і не ігнорує «локальні історії», а базується на них та інтегрує поділені галузі історичного знання.

Глобальність — важлива риса насамперед сучасної епохи, але в інших формах вона існувала і біля витоків людської історії. Для аналізу глобальної політичної історії важливо встановити синхронність певних процесів та подій, які мали місце в різних місцях, адже саме в цій синхронності наочно проявляється глобальність подій, властива історичному розвитку [200, с. 44].

Історична політична соціологія також досліджує розвиток національних держав та державних систем. Ключовими темами досліджень є бюрократизація державної влади, демократизація політики, революції. Ш. Ейзенштадт у праці «Політичні системи імперій» (1963) проаналізував систему політичного панування у 22-х доіндустріальних суспільствах, які були централізованими бюрократичними імперіями [322, с. 34].

Слід зазначити, що політика належить до тих сфер суспільного життя, в яких цикли знаходяться, так би мовити, на поверхні. Досить лише згадати про цикли виборів, динаміки зміни владних еліт, партійних симпатій тощо.

Трагедії з аналогічними сюжетами повторюються на історичній сцені частіше, ніж спектаклі.

Свого часу ще античний історик Полібій зазначав, що форми правління змінюються, переходять одна в одну і знову повертаються. Він запропонував своєрідну вікову періодизацію: «дитинство» суспільства — це час панування тоталітарного суспільства, «юність» — це авторитарне суспільство, «зрілість» — це ліберальне суспільство, і нарешті «старість» — це переважно демократичне суспільство. Тому абсолютизація свободи готує передумови для тиранії.

Найбільший масив літератури, яка стосується історичної політичної соціології, становлять дослідження соціального типу державності, закономірностей зміни консервативних, ліберальних, авторитарних та демократичних форм правління [129, с. 516].

Важливе місце в історичній політичній соціології посідає вчення В. Парето про циркуляцію еліт. До еліти він відносив усіх, хто має суттєві успіхи у професійній діяльності. Правляча еліта перебуває при владі, натомість контреліта намагається цю владу вибороти. На думку В. Парето, суспільства відрізняються природою своїх правлячих еліт [85, с. 324]. Зважаючи на циклічність зміни еліт, історія є своєрідним кладовищем аристократій.

Нові еліти з'являються в ході безперервної циркуляції з нижчих прошарків суспільства, досягають вищих прошарків, розквітають, потім приходять у занепад. Циркуляцію еліт слід враховувати в аналізі великих історичних рухів. Демократичні еліти найменш небезпечні для індивідуальної свободи. Президент Франції кінця 70-х рр. ХХ ст. Ж. Помпіду слушно наголошував, що державний діяч — це політик, який ставить себе на службу нації, а політик — це державний діяч, який ставить націю на службу собі. Потяг широких мас до модернізації може суперечити інтересам політичної еліти, яка контролює владу, тоді створюються передумови для появи нової еліти, яка починає реалізовувати накопичений інноваційний потенціал суспільства.

Американський історик А. Шлезінгер-молодший розглядає американську політичну історію як циклічну за своєю сутністю. Він визначає цикл як неперервне переміщення точки прикладання зусиль нації між цілями суспільства та інтересами приватних осіб. Природа циклів полягає в іманентній людській сутності. Періодичне повернення до старих проблем на новому рівні властиве для всіх суспільств та цивілізацій. Водночас з переходом від традиційного суспільства до сучасного циклічність не зникає. Нова історія не пододала цикл, а включила його до поступального руху, розгорнувши коло в більш витягнену спіраль [1, с. 44].

Проте демократія може виявитися недоречною для суспільства, яке не вміє користуватися своїми правами. Говорячи про демократію абстрактно, зазначимо, що, наприклад, навіть через 100 років існування демократичного режиму у південних штатах США існувало рабство, жінки не мали виборчого права 150 років, а негри — 190 років. Тобто функціонуюча демократія для свого розвитку потребує досить тривалого часу. Демократія зазнає кризи за часів «перехідних» і військових. Зокрема, можна вести мову про своєрідні історичні «хвилі» демократизації. Наприклад, залежно від співвідношення між соціальними характеристиками різних суспільств в Європі у XX ст. демократизація середземноморських країн (Іспанія, Португалія, Греція) відбувалася у хвилі 70-х рр., а 90-ті рр. стали часом демократизації Центральної та Східної Європи. Водночас слід зазначити, що історія безпосередньої взаємодії демократичних держав занадто нетривала, аби робити узагальнюючі висновки на підставі статистичних даних.

А. Грамші зазначав, що механізм влади ґрунтується не лише на силі, а й на переконанні [85, с. 412]. «Перебудова» переконливо довела це, коли надзвичайно стійка до зовнішнього тиску радянська суспільно-політична система виявилася вразливою зсередини. У жорсткій ієрархізованій системі найуразливішим є центр прийняття рішень, тому зволікання з прийняттям потрібних рішень або прийняття неправильних рішень, а тим більше апіорі деструктивних дій може зруйнувати всю систему, особливо якщо вона не встигає відреагувати самовідновленням та заміною деструктивної ланки [5, с. 312].

Х. Ортега-і-Гассет слушно наголошував, що здоров'я демократії, якого б типу й ступеня розвитку вона не була, залежить від виборчої системи. Без правдивого голосування демократичні інститути висять у повітрі [216, с. 116]. Адже електорат не визначає ходу подій, а лише вирішує, хто визначатиме політику.

Багато досліджень в галузі політичних наук виявили кореляцію між політичними циклами та процесами, які відбуваються в економіці, соціокультурному житті суспільства, тенденціями демографії. Висуємо гіпотезу щодо специфіки розгортання різних фаз політичних циклів.

Найбільш радикально політичні режими змінюються у революційній стадії розвитку циклу. Проте більшість соціально-політичних революцій призводять до наслідків, протилежних тим, про які мріяли самі революціонери. Надалі факторами соціальних змін стають нові масові соціальні рухи, які визначають перехідну структуру політичних можливостей. На цьому етапі реформисти виступають за іманентні структурні перетворення, а не за зміну самої структури. Завоювання можуть бути втрачені, якщо бракує сили для їхнього підтримання. Спостерігається криза інституту влади в умовах зміни еліт.

Для інволюційних фаз циклу особливе значення має політичний статус, натомість для еволюційних — політичні функції, що їх виконують різні суб'єкти. Консерватизм як реакція на Велику французьку революцію 1789–1793 рр. ще раніше був властивим для багатьох попередніх інволюційних періодів у політичному житті різних суспільств. В інволюційному періоді переважаючою формою правління є авторитаризм або перехідні форми, наближені до нього за суттю.

Під час коеволюційного періоду розгортання циклу створення демократичних інститутів є важливим кроком, але не достатнім для ствердження справжньої демократії. Свобода має гарантуватися дотриманням індивідуальних прав громадян. Натомість спостерігається певна відсутність громадської думки та почуття громадянського обов'язку. Тому демократія розглядається не як стиль життя, котрий цілком відмінний від олігархії або диктатури. У зазначеній формі політичного устрою присутні всі ці елементи, питання полягає у ступені превалювання одного з них над іншими. Саме в суспільствах, які перебувають у коеволюційній стадії розгортання циклу, можлива реалізація моделі Х. Арендт, тобто зміна природи тоталітарного суспільства знові переважно воєнним шляхом [4, с. 45]. Але це не правило, а скоріше виняток.

Лише в еволюційній стадії розвитку демократії ми спостерігаємо ситуацію, коли, за словами А. Лінкольна, демократія — це влада народу через посади народу і для народу. Проте в еволюційній стадії представницька демократія все більше нагадує вотування електоратом вибору, зробленого політичною елітою.

В інволюційній фазі превалює владно-регулятивна функція, під час коеволуції — ціннісно-регулятивна. В інволюційному стані свідомо соціальна позиція має своїм джерелом об'єктивний соціальний інтерес. Натомість перехідні стадії циклу для усвідомлення інтересу потребують спочатку презентації, завдяки якій інтерес стає усвідомленим. Символічна природа політичного простору стає домінуючою, але його стратифікація є слабшою, ніж за еволюційного етапу розвитку циклу.

Російський соціолог Л. Іонін зазначає, що інспірований характер сучасних культурних стилів особливо яскраво виявляється в галузі політики. Німецький соціолог Клаус Оффе наголошує на парадоксі одночасності. Політичні та економічні зміни не можуть здійснюватися водночас, кожна з них можлива, якщо вже відбулися інші, тобто кожна з них виступає в якості необхідної передумови [94, с. 224].

Наскільки нестабільними стають партії, настільки ж мінливим стає виборець, який вже не шукає партію, що відповідає його класовій специфіці, та не визначає для себе партію, яку він підтримуватиме постійно [94, с. 289].

На цьому етапі не ідеологія є інструментом легітимізації влади, а влада — засобом легітимізації ідеології.

В еволюційний період переважає комунікативна, інтегративна функція політичних інститутів. Натомість в інволюційний період влада виступає як примус, а в еволюційний — як гра інтересів. В інволюційний період суттєвого значення набувають довіра, авторитет, популярність, задоволеність від політичної діяльності. У цей час актори маси переважають над особистостями, еліти за способом рекрутування є закритими, а народні маси — пасивними. Натомість для революційного та еволюційного етапів циклу властиві активні особистості, відкритість еліт, підвищена історична активність народних мас.

Авторитарний, бюрократичний, олігархічний, корпоративний стилі правління більш властиві інволюційному періоду циклу, натомість ліберальний та демократичний є характеристиками форм правління за доби еволюційного етапу циклу політики.

Саме в еволюційні стадії циклу найбільш розвинене громадянське суспільство, яке існує, коли економічно та політично вільні індивіди беруть участь у державній діяльності та забезпечують реалізацію власних інтересів шляхом самоорганізації [8, с. 10]. Для цього етапу властивий період існування кадрових масових політичних партій, досить висока кількість розколів та злиттів у них.

У перехідний коеволоційний період розвитку циклу виникають історичні передумови криз, коли починає змінюватися сама концепція управління.

У глобальному політичному масштабі ми бачимо тенденцію коеволоційного типу розвитку в напрямі нового, загальнопланетарного ціннісного консенсусу (не виключено, що цей «консенсус» може бути неототалітарним). У такому разі мозаїка взаємно відкритих національних держав з державами-гегемонами, як і уніфікація національних держав під егідою світового уряду можуть настати лише в наступній фазі розгортання циклу. Звичайно, що вищенаведені характеристики різних фаз політичних циклів є суто гіпотетичними та такими, що ще потребують ретельної емпіричної перевірки комплексом спеціальних досліджень.

3.8. Соціологія міжнародних відносин

Міжнародні відносини є одним з найскладніших об'єктів наукового осмислення. Їх вивчення вимагає застосування комплексу методів різних соціальних наук. Певні проблеми виникають, зокрема, з термінології.

Одні науковці пропонують поділяти суб'єктів та акторів міжнародних відносин. Суб'єктами можуть бути держави та будь-які міжнародні установи, на яких поширюється дія норм міжнародного права. Акторами називаються

всі діючі особи міжнародних відносин, незалежно від поширення на них норм міжнародного права.

Поняття «світовий порядок» відображає відносно стабільні геополітичні структури, які складаються в певний період історії міжнародних відносин [104, с. 320].

Предмет соціології міжнародних відносин становить поведінка суб'єктів міжнародної політики, їхні ролі, очікування, цінності, якими вони керуються. У цьому контексті під світовою політикою розуміється діяльність держав та інших міжнародних суб'єктів на міжнародній арені, а міжнародні відносини розглядаються як система реальних зв'язків, результат взаємодії держав. Перші етапи розвитку міжнародних відносин пов'язуються з безпосередніми «інтернаціональними» зносинами між державами, а з розвитком нової якості комунікацій та ущільненням мережі між- та наддержавних зв'язків формуються транснаціональні міжнародні відносини, які формують певну систему міжнародних відносин.

Найбільш цікавим є питання зв'язку між теорією міжнародних відносин та соціологією. Історична соціологія міжнародних відносин досліджує взаємодію націй на міжнародній арені, аналізує всі види взаємодії громадських, політичних, економічних та інших відносин, які передбачають перетинання державного кордону людьми, товарами, ідеями, послугами [352, с. 437].

Грецький античний історик Фукидід, досліджуючи тогочасні міжнародні відносини, наголошував, що «сильні роблять усе, що їм дозволяє робити їхня влада, слабкі погоджуються на все, що їм підкаже їхня слабкість» [310, с. 457].

Найбільш впливовою школою після Другої світової війни була теорія «політичного реалізму». Г. Моргентау наголошував, що міжнародна політика індетична внутрішній [357, с. 77]. Тут присутня та сама боротьба за панування. Успіх у зовнішній політиці досягається силою національної влади, яка залежить від економічного та військового потенціалу, морального стану народу, особливостей національного характеру [357, с. 5]. Саме в рамках цієї школи пануючим є твердження прем'єр-міністра Великої Британії **Генрі Пальмерстона (1784–1865)**, котрий за часів Кримської війни з Росією наголошував, що держава не може мати ні постійних друзів, ні постійних ворогів, а лише постійні інтереси. Саме під час стабільних періодів циклу світової політики така позиція є найбільш адекватною.

Інші аналітики вважають, що міжнародні відносини все ще переважно орієнтуються на національні держави [104, с. 14]. П. Кальвокорессі пропонує розглядати історії міжнародної політики як єдине ціле на національному, глобальному та регіональному рівнях.

Національна держава, яка в епоху індустріальної цивілізації була основним об'єктом міжнародних відносин, в умовах глобалізації передає частину своїх функцій нагору — до локально-цивілізаційних глобальних об'єднань та вниз — до регіональних адміністративних одиниць та муніципальних об'єднань [329, с. 229].

Роль геополітики, яка вивчає в єдності географічні, історичні, політичні та інші чинники взаємодії, що впливають на стратегічний потенціал держав є важливою складовою теоретичної історичної соціології міжнародних відносин [127, с. 25].

Зокрема, це стосується національних інтересів, які втілюються в політичних пріоритетах сукупних інтересів різнорівневого характеру, що становлять основу формування державної стратегії, спрямованої на створення оптимальних внутрішніх та міжнародних умов для розвитку нації як єдності суспільства та держави.

Вважається, що для захисту своєї нинішньої гегемонії США мають вести боротьбу доти, доки не переможуть не лише ворогів, а й союзників, адже федерація Європи послабить позиції американської гегемонії. Хоча одним із завдань плану Маршала 1947 р. було створення Європи як конкурента США. Навіть Великобританія в XIX ст. не контролювала Європу, а лише підтримувала в ній рівновагу сил. США намагаються у новому циклі розвитку міжнародних відносин вирішувати питання гегемонії за аналогічними рецептами.

Найбільше кореспондуються з соціологією міжнародних відносин проблеми конфліктології. Становлення цієї науки пов'язано з бурхливими історичними подіями XX ст. Саме на цьому досвіді стало зрозуміло, що міжнародні відносини настільки перенасичені різноманітними суперечностями, що ніхто не в змозі «затвердити» мир декретами раз і назавжди. Натомість треба не заперечувати існування конфліктів та не намагатися їх ліквідувати силою, а досліджувати можливості їхнього контролю та регулювання.

Г. Шахназаров визначає поняття «світовий порядок» як сукупність домінуючих у міжнародних відносинах політичних принципів, правових норм та умов економічного обміну, які формуються під впливом об'єктивних процесів суспільного розвитку та відповідних соціальних сил у кожному історичну епоху, які є результатом взаємодії держав та інших учасників міжнародного життя (міжнародні рухи, світова громадська думка, міжнародні організації). Світовий порядок, у свою чергу також впливає на загальні тенденції розвитку подій у світі [290, с. 8–9].

Глобалізація покликана не лише створювати ширші ринки, а й адаптуватися до ширших соціальних завдань. До свободи, рівності, толерант-

ності мають додаватися відмова від насилля, піклування про навколишнє середовище, спільна відповідальність. У цьому контексті реформування Ради Безпеки ООН має відночас легітимізувати цей орган в очах світової спільноти, створити умови для його ефективнішої діяльності.

Глобальний світ як цілісність переважає просту суму всіх світових цивілізацій. Д. Белл слушно зазначав, що національні держави стають занадто маленькими для вирішення великих життєвих проблем та занадто великими для маленьких проблем.

Глобалізація перешкоджає реалізації лівої політико-економічної програми, вороги глобалізації з правого флангу вбачають у ній загрозу національному суверенітету, комунітаристи вважать, що глобалізація є антитезою ідеї невеликих сусідських громад, у яких вони вбачають модель справжньої демократії, проти глобалізації виступають також профспілки, релігійні фундаменталісти та культурні традиціоналісти.

Російський дослідник А. Уткін, розглядаючи перспективи однополярного світу в XXI ст., виділяє низку факторів, які працюють на формування багатопольярної системи міжнародних відносин. Зокрема, мова йде про можливість виникнення контрбалансу сил конкуруючих держав, посилення процесів регіональної інтеграції, різке зростання могутності одного з центрів сили (в кожному з регіонів підтримувати другу за значенням державу) [283, с. 34].

Інші дослідники вважають, що концепт багатопольярного світу є навіть небезпечним [378, с. 89]. Польярні характеристики можуть бути властиві двом центрам сили, які існують на певному етапі історичного розвитку. На думку багатьох, ядерна багатопольярність врешті стане найважливішою складовою багатопольярної системи міжнародних відносин.

Після Вестфальського миру 1648 р. національні «вестфальські» держави базувалися на визнанні принципу суверенітету, громадянства та недоторканності кордонів. Натомість після укладення Маастрихтського договору 1993 р. модель «маастрихтської» держави ґрунтується на органічному поділі влади між місцевими, федеральними, регіональними та європейськими структурами.

США намагаються максимально використати американську гегемонію для створення якісно нового світу, натомість європейській політиці обмежують своє використання силових аргументів у зовнішній політиці. ЄС, по суті, розглядається як наднаціональне утворення, засноване на єдиній системі цінностей. Країни — члени ЄС, відмовляючись від частини національного суверенітету, опиняються в кантійській системі «вічного миру». Натомість США наполягають на праві втручання у внутрішні справи суверенних держав, граючи на силових гоббсовських принципах міжнародних відносин.

З цього приводу в середині XIX ст. дуже влучно висловився А. Токвіль, який наголошував, що «у зовнішній політиці виказують себе майже всі вади, властиві демократії, а її переваги маловідчутні у цій царині» [268, с. 191].

Оскільки з часу виникнення США розвивалися як певна модель глобальної спільноти, весь історичний час вони пройшли стисло. Слабкі рідко вірять у справедливість і розум сильних [357, с. 67].

Після відкриття М. Кондратьєвим тривалих циклів розвитку світового господарства були спроби розробити тему циклів світового політичного розвитку. П. Кеннеді «Піднесення та занепад великих держав» причиною занепаду вважає «імперську перенапруженість» великих держав.

Країна-гегемон	Економічні фактори	Старт циклу М. Кондратьєва	Тривалість швидкого розвитку циклу
Португалія	Заморське золото	1430–1460	1460–1494
	Індійські прянощі	1492–1516	1516–1540
Нідерланди	Балтійська та атлантична торгівля	1540–1560	1560–1580
	Східна торгівля	1580–1609	1609–1640
Британія-1	Торгівля Америки з Азією (цукор)	1640–1660	1660–1688
	Торгівля Америки з Азією	1688–1713	1713–1740
Британія-2	Бавовна, залізо	1740–1763	1763–1792
	Залізниця, паровий двигун	1792–1815	1815–1850
США-1	Сталь, хімія, електрика	1850–1873	1873–1914
	Авто- та авіабудування, електроніка	1914–1945	1945–1973
США-2	Переробка інформації	1973–2000	2000–2026
	Генна інженерія	2026–2050	2050–2080

Зокрема, взаємозв'язок між тривалим циклом світової політики та економічними факторами лідерства яскраво прослідковуються в поданій таблиці [127, с. 206].

Проблема циклів життя суб'єктів міжнародних відносин — національних держав, міждержавних союзів, міжнародних організацій та циклів гегемоній становить предмет подальших досліджень у сфері історичної соціології міжнародних відносин.

3.9. Соціологія війни

У центрі уваги соціології війни перебуває історичний феномен війни, який по суті може розглядатися як форма соціального конфлікту, тобто як вияв протиробства декількох суб'єктів з причин протилежності інтересів, потреб, систем цінностей [60, с. 34].

Фактично весь історичний розвиток відбувається в тіні війн. Війни стали найбільш поширеною формою контакту між народами та окремими локальними цивілізаціями, вони стають стимулом технічного прогресу та окреслюють найпомітніші перехідні форми соціального життя. Врешті, «соціологія миру», або іренологія, визнає, що зрозуміти феномен мирного стану можливо лише попередньо з'ясувавши феномен війни. Це стосується і такої форми «війни», як соціальний конфлікт.

Р. Дарендорф (народився 1929) запропонував таку типологізацію соціальних конфліктів: за рангом учасників (рольові, групові, секторальні, суспільні, макросуспільні) і за типом (подібне проти подібного, порядок проти підпорядкування, загальне проти частини) [390, с. 171].

З. Фрейд розглядав конфлікт як форму протистояння між свідомим та несвідомим. Війни починаються в людських головах, цей постулат спростувати неможливо.

Н. Смельзер виділив три типи культурних конфліктів: аномію, культурне запізнення, чужий вплив [243, с. 58].

Етноконфліктологія також розглядає феномени війн, суттєвими причинами яких є міжетнічні суперечності [410, с. 26].

Французький соціолог А. Токвіль ставив питання: чому демократичним народам властиво бажати миру, тим часом як демократичним арміям хочеться війни? Ключем до відповіді він вважав честолюбство військових. Засоби боротьби з вадами війська слід шукати не в самому війську, а в суспільстві взагалі [268, с. 530]. Конфлікт розглядається як прояв певних соціальних дисфункцій, зокрема як породження аномії.

Американський соціолог Л. Козер наголошував, що внутрішні соціальні конфлікти торкаються лише цілей, цінностей та інтересів, які не суперечать прийнятим засадам внутрішньогрупових відносин, і, як правило мають функціонально-позитивний характер [123, с. 88].

Якщо ворогуючі сторони не поділяють цінностей, на яких базувалася законність даної системи, то внутрішній конфлікт несе небезпеку розпаду цієї соціальної структури. У соціальній структурі будь-якого типу завжди є привід до конфлікту, оскільки час від часу виникають конкурентні відносини за перерозподіл дефіцитних ресурсів, престиж та владу [123, с. 542].

Часто конфлікт потрібен для досягнення зв'язків всередині системи та для досягнення нового порядку інтеграції [322, с. 288]. Вихід із конфлікту

пов'язаний з цілями його учасників та засобами, які вони використовують. Його тривалість та інтенсивність залежить від устремлінь опонентів, від їх ресурсу часу та зусиль, потрібних для розробки остаточного рішення. Якщо одна із сторін домоглася своєї мети, а інша прийняла цей факт як знак своєї поразки, то конфлікт вичерпано. Переможець повинен усвідомлювати, удар по яких символах супротивник сприйме як свою поразку.

Марксистське тлумачення класових конфліктів пов'язано з проблематикою громадянської війни. Громадянську війну спричиняє соціальна ситуація, коли, за визначенням А. Тойнбі, «суспільство починає пожирати саме себе» [213, с. 335]. Це є своєрідним втіленням крайніх форм аномії. Внутрішньодержавні громадянські війни найбільше властиві історичним періодам переходу від інволюційних періодів до коеволюційних. Зокрема, одним із головних підсумків Громадянської війни 1861–1865 рр. у США стала експропріація майна плантаторів на суму 4 млрд. дол., що не мало прецедентів в історії англосаксонського права [398, с. 100].

В епіцентрі історичної воєнної соціології знаходиться специфіка війн у різних стадіях універсального епохального циклу. Соціологія вивчає захорованість у військах, дезертирство, зміст солдатських листів.

Вже в першій війні в історії людства загинула половина людства, коли Каїн вбив Авеля. Війна як форма соціальних відносин виникла разом із приватною власністю і в міру розвитку цієї категорії війни ставали все більш жорсткішими.

Китаєць Сунь Цзи в V ст. до н. е. у праці «Мистецтво війни» виклав загальні підходи до стратегії та тактики війн. Лише вмючи вигравати час, можна здолати ворога. Найкраща стратегія та, яка добре підходить до фактичних умов війни [260, с. 10].

Німець **Карл Клаузевиць (1780–1831)** свідок наполеонівських війн в Європі, у праці «Про війну» (1832–34) наголошував, що війна є продовженням державної політики іншими засобами. Війни виграють або програють задовго до їх початку.

Загалом, К. Клаузевиць, мабуть, несвідомо повторив багато положень, вперше викладених майже за 2000 років до того Сунь Цзи. У цьому факті можна побачити і певні циклічні закономірності.

У багатьох хроніках війни згадувалися поряд із природними катаклізмами. Вплив активності Сонця, безумовно, є одним із пускових механізмів історичного процесу війн. Високий рівень сонячної активності підвищує рівень агресивності суспільств.

Фактично вся людська історія може бути поділена на дві нерівні частини — війну та мир [8, с. 12]. Ці два полярні стани є властивими для будь-якого суб'єкта в його розвитку відносно із зовнішнім оточенням. Мао Цзедун зазначав: аби навчитися воювати, слід лише воювати.

Період між війнами, за рецептом стародавніх римлян «якщо хочеш миру — готуйся до війни», найчастіше використовується лише для того, щоб краще підготуватися до нової війни. Коли припиняється стрілянина, проблеми не зникають, а лише змінюються. Найчастіше війни починаються внаслідок небажання вчитися на уроках історії, недооцінки ризику, небажання бачити, що ситуація проходить «точку повернення» і події розгортаються вже начебто самі по собі.

Історична реальність формується внаслідок конфліктів різного типу. Відмінність локальних війн від світових полягає в обмеженні політичних цілей, масштабів воєнних дій, засобів збройної боротьби, у специфічній стратегії та тактиці.

Міждержавні війни в межах однієї цивілізації, міжцивілізаційні війни (греко-перські війни, хрестові походи, монголо-татарська навала) властиві для перехідних фаз циклу.

Світові війни, — по суті, це зіткнення цивільного населення, одягненого в сірі шинелі, наслідок переходу до загального військового обов'язку та домінування технічних засобів ведення війни. Саме технічному прогресу XX ст. людство зобов'язано кривавими війнами, які охоплювали все суспільство без винятку. Роль людини у війні, особливо в бойових умовах, залишається визначальною.

М. Вебер наголошував, що програна війна так само дає прибутки, які і переможна, а особиста політична й економічна зацікавленість членів політичної спільноти в існуванні військових підприємств змушує їх миритися з тим, що останні можуть забезпечувати своїми виробами увесь світ, в тому числі й арсенали політичних противників [356, с. 67].

Феномен війни з точки зору соціології можна розглядати як суттєву інверсію рівня соціального розвитку, що виникає внаслідок кризової ситуації та призводить до зменшення ступеня соціального розвитку всіх суб'єктів війни.

Розвиток військових технологій можна вважати фактором суспільного прогресу. Ще О. Конт зазначав, що на індустріальній стадії розвитку людства вже не промисловість служить війні, а війна промисловості [71, с. 116]. Зокрема, до несприятливих для дворянства наслідків німецької соціолог Н. Еліаса відносив появу артилерії, яка зробила піхоту важливішою за кінноту [320, с. 15].

Соціальні мислителі впродовж історії неодноразово зверталися до трактатів, присвячених ідеї вічного миру. Цю традицію заклад арабський філософ **Абу-Наєр Мухаммед Фарабі (870–950)**, італієць М. Падуанський («Захисник миру», 1324 р.), Е. Роттердамський («Скарга миру», 1517 р.), У. Пенн («Досвід теперішнього та майбутнього миру в Європі», 1693 р.),

абат І. де Сен-П'єр («Проект вічного миру в Європі», 1713–1717 рр.), В. Маліновський («Роздуми про мир та війну», 1803 р.) та багато інших [340, с. 434].

Впродовж багатьох століть підтверджувалося гасло римлян: «Якщо хочеш миру — готуйся до війни». Це ще одне свідчення того, що історія дає лише один урок, що ніхто й ніколи не вчиться на її уроках.

П. Сорокін звертає увагу на поширення уявлень про те, що якби завтра у всьому світі встановилась демократична форма правління, ми нарешті здобули б тривалий мир та соціальний порядок, в якому немає місця для злочинів. Проте ретельний порівняльний аналіз досліджень злочинності на прикладі 967 війн та 1629 внутрішніх заворушень з історії Греції, Риму, країн Заходу від 600 року Різдва Христового до нашого часу показує, що демократичні режими навряд чи відрізнялись від авторитарних меншим ступенем войовничості та поширенням злочинності [249, с. 244–245].

Війни теоретично начебто мають зникнути у разі відмови національних держав від суверенітету та створення так званого світового уряду. Безпека однієї держави більше не має розглядатись як загроза для інших. Але досвід всієї людської історії постійно спростовує цю думку.

Критерій періодизації воєн є різним. Наприклад, за характером зброї, яка використовується в конфліктах, починаючи від мечів, простої вогнепальної зброї, нарізної вогнепальної зброї, Друга світова війна вже належала до війн четвертого покоління, збройні конфлікти з використанням ядерної зброї — до війн п'ятого покоління, війни шостого покоління пов'язані з використанням високоточної технологічної зброї. Водночас ефективність використання високотехнологічної зброї зменшується в разі нерозвинутої інфраструктури об'єкта, який є мішенню.

Починаючи з часів Першої світової війни (1914–1918) почав проявлятися феномен інформаційних війн [205, с. 371]. Насамперед цей новий тип війни пов'язаний із війною іміджів, полем бою якою є людський менталітет. Зазначені війни мають на меті не знищення ворога, а структурну «перестрою» його свідомості з метою подальшої маніпуляції нею у власних цілях. Нині наслідком, наприклад, поєднання методів інформаційної війни США проти мусульманського світу та партизанської війни іракців проти окупантів може бути значний удар по демократії під приводом її захисту.

З поширенням зброї масового знищення, якби одну з провідних держав очолювала людина, подібна до Гітлера, подібна до Землі було б знищено.

Соціально-історичне поняття «світова війна» визначається за певними ознаками. Характер війни визначає її територіальне поширення. Проте якщо вважати, що вихід за межі одного континенту — достатній чинник для визначення війни як світової, то такими слід було б вважати походи хрестоносців з Європи в Азію та Африку, монгольську навалу на Європу. Наполеонівські

війни велися не лише на території Європи, а й в Азії, Африці, окремі морські сутички відбувалися біля берегів Америки. Ця ознака не є достатньою, як і участь у війні більшості держав.

Світова війна має вагомий глобальний наслідок для всього світу. Головна її ознака — участь у ній найпотужніших військових держав та основних міжнародних утворень. У локальній війні її учасники виходять з того, що сутічка між ними не стосується самого їх існування. Тотальна війна — боротьба на знищення. Воюючі сторони готові скористатися будь-якими заходами, аби знищити супротивника. За доби «холодної війни» існувала небезпека безпосередньої сутички між найбільшими державами та військово-політичними угрупованнями, поступового переростання локального конфлікту в глобальний.

Війна ХХІ ст. — високого темпу, без чітко визначених фронтів, з децентралізованими арміями з високим ступенем ініціативи, коли солдати діють на основі суджень, а не правил, це війна без правил. Батько німецького економічного дива Л. Ерхард зазначав, що компроміс — це мистецтво так розділити пиріг, аби кожен був певен, що найкращий шматок дістався саме йому. Проте подібне врегулювання конфліктної ситуації можливе переважно в інволюційній стадії розгортання циклу.

Війна як соціологічна проблема розглядається з точки зору неостаточно реалізованого проекту Просвітництва. Ліберальна мрія полягає в тому, що модернізація суспільства приведе до припинення війн. Війни малоімовірні між країнами зі сталими демократичними режимами. Війни в недостатньо модернізованих частинах світу можуть втягувати більш розвинуті країни, якщо вони торкаються їхніх інтересів, певних цінностей. Крім того, регіональні агресори можуть втягувати в конфлікт своїх союзників із розвинутого світу [392, с. 167].

Все більш важливу роль у сучасних міжнародних відносинах відіграють інформаційні або психологічні війни, метою яких є планомірні пропагандистські заходи, що впливають на погляди, емоції, позиції, поведінку ворожих, нейтральних або дружніх соціальних суб'єктів різного масштабу.

Переглядається загальна парадигма конфлікту. Модель зіткнення інтересів працює лише в межах однієї цивілізації, тобто однієї картини світу. Однак при зіткненні цивілізацій та індивідуальних світів необхідно для вивчення застосовувати іншу парадигму — модель конфлікту як зіткнення цінностей. Адже цінності різних культур не мають універсальних еталонів, нав'язаних однією з них [40, с. 326].

Н. Макіавеллі наголошував, що війни зазвичай починають, коли хочуть, а завершують, коли можуть. Сьогодні найвірнішою ознакою

могутності є вже не здатність почати війну, а спроможність не допустити її. «Холодна війна» велася за владу у світі, за межами національної території СРСР та США, але не з метою захоплення території іншої сторони. Відступ завжди небезпечніший за наступ.

Слід підкреслити, що суб'єкти війни завжди перебувають у різних фазах свого іманентного соціально-історичного розвитку. Наприклад, під час в'єтнамської війни США (1946–75), за нашими розрахунками, В'єтнам перебував на інволюційному етапі розвитку, а США за умов певних коеволуційних тенденцій намагалися силовими методами змінити природу традиційного закритого суспільства. Внаслідок цього «наймогутніша держава в світі, не програвши жодної великої кампанії, зазнала поразки у війні» [77, с. 8].

В інволюційний період, як правило, неправильно є тактика та стратегія, тоді війна швидко програється. Коли тактика правильна, але неправильна стратегія, битви виграються, але війна врешті програється. В інволюційній стадії переважає тотальна війна, на ведення якої мобілізуються всі наявні та резервні сили. Тривала війна розкладає волю супротивника, створюючи в нього уявлення про її нескінченність та безперспективність. Обмежені локальні війни більше властиві коеволуційній стадії циклу. Тотальні війни з'явилися із завершенням процесу індустріалізації та інтернаціоналізацією.

На коеволуційному етапі, коли тактика неправильна, проте правильною є стратегія, битви програються, але війна в цілому буде виграна. На революційній стадії циклу, коли правильною є і стратегія, і тактика, війни виграються [260, с. 14].

Під час еволюційного етапу, як правило, воюють відкриті суспільства. Проте невеликом демократій, які ведуть війни, є неспроможність вести тривалу війну, криваву війну з не зовсім зрозумілими кінцевими цілями. Це доводить і сучасний досвід повоевних дій США в Іраку. Здавалося б, Пентагон виніс уроки з в'єтнамської війни. Армія стала професійною, оснащеною високотехнологічною зброєю, удосконалюються засоби ведення внутрішніх та зовнішніх соціально-психологічних маніпуляцій, активізувалася робота з елітами країн, де є «традиційні суспільства». Не можна втягуватися у партизанську війну на території традиційного суспільства на етапі його відносної сили. Превентивні війни також є однією з характерних ознак конфліктів еволюційного періоду розгортання циклу.

Війни «підтягують» суб'єктів, які перемагають, до вищих щаблів розгортання циклу, натомість тих, хто зазнав поразки, чекає деградація до попередніх щаблів власних циклів соціально-історичного розвитку. Але загалом ці висновки не є аксіомою, адже приклад Другої світової війни

довів, що за сприятливих зовнішніх та внутрішніх обставин, які пришвидшують процес трансформації, колишні переможці дуже швидко переганяють деяких переможців. Проте в цілому війни залишаються одним із головних інструментів зміни етапів розгортання універсального епохального циклу.

Подальші дослідження мають бути пов'язані з уточненням як типологізації війн для кожної фази циклу, так і відповідної класифікації за даними конкретних емпіричних досліджень.

3.10. Соціологія економіки

Економіка — одна із сфер суспільного життя, яка в своєму функціонуванні пов'язана з іншими сферами — політикою, ідеологією, культурою. На її розвиток впливають національні та історичні особливості певної країни, традиції, стиль життя населення. У реальному економічному житті діють конкретні люди, соціальні групи та спільноти. Зазначені суб'єкти економічного життя діють у певних економічних структурах [32, с. 543].

Австрійський економіст Й. Шумпетер наголосував, що врешті ні економісти, ні соціологи не можуть зробити й кроку, аби не наступити один одному на ноги.

Неоліберали вважають, що добра політика є водночас поганою економікою, і навпаки правильна економічна політика є поганою для політичної популярності. Економічна влада переважає політичну, оскільки може користуватися нею як інструментом [188, с. 35].

Взагалі, економіку в центр суспільного розвитку поставили фізіократи. Наприклад, французький економіст-фізіократ **Тюрго (1727–1781)** вважав економіку ключовою проблемою суспільного благополуччя. Проте поняття «економічна соціологія» увійшло в науковий обіг завдяки М. Веберу лише наприкінці XIX — на початку XX ст. [37, с. 90].

Предмет історії економіки визначається як дослідження задоволення та реалізації матеріальних потреб. Відомі чотири основні способи життєзабезпечення: гомеоцентризм — пов'язаний із симбіозом з навколишнім середовищем без його перетворення; екоцентризм — використання природних ресурсів, які можуть відновлюватися; геоцентризм — використання природних ресурсів, які не відновлюються, антропоцентризм — використання природних та штучно створених ресурсів з метою досягнення екологічного балансу: праця — земля — капітал, речовина — енергія — інформація. Загалом, ці критерії можуть покладені в основу визначення фаз розгортання великих економічних циклів.

Макс Вебер, досліджуючи історію господарства, зазначав, що причини загибки Римської імперії, зокрема, полягали в припиненні загарбницьких війн,

що спричинило кризу в забезпеченні ринків рабською силою. Це обумовило неможливість прогресу виробництва на засадах казарменної рабської праці. Розвиток феодального суспільства розпочинається в умовах пізньої Римської імперії [46, с. 87]. М. Вебер вважав економічну поведінку моделлю раціональної поведінки. Предмет історичної економічної соціології, за М. Вебером, становлять дослідження виникнення та послідовності етапів індустріальної революції, появи робітничого класу, розвитку сучасної капіталістичної системи, соціальної складової економічних теорій та структур виробництва.

Історіографічну основу історичної соціології економіки в цьому контексті становлять праці Н. Смелзера «Соціальне розшарування в ході індустріальної революції» та «Сучасна світ-система» І. Валлерстайна.

Н. Смелзер, по суті, побудував теорію середнього рівня у вигляді універсальної послідовності змін, що відбувалися в доіндустріальних суспільствах, включно зі структурною диференціацією. Для ілюстрації своєї теорії він наводить історичний матеріал, який характеризує соціально-економічні зміни у британській бавовняній промисловості, що відбувалися впродовж XIX ст.

Марксистська версія економічної соціології посідає помітне місце в історії цієї науки. Будь-яке виробництво є засвоєнням індивідом предметів природи у межах певної суспільної форми та за її допомогою. Впливаючи на зовнішню природу та змінюючи її, людина тим самим впливає на зміну власної іманентної природи. Гроші — загальна самостійна вартість всіх речей, тому вони позбавили світ його цінності. Гроші — це відчужена від людини сутність її праці, її буття, вони керують людиною, яка їм поклоняється.

Марксова теорія класів ґрунтується на постулаті про те, що соціальні класи утворюються внаслідок певного відношення групи індивідів до засобів виробництва. У суспільному виробництві свого життя люди вступають у необхідні їй від їхньої волі незалежні виробничі відносини, які відповідають певному рівню історичного розвитку виробничих сил. Матеріальне виробництво може розвиватися, якщо кожне нове покоління виробляє більше, ніж йому потрібно для життя, накопичуючи запас багатств більший, ніж той, яке воно отримало.

Сукупність цих економічних відносин складає економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому існує надбудова (нематеріальна) з відповідними формами суспільної свідомості. Свого часу матеріальні виробничі сили суспільства починають суперечити існуючим виробничим відносинам. З форми розвитку виробничих сил ці відносини перетворюються на пута. Врешті, вихід з цієї суперечності К. Маркс вбачав у соціальної революції.

Однак люди не можуть обирати свої виробничі сили, які становлять основу всієї їхньої історії, адже будь-які виробничі сили є продуктом попередньої діяльності, старших поколінь. Кожне нове покоління продовжує традиційну активність, змінюючи обставини, що зрештою призводить до повної зміни діяльності. Щоправда, якщо в постіндустріальному суспільстві засобом виробництва вважати людський інтелект, то він завжди знаходиться в приватній власності, але плодами його праці, як повітрям, користуються всі.

Помітне місце серед теорій історичної соціології економіки посідає теорія грошей Г. Зіммеля. Абстрактні гроші розглядаються «як у собі і для себе чисте набуття ціннісних відносин речей, вони однаково доступні будь-якій стороні, у грошових справах всі люди рівноцінні, але не тому, що цінне кожний, а тому що жоден не володіє цінністю, а лише гроші». Визначення є близьким до марксистського розуміння грошей як відчуженої сутності людської праці [357, с. 89].

За концепцією П. Бурдьє, історичні епохи базуються на своєму типі капіталу. Він виділяє такі види капіталу: економічний, фізичний (здоров'я), культурний, людський, соціальний, адміністративний, політичний, символічний (право інтерпретувати зміст). Водночас для П. Бурдьє найбільшу проблему становив пошук тієї «облікової ставки», за якою один вид капіталу обмінюється на інший, та влада як специфічна форма власності [36, с. 101].

Російський соціолог Ж. Тоценко в історичному контексті розглядає предмет та структуру соціології праці. Зокрема, він зазначає, що соціологія праці як спеціальна соціологічна теорія є органічною єдністю економічної (трудової) свідомості та поведінки (діяльності) людей як суб'єктів виробничого життя та виробничого середовища. Серед попередників соціології праці він називає А. Сміта, Дж. Бентама, Дж. Мілля [273, с. 53].

Водночас жодна соціологічна модель поки що не дала теоретичної моделі соціального класу, втіленого в долях реальних людей та в конкретному історичному контексті.

В рамках економіко-центризму були розроблені теорія імперіалізму, теорія залежності та теорія світової системи. Світ-системний аналіз І. Валлерстайна, спираючись на ідеї марксизму та функціоналізму, доводить, що наприкінці XV — на початку XVI ст. світова економіка розвивалася в успішних та політично потужних зонах, названих «державами центру», які домінують над «периферійними зонами». І. Валлерстайн впорядкував історичні факти, які ілюструють глобальний процес формування сучасної капіталістичної світ-системи.

У Західній Європі періоду пізнього середньовіччя ще не було економічної та політичної монополії, тому відносно вільна конкуренція сприяла відокремленню економічної влади від політичної. Торговельні шляхи

були комунікаціями між різними цивілізаціями. Водночас вже тоді можна було казати про певну парадоксальність стратегічних економічних рішень.

Згадаймо, що в XV ст. Італія була центром економіки західного світу, натомість Піренейський півострів — її периферією. На містах-державах Італії замикались міжнародні торговельні шляхи, а італійські банкіри впливали на фінансовий стан всього тодішнього західного світу. Ця могутність та процвітання здавалися непохитними, тому вкладення грошей у ризиковані інноваційні проекти морських подорожей видавалося італійцям безглуздом, а бідніші іспанці та португальці були вимушені шукати нових шляхів для економічного піднесення, тому місцеві королі фінансували великі морські подорожі. Зрештою, після того, як 1492 р. Колумб відкрив Америку, а Васко да Гама 1498 р. — морський шлях до Індії, Іспанія та Португалія першими вийшли на океанські простори торгівлі, а італійські торговельні шляхи почали занепадати.

У XVII ст. східний деспотизм став причиною економічного занепаду, але характерною рисою комерційних зв'язків між тогочасним Сходом та Заходом був постійний дефіцит торговельного балансу останнього. Східні країни, потрібні для боротьби з епідемічними захворюваннями, за словами Ф. Броделя були структурою повсякденності і вимивали величезні європейські запаси золота та срібла. Але найбільші прибутки нідерландські купці отримували від посередницької торгівлі між східними країнами. Для цього треба було менше золота, оскільки різниця від купівлі товару в одному кінці Азії та його продажу в іншому могла забезпечити частину імпорту в Європу без залучення багатств Старого світу [33, с. 456]. Лише в XIX ст. після промислового перевороту товарний експорт з Європи почав домінувати на азійських ринках. Не може бути прибутковою торгівлі зі злидненими народами.

Традиційне виробництво було орієнтовано на споживання. Дух капіталізму ставить вищою цінністю накопичення багатства, яке стало важливим елементом соціального порядку як обґрунтування ідеї прогресу як природного закону. Розвиток економіки стимулював перецінку соціальних цінностей.

Раціональність західноєвропейського капіталізму розглядається через обіг капіталу, використання технологій, вільної найманої праці, залучення до вільного ринку. Водночас чим далі за логікою пріоритетів периферійного капіталізму йде розвиток, тим більшою стає нерівномірність доходів порівняно з центром світ-системи.

Нинішня криза, яка охопила індустріалізм, пов'язана з глибокою кризою ідеї необмеженого прогресу. Накладається заборона індустріального розвитку країн, які не належать до обраного кола.

Взагалі, як зазначає російський вчений В. Іноземцев, виділення «доіндустріального», «індустріального» та «постіндустріального» періодів

було логічною спробою знайти в історії систему, яку можна було б протиставити теперішньому та майбутньому [84, с. 230]. Основу переходу до суспільства постіндустріального типу складають не лише нові технології або знання, а й зміни самої людини, набуття нею якісно нової мотивації.

Взагалі, економіці властиві цикли, пов'язані з фондами споживання та циклами фондів накопичення, — цикли рівня розвитку суспільного виробництва та рівня розвитку економічної свободи.

Дослідження соціально-економічної історії надають новий сенс соціальній історії як історії кількісній, такої, що шукає в розвитку динаміки зміни цін часовий механізм історії. Зокрема, виділяються фази циклу економічного піднесення та економічного спаду, викові, короткі та проміжні цикли. Також мають місце сезонні та міжциклічні фази коливання цін і доходів. Наприклад, дослідники історії Французької революції кінця XVIII ст. наголошують, що у період 1726–1789 рр. спостерігалось тривале падіння реальної заробітної плати та зростання вартості товарів першої потреби. Врешті, у 1789 р. у Франції «зступилися» три економічні цикли різної тривалості: вища точка «тривалої хвилі» економічного підйому та зростання цін; вершина міжциклічного погіршення економічної кон'юнктури, що спостерігалось два останні десятиліття існування «старого порядку»; врешті, сезонний цикл неврожаю та продовольчої кризи. Результатом всього цього стала революція, яка відкрила новий цикл всевітньої історії.

Найбільш відомими циклічними економічними концепціями, які пов'язуються з історією, є теорії **Миколи Кондратьєва (1892–1938)**. У 1928 р. він видав працю «Великі цикли кон'юнктури», в якій поставив питання економічних та структурних криз, макроекономічного моделювання. Періоди циклічних максимумів та мінімумів отримали назву «хвиль Кондратьєва». Їх тривалість дає можливість для прогнозу [127, с. 204].

Номер циклу	Підвищена фаза	Фаза пониження
Перший	З кінця 1780-х рр. до періоду 1810–1817 рр.	З періоду 1810–1817 рр. до періоду 1844–1855 рр.
Другий	Від періоду 1844–1851 рр. до періоду 1870–1875 рр.	Від періоду 1870–1875 рр. до періоду 1890–1896 рр.
Третій	Від періоду 1891–1896 рр. до періоду 1914–1921 рр.	Від періоду 1914–1921 рр. до середини 1940-х рр.
Четвертий	З середини 1940-х рр. до кінця 1960-х рр.	З кінця 1960-х рр. до середини 1980-х рр.

Таблиця приблизного датування циклів світової кон'юнктури М. Кондратьєва

Сам М. Кондратьєв у 1920-х рр. вважав, що виникнення великих воєнних конфліктів та революцій має високу ймовірність саме на підвищених фазах тривалих циклів. Проте цикли М. Кондратьєва відзначають головним чином фази підйому та занепаду провідних галузей світової економіки. При цьому його розрахунки циклічності стосуються господарств не лише високорозвинених країн світу, які входять до центру світової системи, а й периферії, яка бере участь у міжнародному розподілі праці.

Отже, як бачимо, тривалість циклу Кондратьєва становить приблизно 40–60 років [127, с. 93].

Критика цього підходу, на нашу думку, ґрунтується на неправильному розумінні особливостей соціальної природи циклічності.

У парадигмі універсального епохального циклу інтернаціоналізація та глобалізація не суперечать одна одній. Глобалізація розглядається як нова стадія інтернаціоналізації господарського життя, пов'язаного не лише з досягненням максимально можливих масштабів інтернаціоналізації, а й її якісно нових характеристик.

Феномен глобалізації розглядається як об'єктивна закономірність, яка впливає з економічних процесів. Перша фаза становлення єдиної системи світового господарства була пов'язана з інтернаціоналізацією. Друга фаза — боротьба національних капіталів, які підтримувалися державами, за гегемонію у глобальній системі міжнародних економічних відносин (перша половина ХХ ст.). Третя — період «холодної війни», розкол світу на дві економічні системи (1946–1991). Четверта фаза — глобалізація системи ринкової економіки.

На початку ХХІ ст. спостерігаються тенденції до все більшого зближення між новими моделями праці та загальноорганізаційним розвитком управління, багатопрофільності найманої праці, автоматизації праці та наділення працюючого правами приймати самостійні рішення в межах своєї компетенції.

Постіндустріальне суспільство оцінюється як постмодерн, на відміну від модерну (кінець ХІХ — середина ХХ ст.), індустріального етапу історії. Масовий індивід як особистість є новим словом постмодерна, держава виступає суб'єктом раціоналізації економіки. Новий тип глобальної економіки невіддільний від соціального та політичного.

Врешті, складно організована ринкова ліберальна економіка не може бути механічно адаптована до соціально-історичного буття примітивного суспільства. Цей висновок найбільш логічно пояснюється саме циклічною парадигмою історичної економічної соціології.

3.11. Соціологія культури

Соціологія виникає та продовжує існувати й розвиватись як наука про культуру. Колективний інтерес імпліцитно знаходиться у культурній формі [94, с. 251].

Культура може розглядатися як сукупність способів і методів матеріальної та духовної людської діяльності, об'єктивно втіленої у відповідних носіях, які передаються наступним поколінням. Культура — це те, що створено людством у процесі його історії. Не буває культури без цивілізації та, навпаки, цивілізації без культури. Головною змістовною рисою культурної діяльності є розпредмечування, тобто засвоєння досвіду минулих поколінь, та опредмечування, тобто створення нових цінностей і об'єктів культури. Врешті, історичні аспекти соціології культури мають відповідати на питання, наскільки функціонування соціальних інститутів відповідає вимогам культури.

Помітний внесок у розвиток соціології культури зробив молодший брат Макса Вебера — **Альфред Вебер (1868–1958)**. Зокрема, він вважав соціологію культури дочкою філософії та історії, яка особливо інтенсивно почала розвиватися після духовної кризи 1918 р., що її зазнала європейська цивілізація після Першої світової війни [377, с. 89].

А. Вебер у відповідь на теорію О. Шпенглера намагався, аби роль орієнтира в координатах минулого та сучасного відіграла соціологія історії. Зважаючи на це предметом історичної соціології культури А. Вебер вважав створення схеми історії культур різних народів [71, с. 548].

Цікавим напрямом соціокультурних досліджень, який в рамках індустріального дизайну розвивається в Німеччині, є вивчення історії модерних речей у контексті історії культури. Зокрема, в одному із збірників прослідковано історію велосипеда, автомобіля та телевізора від часу їхнього винайдення до масового виробництва. Наприклад, автомобіль розглядається як символічний прояв влади, статусу; телебачення, починаючи з другої половини ХХ ст., змінило не лише приватний, а й суспільний простір [389, с. 175].

Серед головних елементів духовної культури Н. Смелзер виділяє поняття, завдяки яким можливо впорядкувати досвід людей, їх відносини, адже культура не лише виділяє певних суб'єктів за допомогою понять, а й показує, як вони пов'язані у просторі та часі. Це, зокрема, загальноприйнятні цінності переконання щодо цілей, до яких мають бути спрямовані устремління людей, правила як елементи, за допомогою яких відповідно до цінностей певної культури регулюється поведінка людей [243, с. 48–50].

Культура з точки зору культурної антропології розглядається як спосіб сприйняття та осмислення соціального і духовного світу, як символічна

структура, котра накладається свідомістю на світ і щоразу по-новому організовує його. Кожна культура має власний історичний темп.

Цінності — це матеріальні предмети, символи, ідеї чи ознаки, щодо яких індивід або група займають оцінювальну позицію, приписуючи їм особливу роль у житті, відчуваючи необхідність у них, намагаючись оволодіти ними.

Соціологія культури вивчає культуру як соціальний феномен, її місце і роль у взаємодії з іншими системами суспільства, соціальні закономірності розвитку культури, форми прояву цих закономірностей у людській діяльності, пов'язаній із створенням, засвоєнням, збереженням та поширенням ідей, уявлень, культурних норм і цінностей, зразків поведінки, які регулюють відносини в суспільстві та між суспільством і природою [230, с. 503].

Російський соціолог Л. Іонін зазначає, що соціальні зміни мають переважно культурну мотивацію, отже, предметом соціології культури він визначає проблеми історичних змін культури та взаємовідносини культури й суспільства в ході історичного розвитку [94, с. 8–9]. У мотивації не може бути того, що відсутнє в культурі. Те, чого немає в культурі, не може стати предметом соціологічного дослідження [94, с. 26].

Культура в житті суспільства посідає особливе місце. Цей феномен розглядається в нерозривній єдності з усією системою життєдіяльності людини, суспільства і цивілізації в цілому. Водночас слід зазначити, що в сучасній соціальній науці досі відсутнє загальноприйняте тлумачення самого поняття «культура». Це об'єктивно ускладнює розробку метатеорії проблеми взаємодії між соціальними чинниками та певною культурою [112, с. 97].

За часів античності слово «культура» означало насамперед сільсько-господарську обробку землі. Німецький філософ **Й. Гердер (1744–1803)** ввів у науковий обіг термін «культура», під яким він розумів певні переконання, цінності, загальний рівень розвитку цивілізації [56, с. 19].

У. Томас та Ф. Знанецький у праці «Методологічні замітки» (1918) відрізняли соціологію як теорію соціальної організації культури від соціальної психології як науки про суб'єктивний бік культури [2, с. 343].

Взагалі, традиційно соціокультурні явища розглядаються переважно як творча діяльність людини та спосіб реалізації сутнісних рис людини як соціального суб'єкта. Компонентами культури визначаються поняття (мовна структура), відносини (зв'язки у часі та просторі фактів життя), цінності (норми моралі, соціального контролю), певні правила та норми (система регулювання цінностей та норм соціальної поведінки). Феномен культури сприймається як певна цілісність, у якій всі складові елементи незалежні та виконують власну функцію.

З нашої точки зору, історична соціологія культури покликана вивчати сутність, зміст та функціонування культури, її взаємозв'язки з соціальними

структурами та інститутами в контексті конкретних історичних та соціокультурних змін. Ключова увага має приділятися поведінці людини, її габітусу, тобто сукупності набутих установок, схем сприйняття, оцінок та дій, які детермінуються соціальним контекстом у певному часово-просторовому континуумі [14, с. 51].

На мікрорівні досліджується поведінка людей в умовах духовної взаємодії в суспільстві. На макрорівні в центрі уваги перебувають певні соціокультурні системи та інститути в умовах їхньої взаємодії з іншими складовими соціуму [6, с. 99].

Отже, головна проблема, на нашу думку, стосується феномена розгортання соціокультурних циклів на рівні функціонування та розвитку ключових соціальних суб'єктів: особистості, суспільства (національно-державного утворення), світових цивілізацій. Досягнення цієї мети сприяє вирішення паралельних завдань, пов'язаних, зокрема, з коротким ретроспективним аналізом літератури, присвяченої проблематиці соціокультурних циклів, та визначенням можливого кола перспективних історико-соціальних досліджень у форматі парадигми універсального епохального циклу. Література, присвячена проблематиці соціокультурних циклів, потребує спеціального компаративного дослідження, яке виходить за межі цієї монографії, тому в зазначеному контексті зупинимо увагу лише на найбільш важливих з нашої точки зору працях.

Дослідженням різних аспектів проблематики історичної динаміки соціокультурних процесів займається вся система соціальних наук. Зокрема, історична етнологія вивчає особливості психологічної та соціокультурної адаптації народу до зміни політичних, соціальних та культурних умов його існування [12, с. 128]. Натомість К. Леві-Стросс наголошував, що завдання етнології полягає в пізнанні саме несвідомих мотивів людської діяльності [10, с. 23]. Мабуть, пошук істини можливий на шляху синтезу цих підходів.

Російський соціолог Л. Іонін наголошує, що історичні зміни мають переважно соціокультурну аргументацію, тому особливий інтерес становлять проблеми дослідження історичних змін культури та взаємодії культури й суспільства в процесі історичного розвитку. Такий підхід вимагає тлумачення суб'єктивного змісту в рамках традиції герменевтики [94, с. 8–9].

Певну наукову конкуренцію етнології становить відносно «молода» наукова дисципліна — історична антропологія. Її предметом визначається аналіз установок та мотивів поведінки людей минулого у взаємозв'язку з усіма елементами соціальної системи [99, с. 3]. Аналогічної точки зору на предмет та завдання історичної етнології дотримуються й деякі російські дослідники [55, с. 580].

У західноєвропейській соціальній науці соціокультурна проблематика також представлена великим масивом літератури.

Наприклад, у німецькій соціологічній думці аналіз соціокультурних процесів пов'язується з дослідженням всього процесу розвитку — від *homo sapiens* до (за Р. Дарендорфом) *homo sociologicus* [377, с. 19].

На цьому тривалому історичному шляху все життя людини традиційного суспільства, по суті, є нескінченною системою циклів, які вона відтворює, як ритуали. Сакральні ритуали були способом адаптації до природних, космічних циклів. Ускладнення соціальної організації суспільства спричиняє до спроби відмовитися від циклічності, перейти до спрощеної моделі лінійного прогресивного розвитку.

Намагаючись уникнути цієї тенденції, П. Сорокін пристосував циклічну парадигму для аналізу загальних соціокультурних феноменів, що повторюються в часі і просторі. Зокрема, періоди античної, середньовічної та сучасної історії Європи він тлумачив через зміну умоглядних, ідеалістичних та чуттєвих епох. При цьому з XIV ст. й донині в Європі превалює чуттєвий тип культури.

Найбільш поширеними є концепти циклів соціальних організмів. У середині XIX ст. ідеолог російського панславізму М. Данилевський поширив на історію поняття про типи організації, прийняті в ботаніці та зоології взамін принципу лінійного групування явищ. Типологію людської історії він будував за категоріями культурної діяльності. У концепції культурно-історичних циклів М. Данилевський розглянув історіософію циклічного піднесення та занепаду цивілізацій.

Масштабу картину соціокультурного розвитку локальних цивілізацій створив німецький філософ О. Шпенглер. В історичних умовах певного песимізму, який панував на Старому континенті після епохальної події, котрою стала Перша світова війна, О. Шпенглер оголосив початок епохи занепаду Європи. Зазначимо, що майже аналогічної позиції з цього питання дотримувався Альфред Вебер, який досліджував соціокультурні особливості кризових явищ в європейській культурі початку XX ст. [43, с. 18].

Інший німецький соціолог Карл Маннгейм наголошував на особливому значенні досліджень у галузі соціології культури для адекватного розуміння історичних та соціальних змін [165, с. 15].

Британський історик А. Тойнбі в форматі циклічної парадигми відійшов від прямої аналогії між суспільством та організмом і розвивав розуміння ролі саме соціокультурного чинника. Ідея циклічності у творчості А. Тойнбі фактично представлена через аналіз зародження, розвитку і загибелі світових цивілізацій.

Німецький соціолог Н. Еліас також розглядав циркуляцію моделей поведінки як важливий елемент формування етосу цивілізованості [320, с. 303].

Його ідеї щодо взаємозв'язків між соціальними та історичними циклами, на нашу думку, становлять важливий внесок у розвиток теоретичної основи сучасної історичної соціології. Це також стосується концепту універсального епохального циклу.

Термін «універсальний» слід розуміти не як тотально тотожний всім процесам та явищам, а в сенсі «універсальної історії», предметом якої є розвиток Всесвіту з послідовними утвореннями якісно нових реальностей, в яких розвиток живої природи та суспільства є фазами єдиного процесу.

На відміну від циклів, які мають місце в природі і є, як правило, симетричними, повторюваність історичних епох асиметрична. Симетричні цикли відповідають моделі маятника, натомість ритм соціальних циклів є асинхронним. Крім того, іншою є природа зворотних інверсійних рухів. Дослідження цих явищ може бути пов'язано із спеціальними кроскультурними дослідженнями.

Людина, суспільство, цивілізація постійно перебувають під впливом різноманітних циклів різної складності та ієрархії: від великих космічних до малих фізіологічних. З огляду на це, автори монографії «Велика коеволуція» висунули робочу гіпотезу щодо підпорядкованості менших за ритмом та періодичністю циклів великим циклам, які розгортаються на верхніх щаблях ієрархії [14, с. 15]. Проте певне порушення декількох циклів нижчих щаблів ієрархії може порушити динаміку розгортання великих циклів [14, с. 46].

Саме особистісний цикл розгортається найшвидше. Він регулюється через зміну поколінь. Соціокультурні особистості особистісного циклу в традиції психоісторії (наукова дисципліна, яка досліджує проблеми історичної мотивації) докладно вивчив Ллойд де Моз [154, с. 5]. Проблематика діалектичного зв'язку між традицією та новацією в навчанні, передачі соціокультурних норм та цінностей розглянута в праці В. Кінелева та В. Мирнова [178, с. 519]. Особистісний соціокультурний цикл становить скелет циклічності суб'єктів вищого рівня ієрархії.

Національно-державний цикл є більш тривалим, ніж особистісний, але менш тривалий за цивілізаційний, який є чимось більшим за суму всіх існуючих на певний час національно-державних циклів. Він може бути незавершеним, якщо внаслідок несприятливих історичних обставин певний національно-державний суб'єкт втратив самостійність та розвивається у складі іншого суб'єкта, найчастіше якоїсь імперії. До структури національно-державного циклу входить цикл розвитку певного суспільства, сенс якого загалом полягає у розкритті змісту адаптації суспільства до навколишнього середовища та зокрема у послідовній адаптації зовнішньої природи до своїх потреб, а також перебудові іманентної сутності людської природи в цьому процесі.

Цивілізаційний цикл є найбільш тривалим. Його ритм залежить від багатьох національно-державних утворень, які входять до соціокультурного ареалу певної цивілізації. М. Данилевський, О. Шпенглер, П. Сорокін, А. Тойнбі досліджували саме цей феномен цивілізаційної циклічності. З точки зору великих історичних циклів епіцентром цивілізаційного процесу спочатку був Схід, потім Захід. Соціокультурна проблематика нині актуального діалогу світових цивілізацій висвітлюється в монографії І. Василенко [40, с. 88].

Кожний конкретний універсальний епохальний цикл утворює окремі фази, які змінюють одна одну. Критерії визначення періодів соціокультурного циклу є адаптованими для всіх трьох названих соціальних суб'єктів. Мова йде про ступінь інтенсивності розвитку творчості та свободи особистості. Таким критерієм також є унікальність нових предметів культури та рівень розвитку культури членів суспільства, динаміка культурних потреб і ціннісних орієнтацій, співвідношення між культурою елітарною, народною та масовою з точки зору феномена контркультури.

Стисло викладаємо зміст моделі соціокультурних аспектів розгортання універсального епохального циклу. *Революція* є своєрідним підсумком та початковим пунктом розвитку соціальної системи. Саме на цьому етапі циклу узагальнюється попередній період історії і разом з тим здійснюється вибір нового шляху розвитку.

Провідним видом діяльності різних історичних суб'єктів на цьому етапі епохального циклу є емоційно-мотиваційна діяльність. Вона проявляється у збільшенні поля соціальної свободи від обов'язків та пут старого соціального устрою. Цей перехідний час також пов'язаний із радикальною зміною соціетальних психологічних характеристик суспільства. Саме на зазначеному етапі розгортання циклу свобода індивіда, об'єктивно нібито обмежена станом війни всіх проти всіх, породжує якісно нову політичну систему. Водночас відбуваються флуктуації ступеня свободи — від анархії до диктатури.

У соціокультурній сфері відбуваються важливі процеси. Можна спостерігати рішуче заперечення символів, норм та цінностей попередньої епохи. Радикально змінюється вся соціокультурна система. Активно формується «нова мораль», яка часто шокує оточуючих, є неприйнятною для багатьох, але поступово поширюється і стає домінуючою. Остаточно цей процес завершується вже в наступній фазі циклу. Час тривалості революційного етапу епохального циклу залежить від специфіки розвитку певного суб'єкта.

Епохальний період *інволюція* має смислове історичне наповнення в завоєнній складовим соціальної системи (особистостями, суспільством,

цивілізацією) нових загальносистемних якостей, набутих суспільством у попередній період розвитку. Цей період до певної міри нагадує фази соціалізації покоління. Для зазначеного етапу характерним є згортання соціальних процесів у просторі, спрощення соціальної структури, певний традиціоналізм. Таке суспільство має «закритий» характер і завдяки цьому підтримує соціальну стабільність. Ступінь свободи індивіда в такому суспільстві обмежений впливом колективу. Визначальною є морально-етична складова розвитку. Суспільство на цьому етапі намагається зміцнити власні традиційні засади, а особистість, навпаки, готується протипоставити себе суспільству.

Посилення колективістської моралі висуває на перший план суспільно важливі цілі та інтереси. Переважає емоційно-чуттєва поведінка людини, більше орієнтована не на самоконтроль, а на соціальний контроль ззовні. У соціокультурній сфері спостерігається поступове засвоєння та використання нових соціальних символів (влади, багатства, престижу), стверджується новий кодекс поведінки, який стає «класикою» та заперечує як «реакційні» або неприйнятні стилі та мову контркультури. Саме остання, як крапля, точить камінь традиції. Тим самим поступово набирає обертів підготовка наступного перехідного періоду.

Транзитивні (перехідні) періоди суспільного розвитку характеризуються протилежними за напрямом змін історичними фазами: коеволюцією та революцією.

Коеволюція є механізмом змін, так би мовити, «всередині» системи, натомість революція змінює саму систему. На відміну від коеволюції, революція є якісною трансформацією всієї соціальної структури суспільства. У нашому концепті коеволюція є фазовим переходом, «поворотною точкою» від нормативного періоду інволюції до нормативного періоду еволюції. Провідним соціально-історичним суб'єктом кризової доби коеволюції є все ще колективізовані індивіди, які поки що мислять категоріями «Ми». За таких обставин зміна нормативів соціальної поведінки, соціальних інститутів, напрямку соціальних процесів нібито дзеркально доповнює відповідні характеристики докризового стабільного періоду.

Індикатором коеволюційного періоду є справжній вибух індивідуальної активності. Поступово визначальним чинником соціального життя стає якість інновацій. Порядок починає переважати над хаосом. Впевнено вступає в силу суб'єкт «Я». У соціокультурній сфері офіційна символіка культури та символи контркультури поступово змінюються місцями, з'являються нові теми для творчості. Саме ці чинники стають визначальними для наступного еволюційного етапу розгортання епохального циклу.

Для нормативного періоду *еволюції* властивий розвиток загальносистемних процесів у просторі та часі, ускладнення соціальної структури та

підвищення інноваційної діяльності. Основною характеристикою періоду еволюції стає стабільність змін. Суспільство набуває нових соціальних рис та атрибутів. Відбувається розкріпачення індивідуальної активності. Посилюється когнітивний компонент психологічної структури особистості, що за деякими ознаками робить суспільство більш раціональним. Мережева теорія описує сучасну ситуацію як взаємний вплив інформації та культури. Як зазначав Т. Парсонс, культура є продуктом соціальної системи і водночас сама регулює систему соціальної взаємодії.

Свідомість переважно детермінує і формує буття. Зворотній вплив стає лише опосередкованим. Переважають особистісні інтереси та пристрасті. Індивідуальні психологічні особливості активно детермінують соціальні процеси, явища та інститути. Зазначимо, що для інволюційного періоду циклу, як правило, властива діяльність геніїв, натомість для еволюційного — лише талантів.

Історичною ознакою еволюційного періоду є набуття суспільством нових соціальних характеристик, у тому числі актуалізація ознак власного попереднього періоду розвитку або атрибутів, властивих суспільствам, які перебувають в історичному розвитку на вищому шаблі. Суспільна рівновага підтримується інноваційними надбаннями. Умовою інноваційної активності в еволюційний період є розкріпачення індивіда і посилення предметно-когнітивного компоненту в психологічній структурі особистості. Основною характеристикою еволюції стає стабільність змін.

Розвиток у цілому переходить на якісно новий шабель. По суті, створюються всі передумови для формування нової соціальної системи. У соціокультурній сфері розквітають тисячі стилів. Плюралістичними стають норми соціального життя та ієрархія символів. Водночас екстремум еволюційного періоду розгортання циклу поступово готує соціальну систему до революційних випробувань.

Таким чином, спрощено універсальний епохальний цикл можна представити таким чином: революція — інволюція — коеволуція — еволюція — нова революція, яка завершує поточний цикл та відкриває новий.

Нормативним періодам інволюції та еволюції властиві цілісність та стабільність тенденцій спрощення (для інволюції) або ускладнення (для еволюції) соціальної структури. Для інволюції властивим є процес соціалізації, для еволюції — соціального контролю. В період інволюції панує соціальна злагода, влада законів, люди альтруїстично налаштовані, готові принести в жертву особисті інтереси заради інтересів соціальної групи або суспільства в цілому. Як продукт соціальної взаємодії культура формується як цілісна матриця в умовах інволюційного розвитку, натомість на еволюційному етапі соціокультурні чинники виконують регулюючу функцію.

У рамках циклічної парадигми слід відмовитися від стереотипів лінійного розвитку, адже ритм соціального життя є завжди нерівномірним. Інверсія може розглядатися як важливий соціокультурний феномен. Соціокультурний цикл може бути незавершеним або перерваним в силу різних іманентних щодо суб'єкта та зовнішніх історичних обставин. Під дією цих причин може порушуватися ритм розгортання зазначеного циклу. Ми ведемо мову про дихотомію особистісного, суспільного (національного-державного) та цивілізаційного циклів. Вони, у свою чергу, перебувають у стані залежності не лише один від одного, а й від інституційних, соціокультурних, політичних, економічних, психологічних та інших циклів.

Щодо перспектив подальших досліджень, то зазначимо, що здійснюється певна робота в напрямі інтеграції історичних та соціологічних підходів у дослідженні соціокультурних процесів. Зокрема, впродовж 2000–2002 рр. вийшли праці, присвячені вивченню ментальної історії українського суспільства пізнього середньовіччя. Наприклад, розглянуто історію поетаємних думок та сподівань різних прошарків українців [32], с. 19].

У форматі універсального епохального циклу перспективними видаються спеціальні дослідження в галузі соціології театру, кіно, літератури, читання, телебачення. Тим самим можна буде не лише здійснити дослідження, а й у теоретичному плані уточнити систему критеріїв ідентифікації циклу.

Історія звертається до минулого для пояснення сучасного, аби його засудити чи виправдати, отже, історія стає на службю визначенню цінностей. Підтвердженням цього є збіг спадкових зв'язків між ввишчаними та їх поясненням. У людей немає звички щораз, коли вони змінюють звички, змінювати і свій словник.

Перші соціологічні знання з'явилися у контексті міфології. Платон визначав нерівність душ як причину нерівності соціальної. Роль — модель поведінки відповідно до статусу людини.

Культурні феномени є соціальними, оскільки всі вони підпорядковуються колективно санкціонованим правилам. Німецький соціолог Урсула Бехер виділяє такі форми прояву стилю життя: культура їжі, житла, вільного часу, подорожей [337, с. 72].

Предмет історичної соціології культури становлять соціальні аспекти розвитку матеріальної та духовної культури. Культурні цінності змінюються від однієї епохи до іншої. Кожен народ має власну мораль, яка визначається умовами, в яких він живе [223, с. 45].

Певні соціокультурні проблеми М. Вебер виклав, зокрема, в праці «Соціальні причини занепаду античної культури». Він зазначав, що занепад давньоримської культури розпочався раніше, ніж розпад давньоримської державності.

Культура античності за своєю суттю є культурою міською. Проте культура, сягнувши своєї вершини, втрачає матеріальну опору і перетворюється на руйну [44, с. 10].

Сучасна людина, наголошував Макс Вебер, — це дитина європейської культури [43, с. 19]. Водночас культура — не лише форма життєдіяльності, а й одне з її визначень, пов'язане з формуванням смислів. Жодна соціальна група не може повністю контролювати культуру [363, с. 17].

Починаючи від О. Шпенглера, кожна культура розглядається як унікальна цінність. Світ культури — не лише предметна, а й символічна реальність.

Люди постійно формують та змінюють соціальні системи правил та норм. Виникаючи в людських діях, правила систем впливають на них. Люди своїми діями перетворюють умови цих дій. Системи норм, яких дотримуються люди в певну історичну добу, вироблялися та розвивалися впродовж певного історичного часу. Завдяки взаємодії соціальних груп та співтовариств зазначені ціннісні та нормативні системи підтримуються та поширюються на майбутнє.

Р. Арон зазначав, що моральні установки змінюються від одного соціального типу до іншого. Це не означає, що, знаючи один соціальний тип, можна сказати, яка мораль йому відповідає, адже один і той самий соціальний тип може суміщатися з кількома типами моралі та політичними режимами [391, с. 67].

Людина живе у водночас дійсній та уявній реальностях. Громадянське суспільство більш захищене перед технологіями маніпуляції [112, с. 43]. Адже на відміну від «ідеократичних» суспільств (яким, наприклад, було радянське), які функціонують заради високої мети, і невідповідність яких дискредитує цінності, що обслуговують цю ідею, громадянське суспільство є більш «цинічним» у всьому, що стосується моральних питань. Так, класик лібералізму Хайек навіть назвав існування загальних моральних цінностей кроком на шляху до рабства. З іншого боку, С. Кара-Мурза у праці «Маніпуляція свідомістю» слушно зазначає, що громадянське суспільство, яке складається з індивідів-атомів, реально є найбільш придатним для різних типів маніпуляцій.

Соціальні антропологи **Б. Малиновський (1884–1942)** та **А. Редкліф-Браун (1881–1955)** досліджували феномени культурного контакту, культурного зіткнення та культурного конфлікту. Західна цивілізація, проникаючи в культури колоніально залежних країн, знищує їх самобутність. Боротьба проти варварства призводить до знищення традиційних соціокультурних інститутів. Натомість масова культура стає новим варварством. Культурний контакт властивий для еволюційної стадії циклу, зіткнення та конфлікт характеризують перехідні стадії.

Для інволюційної стадії розвитку культури спостерігається панування, за визначенням Л. Юніна, моноістичної культури — ієрархія елементів стилю, канонізація, впорядкованість, вилучення чужинних елементів, спрощення, зведення до знайомого, спеціальний консенсус, позитивність. Натомість для еволюційної стадії розвитку культури властиві риси поліістичної культури: відсутність сакрального доктринального ядра, відмова від канону, невпорядкованість, езотеричність замість офіційного консенсусу, відмова від мети людського існування [94, с. 197, 209].

Цінності складають етос культури. У контексті антропології адаптація культури є продуктом взаємодії між зовнішнім середовищем та стратегією життєдіяльності, тобто особливою технологією засвоєння природних ресурсів та соціальною структурою.

Початок змін пов'язується з своєрідною фільтрацією новачків, частина з яких відкидається, інші приймаються та укорінюються, компенсуються або замінюються. Відбувається легітимізація нових цінностей.

Окремо можна говорити про цикли соціокультурної глобалізації. Традиції культури виникають у суспільствах, де існують певні межі, вони прив'язані до цього простору та відтворюють себе в одному часовому проміжку. Натомість модерні культури завдяки технологіям у галузі комунікацій та транспорту розривають простір і час. Виникають регіони соціокультурного контакту, де відбуваються взаємодія, обмін та трансляція феноменів однієї культури на мову іншої. Культурні потоки в умовах глобальної ойкумени є несиметричними.

Ми можемо спостерігати домінування західної культури та водночас розпад цінностей західної культури в умовах її адаптації до місцевої культури. Рівноправний діалог та соціокультурний обмін можливі лише на еволюційній стадії універсального епохального циклу.

Соціокультурний феномен медіації — спроможності суб'єкта до пошуку нових сенсів — найкраще працює на еволюційному етапі розгортання універсального епохального циклу.

На початку XXI ст. провав тенденції до глобалізації в галузі культури або поп-культури найбільш рельєфно позначився феноменальним успіхом книжок про Гаррі Потера, в яких фактично реалізована спроба розмивання граней між архетиповими міфологічними казковими сюжетами не лише різних народів, а й різних цивілізацій.

Культурний релятивізм видається більш прийнятним, ніж етноцентричні характеристики та європоцентристська віра в те, що основні соціокультурні цінності західного способу життя є вершиною історичного розвитку.

Водночас дифузійнізм вносить суттєві корективи, особливо в ідею стадій розвитку для кожного суспільства та всього людства (міграція,

завоювання, колонізація). Тому в умовах розвитку соціокультурної глобалізації подальші дослідження в рамках історичної соціології культури мають розвиватися в напрямі поглиблення концептуальних засад ідентифікації фаз соціокультурних циклів розвитку особистості, суспільства та локальної цивілізації.

3.12. Соціологія релігії

Соціологія релігії є однією з багатьох наук, які вивчають феномен релігійності. На відміну від психолога, соціолог має справу з релігією як соціальним, а не психологічним феноменом. Соціологія релігії з'ясовує мотивацію людських дій, процеси, які відбуваються в суспільстві під дією різних вірувань. Соціолога, на відміну від філософа, турбує не суперечка щодо істинності певної релігії, а поведінка людей, які перебувають під їхнім впливом [52, с. 10].

Соціологія релігії вивчає взаємодію релігії та суспільства, її вплив на соціальну поведінку спільнот та індивідів. Релігія — важливий чинник соціальної інтеграції. Всі релігії по-своєму істинні. В історії релігії нас цікавлять вірування, емоції, надії та страхи, навіювані трансцендентними людство силами.

М. Вебер у класичній праці «Протестантська етика і дух капіталізму» (1904–1905) дослідив вплив християнства на економічний розвиток та соціальне життя Заходу. До релігії він відносив діяльність, на основі якої соціальні суб'єкти організують своє життя [45, с. 139].

Важомий внесок у соціологію релігії зробили П. Сорокін, С. Булгаков. Крім того, Е. Дюркгейм у 1912 р. видав працю «Елементарні форми релігійного життя», яка теж є класикою соціології релігії. У ній він визначає релігію як цілісну систему вірувань, ритуалів, які об'єднують у єдину моральну громаду всіх, хто їх дотримується [79, с. 13].

Проблематику історичної соціології релігії у праці «До єврейського питання» одним із перших поставив К. Маркс. Зокрема, він наголошував, що «ми не перетворюємо світські питання в теологічні. Ми перетворюємо теологічні питання на світські. Після того, як історія досить довго пояснювалася забобонами, ми забобони пояснюємо історією. Питання про співвідношення політичної емансипації і релігії стає для нас питанням про співставлення політичної емансипації і людської емансипації» [169, с. 127]. Гроші принижують всіх богів людини та перетворюють їх на товар.

Поняття «віра» розглядається в соціології як система ідей та образів про навколишній світ, що мають значення самодостатніх норм і цінностей [259, с. 76]. Шагобріан зазначав, що коли люди ні в що не вірять, вони ладні повірити у будь-що.

М. Вебер у праці «Господарська етика світових релігій» наголошував, що зовні схожі форми економічної організації можуть поєднуватися з цілком відмінною за своїм характером господарською етикою і залежно від її специфіки мати зовсім різні історичні впливи. Ніколи не існувало господарської етики, яка була б детермінована лише релігійно. Для кожної з релігій здебільшого можна вирізнити ті верстви, чия життєва поведінка хоча б певною мірою була для неї визначальною. Іслам на перших порах був релігією завойовників світу, релігією лицарського ордену дисциплінованих борців за віру, який відрізнявся від створених за його зразком християнських орденів доби хрестових походів лише тим, що вимагав сексуального аскетизму. Християнство було спочатку вченням мандрівних ремісників і за своїм характером релігією суто міською [44, с. 398–399].

За часів Реформації була відкинута ідея релігійного братерства. Виникла етична основа для сучасного капіталізму.

Євроцентризм як ідеологія виник у етосі протестантського світогляду. Західна цивілізація все частіше сприймається як іудео-християнська, яка протистоїть традиціоналістському «мусульманському Сходу». Все частіше соціологічні опитування засвідчують декристиянізацію Заходу. Проявами цієї тенденції, починаючи з колоніальних часів, були расизм, відмова від християнських цінностей моралі, демонстрація брутальної сили в міжнародних справах.

М. Бердяєв наголошував, що на ґрунті православ'я не створено тієї великої культури, яка створена на ґрунті католицизму та протестантизму. Тому що православ'я спрямовано до Царства Божого, яке має з'явитися не внаслідок історичної еволюції, а в результаті таємного перевтілення світу. Не еволюція, а перевтілення властиві православ'ю. Православ'я неможливо пізнати за залишками теологічних трактатів, воно створюється в житті Церкви та всього церковного народу, воно найменше висловлюється в понятті. Але православ'я має вийти із стану замкненості та ізольованості, повинне актуалізувати свої духовні скарби. Лише тоді воно набуде світового значення [24, с. 134–135].

К.-Г. Юнг зазначав, що фактично всі релігії у різних частинах планети ґрунтуються на законі збереження енергії. В ідеї безсмертя душі полягає уявлення про її збереження, переселення душ — необхідна здатність до перетворень за умови збереження душі. Архетип — готовність репродукувати схожі міфологічні уявлення [325, с. 74].

У руслі історичної соціології розвивається дослідження релігійної традиції. Увагою соціологів не було обділене раннє християнство як соціальний рух. Науковий доробок Макса Вебера продовжує відігравати ключову роль у вивченні світових релігій.

Е. Фромм (1900–1980) запропонував розгляд диференціації Схід — Захід за підходом до логіки. Для західного стилю мислення властива аристотелівська логіка, яка ґрунтується на трьох законах: тотожності ($A \in A$), протиріччя ($A \neq \text{не-}A$), виключення третього (A не може бути одночасно A та $\text{не-}A$). Натомість східна логіка є більш парадоксальною, за нею A та $\text{не-}A$ не виключають один одного як предикати X . Парадоксальна логіка переважає в давній китайській та індійській філософії, у Геракліта, а потім у вигляді діалектики з'являється у Гегеля.

На засадах парадоксальної логіки ґрунтується релігійна терпимість. Адже якщо правильна думка не є вищою істиною та шляхом до порятунку, то немає причин боротися з людьми, які думають інакше. З містичної точки зору зміна духовного стану самої людини є важливішою, ніж розвиток догматів. Для східних релігійних систем головне завдання полягає не в тому, аби правильно думати, а в тому, аби правильно діяти. Західна релігійна традиція, навпаки, шукає вищу істину в правильній думці, що веде до формулювання догматів та переслідування «невірних». Водночас ідея знаходження істини в думці веде і до науки.

Соціальна солідарність підтримується лише спільними віруваннями. Причому вони можуть мати й суто секуляризований характер. Проте А. Токвіль слушно наголошував, що релігія втрачає силу і через це зникає поняття божественності прав. Моральні принципи нівелюються і внаслідок цього слабшає моральне поняття прав. Кожна релігія пов'язана з певними політичними переконаннями внаслідок своєї схожості з ними [268, с. 199].

У кожній релігії є низка символів, що викликають почуття благоговіння і пов'язані з ритуалами. Ритуал формує соціокультурний код цивілізації [356, с. 77]. Екуменічний рух поступово стає викликом традиційним релігійним концепціям. Зрештою, суперничають три основні концепції глобалізації: західна ліберально-ринкова, фундаменталістська та гуманістичного антиглобалізму.

В епоху глобалізації свої особливості має міжрелігійний діалог. Взагалі, глобальна цивілізації видається безрелігійною. Глобальний світовий порядок як одну з цінностей переважає релігійний плюралізм. Становлення глобальної цивілізації супроводжується спробами уніфікації та стандартизації моделей культури.

Відбувається інтернаціоналізація локальних конфліктів. Релігійні організації в рамках екуменічного діалогу включаються в міжнародну інфраструктуру. Глобальною стає нетрадиційна релігійність, розвивається позацерковна релігійність [235, с. 76].

Виклик цій тенденції становить мусульманський стиль життя, статус мусульманських спільнот у немусульманських країнах, соціокультурні аспекти ісламського соціуму. У світі іслам сповідують близько 700 млн чоловік [231, с. 4].

В інволюційній стадії розвитку ісламу джихад розглядався як засіб у боротьбі з власними гріхами, натомість у перехідній фазі він набуває воєнного підтексту, хоча джихад включає агресивні війни, насильне схилляння людей до прийняття чужої віри.

США в Іраку намагаються «демократизувати» іслам, своєрідними соціоінженерними методами вплинути на зміну його соціокультурного коду. Проте найбільшу складність становить пошук в ісламських колах інтелектуалів, які спроможні розробити ідеологію, альтернативну фундаменталізму. Це свідчить, що іслам не вступив у стадії циклу, яка пов'язана із зовнішньою відкритістю [376, с. 77]. Навіть у католицькій Італії мусульманська громада домоглася винесення символу розп'яття із шкільних класів.

Подальші дослідження в рамках історичної соціології релігії пов'язані з уточненням соціокультурних рис та історичних характеристик визначених фаз циклу для різних релігій, насамперед світових.

3.13. Соціологія освіти

Об'єктом соціології освіти є освіта у принаймні двох значеннях: по-перше, як соціальний інститут, який виконує функції соціалізації, тобто підготовки та включення індивіда в різні сфери діяльності суспільства; по-друге, як процес та результат засвоєння систематизованих знань і навичок, набутих індивідом самостійно або в процесі навчання у навчальних закладах.

Предмет соціології освіти — система освіти як соціокультурний інститут, його взаємодія з іншими соціальними інститутами, суспільством загалом, а також соціокультурні процеси у сфері освіти. Навчальний процес перебуває в компетенції педагогіки.

Система освіти розглядається як соціальний інститут, що здійснює соціалізацію через навчання та виховання. Система освіти формує та визначає класову структуру (концепція меритократії). Соціальний контроль, який спирається на норми, ідеали, засоби стимулювання та покарання, також формується через виховання.

Часто як об'єкт соціології освіти розглядають соціальне середовище, в якому функціонують інститути системи освіти. Проте, на відміну від педагогіки, соціологія освіти досліджує соціальні умови виникнення, функціонування та розвитку освіти як соціального інституту, її зв'язки з іншими соціальними інститутами, функції освіти, системи та підсистеми, об'єкти та суб'єкти освіти, структуру, сутність та зміст навчального процесу, управління освітою, структуру та динаміку ролі освіти в житті суспільства.

Так, зокрема, етнічні відмінності у психології розглядаються як результат творчості народної педагогіки [282, с. 227]. Зазначимо, що освіта є основним інститутом, який перманентно забезпечує процес соціалізації.

Французький філософ М. Фуко предметом, який циркулює в галузі освіти, визначив габітус як сукупність схем (матриць) сприйняття мислення та поведінки, які відтворюються певною соціальною групою. Виходячи з цього «репертуару», індивід відповідно до власних життєвих обставин обирає свою стратегію поведінки.

Врешті, національна культура детермінується моделями дитячого виховання, своєрідністю мови, стилю мислення [278, с. 280]. У цьому контексті в європейській освітній традиції ключові зміни сталися напередодні епохи Просвітництва. Зокрема, творчість чеського педагога Яна Амоса Каменського визначила традиції дидактики на століття [367, с. 23].

Нові зміни в системі освіти відбулися на початку інформаційної ери. Однак вони загострили проблему, визначену Е. Фроммом. Вчений казав, що сучасна людина думає, що має час, коли діє не швидко, але вона не знає, що робити з виграним часом, крім як вгяяти його [309, с. 91]. Педагоги все частіше вчать словам, а не ділам.

На кожному етапі формування свідомості робиться крок назад, в обхід поколінь, які є головними носіями змін, розуми найбільш радикальні об'єднуються з найбільш консервативними.

Чинниками, які впливають на розвиток освіти вирішальним чином, є умови життя та потреби соціального замовлення.

Спробуємо гіпотетично визначити основні етапи розгортання циклів освіти на вищому історичному рівні. Для доіндустріального суспільства таким революційним моментом стало винайдення писемності і створення початкової системи передачі знань. Інволюційна стадія цього етапу циклу пов'язана, найімовірніше, з іманентними процесами освоєння знань. Досить поширеною є функціональна неграмотність та повна неписьменність. У період розвинутого середньовіччя ключовим для системи освіти став розвиток церковної інфраструктури освіти (монастирі). Натомість коєволюційна стадія позначилася суттєвим зростанням інтенсивності здобуття знань. Справжнім проривом до світської освіти стала еволюційна доба в розвитку освіти, яка ідентифікується з періодом Відродження.

Наступний цикл у розвитку освіти започаткував революційний етап, який в умовах формування індустріального суспільства, відразу після Великої французької революції, був пов'язаний з перетворенням освіти на один з головних факторів соціальної мобільності та стратифікації. Для цього циклу розвитку освіти були властиві певні суперечності між універсальною та спеціальною освітою. Зазначені чинники діяли і під час інволюційної та еволюційної фаз циклу.

Постіндустріальне суспільство висуває нові вимоги до розвитку системи освіти. Фактично на межі XXI ст. ми опинилися перед новим революційним періодом у циклах розвитку інституту освіти.

3.14. Соціологія науки

Німецький соціолог **Макс Шелер (1874–1928)** першим висунув ідею історичної соціології як самостійної соціологічної дисципліни [314, с. 146]. На сьогодні вважається, що соціологія науки вивчає процес накопичення та використання наукових знань, тобто функціонування науки як специфічного соціального інституту, що має власну логіку розвитку.

Соціальний інститут науки можна розглядати в багатьох епістемологічних контекстах, зокрема як особливу систему знань, як специфічну систему суспільних інститутів, покликаних продукувати, зберігати та поширювати знання як специфічний вид діяльності, спрямованої на отримання певних пізнавальних результатів [359, с. 76].

Знання розглядається як об'єктивна реальність, дана у свідомості людини, котра у своїй діяльності відображає, ідеально відтворює законорізні зв'язки реального світу. Пізнання є набуттям та розвитком знання.

К.-Г. Юнг звертає увагу на те, що західна людина живе в постійному конфлікті між вірою і знанням. К. Маркс визначав науку як продукт загального історичного розвитку в його абстрактному підсумку.

Наука визначається як форма духовної діяльності людей, спрямована на виробництво знань про природу, суспільство і пізнання, яка безпосередньою метою має досягнення істини та відкриття об'єктивних законів на основі реальних фактів у їхньому взаємозв'язку, для того аби передбачати тенденції розвитку дійсності та сприяти її зміні [122, с. 22].

Іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет слушно зазначав, що лише модерна європейська техніка має наукове коріння, із цього коріння походить її специфічний характер, можливість необмеженого поступу. Коли у 1890-х рр. третє покоління перебирає в Європі інтелектуальну владу, ми зустрічаємо тип науковця, якого ще не бачила історія. З усього того, що повинна знати освічена людина, він знає лише одну науку, і навіть у цій науці знає лише ту маленьку ділянку, яку активно досліджує. Він навіть проголошує як чесноту своє незнання всього, що лишається поза його науковою ділянкою, і всіх, хто цікавиться суцільністю знання, називає дилетантами [217, с. 82].

Наука як соціальна практика визначається як застосування систематичних методів емпіричного дослідження, аналізу даних, теоретичного мислення та логічної оцінки аргументів. Наука як соціальний інститут не існує без вченого [57, с. 28].

Водночас тлумачення соціальних параметрів розвитку наукового знання вимагає адекватного осмислення як історичних аспектів розвитку науки, так і новітніх тенденцій наукового синтезу та прикладних досліджень. З огляду на це, вважаємо за доцільне висвітлити деякі моменти

розвитку циклічної парадигми генези людських знань та розглянути їх перспективи в умовах постнеокласичної науки.

Німецький філософ Мартін Хайдеггер зазначав, що оскільки буття є колом, кожне пізнання здійснюється як рух по колу [94, с. 14]. Цим пояснюється спадковість у розвитку наукових знань. Кожен новий крок науки підготовлюється попереднім етапом, кожен новий етап закономірно пов'язаний із попереднім.

М. Фуко, вивчаючи проблему влади, розглядав знання як один з найбільш потужних засобів контролю за людьми [311, с. 11].

Об'єктивно існує проблема класифікації наук та періодизації історії науки. Г. Гегель класифікує: логіка, філософія природи, філософія духу. О. Конт ввів власну класифікацію: математика, механіка, астрономія, фізика, хімія, фізіологія (психологія), соціологія. Ф. Енгельс запропонував таку класифікацію: механіка, фізика, хімія, біологія. Взагалі, диференціація наук є закономірним наслідком збільшення обсягу та ускладнення знань.

Класична наука XVII–XIX ст. ставила за мету пізнати предмет сам по собі, безвідносно до умов його дослідження суб'єктом. Доньютонівська перша наукова революція пов'язана з епохою Відродження, кінцем геоцентристської системи. Друга глобальна наукова революція відбулася в XVII ст. Класичний етап розвитку наукових знань, з нашої точки зору, «вкладається» в один епохальний цикл розвитку соціального інституту науки. Зокрема, діалектичний матеріалізм розробив важливе положення щодо соціальної обумовленості знань [389, с. 45].

Іх зміст детермінується не лише специфічними рисами об'єкта пізнання, а й груповими, професійними, становими, ідеологічними та іншими установками та інтересами.

Наприкінці XIX ст. Ф. Енгельс у праці «Діалектика природи», посилаючись на соціальні потреби в науковому осмисленні навколишнього світу, запропонував наступну класифікацію наук: математика, механіка (включно з астрономією), фізика, хімія, біологія, науки про мислення, науки про суспільство. Загалом ця класифікація відображає тенденції розвитку фундаментальних та прикладних наук на Заході.

Проте на початку XXI ст. стає зрозуміло, що природничі дисципліни суттєво випередили гуманітарні у формуванні наукової картини світу. Зокрема, це стосується й прикладної складової управління не лише матеріальним, а й соціальним світом.

Британський філософ Г. Райл пропонував типологізацію знань за типом знання «як» і знання «що». З суто раціональної точки зору знати — це означає вміти щось зробити. Водночас теоретичне фундаментальне осмислення прикладного синтезу на Заході відстає від суто прикладних досліджень, що

і створює сучасну специфічну кризу західної парадигми науки. Натомість для східної наукової традиції властиві фундаментальні дослідження, які зараз переорієнтовуються на прикладні, міждисциплінарні наукові дослідження.

В період Просвітництва ключове питання наукової діяльності поставив І. Кант, який зазначав, що проблема розвитку науки полягає в тому, аби знайти загальний та правильний критерій істини для будь-якого знання [290, с. 78]. Проте шукати зазначений універсальний критерій без використання історичного методу, тобто тлумачення зв'язку між розвитком науки та інтересами різних соціальних груп, ідеологій, конкретними історичними подіями, неможливо.

Зокрема, І. Кант намагався знайти відповідь на питання, яким чином математика, яка спирається на логіку, може бути застосована до наук про природу, які спираються на спостереження та експеримент. Цей видатний громадянин Кенігсберга вважав, що час та простір існують у нашій свідомості незалежно від будь-якого досвіду. Часово-просторовий континуум є трансцендентальною апріорною передумовою досвіду.

Тому, на думку І. Канта, арифметика та алгебра, які виникли на основі ідеї часу, та геометрія, яка пов'язана з простором, можуть використовуватися в емпіричному знанні. Зазначені знання систематизуються за допомогою 12 основних категорій, які описують певні речі з точки зору кількості та якості, кінечності та нескінченності, випадковості та необхідності тощо. По суті, це є знання про зовнішню сторону речей. Внутрішня сторона, «річ у собі», є недоступною для пізнання розумом.

На відміну від І. Канта, Г. Гегель не протиставляв науку і філософію. Завдання філософії як науки полягає в обґрунтуванні діяльності духу, натомість основа історії — це перетворення природи за допомогою засобів праці.

Загалом, Г. Гегель зробив суттєвий внесок у соціологію знань і зазначав, що будь-яке знання є результатом розвитку. Воно виникає, змінюється під дією внутрішніх суперечностей та перетворюється на свою протилежність. Щоправда, природу після акта творення він розглядав як незмінну даність, а за законами розвитку давав право існувати лише пізнанню та суспільству. Форма циклічного розвитку науки: початковий пункт його заперечення, антитеза — синтез («теорія — практика» — нова теорія).

Батько соціології О. Конт вважав, що наука — сама собі філософія. Позитивістська філософія, а не метафізика як вчення про сутність. Адже сутність метафізики полягає в однобічності. Позитивне знання — це результат синтезу результатів різних наук.

Натомість К. Маркс критерієм предметної істинності визначив суспільну практику. На його думку, технологічна революція спричиняє соціальні зміни. Водночас досягнення техніки начебто куплено ціною моральної

деградації людини та суспільства. Всі наші відкриття, увесь наш прогрес призводять до того, що матеріальні сили наділяються інтелектуальним життям, а людське життя, позбавлене своєї інтелектуальної складової, опускається до рівня простої матеріальної сили.

Отже, предмет історичної соціології знань — це процес виникнення, розвитку, верифікації та зміни наукових парадигм, а також соціальної організації та етосу науки й науковців. Тобто по суті історична соціологія знань є галуззю соціології, яка спеціалізується на дослідженні соціально обумовленої історії наукової думки.

Розвиток соціології знань, визначення її предметного поля та кола досліджень пов'язується з німецькими соціологами Максом Вебером, який зробив суттєвий внесок в осмислення етосу вченого, розглядаючи науку як покликання та професію, та Карлом Маннгеймом, котрий розглядав феномен розвитку європейської науки через призму соціології знання [168, с. 89].

Розвиток неklasичної науки у першій половині ХХ ст., а саме релятивістські та квантові теорії поставили питання про залежність реальності від засобів її пізнання.

Починаючи з 60-х рр. ХХ ст., значна увага у публікаціях, присвячених висвітленню історико-соціальних аспектів розвитку науки, приділялася проблематиці соціальних наслідків науково-технічної революції. У рамках класичної марксистської парадигми визнавалася ключова роль прогресу науки як передумови для соціального звільнення людини. Ще Ф. Енгельс зазначав, що виробництво рухає науку вперед швидше, ніж десяток університетів.

Особливо властивим це явище було для світанку індустріальної доби в історії людства [401, с. 11]. Соціальна динаміка здобуття нових знань в умовах наростання тенденцій розвитку науково-технічної революції спонукала до розробки соціально-філософського тлумачення генези наукових знань.

У 1962 р. Т. Кун опублікував працю «Структура наукових революцій», у якій він запропонував двоступеневу модель механізму розвитку науки як соціального інституту. Реферативно її можна описати таким чином.

На нормативному етапі встановлюється певна парадигма. Вчені, які дотримуються її, утворюють специфічне співтовариство, котре існує та функціонує за своїми стандартами та критеріями науковості. На цьому етапі відбувається уточнення фактів, теорії узгоджуються з емпірикою, відбувається їхнє подальше вдосконалення. Однак у процесі досліджень можуть бути знайдені артефакти, які не вписуються у стару наукову парадигму та вимагають нових гіпотез і теорій з метою своєї інтерпретації.

Врешті, появу нової парадигми Т. Кун і називає «науковою революцією» [135, с. 67]. Проте в сучасних умовах розвитку постнекласичної

науки більш адекватною, на наш погляд, є диференційована циклічна модель розвитку науки, яка складається з чотирьох періодів. Вона більш адекватно передає історичні аспекти розвитку наукових знань.

Зокрема, революційний етап першого епохального циклу в розвитку науки пов'язаний із її виникненням як виду інтелектуальної діяльності на Стародавньому Сході та в античному світі. Наука виникає внаслідок розподілу речей і слів, людини і навколишнього світу, суб'єкта та об'єкта, знання та етики.

Платон виділяв світ ідей та світ людського буття. Спеціаліст з історії античної філософії А. Лосев зазначав, що ідеї Платона можна інтерпретувати із суто матеріалістичних позицій як розуміння сутності, тобто сукупності основних характеристик певних речей та процесів. Саме так тлумачив свого вчителя Арістотель. Але Платон розумів пізнання як відображення людськими органами почуттів вищого світу ідей. Натомість філософи за допомогою інтуїції здатні краще пізнавати світ. Проміжні за точністю знання, на думку прихильників платонівської школи, дає математика. Фізика, яка головним чином спирається на спостереження, дає найбільш недосконале знання.

Водночас Арістотель, на відміну від Платона, наголошував, що ідеї є узагальнюючими сутностями речей, причому лише останні реально існують. Тому головне джерело знань — це не абстрактне пізнання ідей, а дослідження реальних конкретних речей, явищ, процесів. Отже, за Арістотелем, найбільш цінні знання дають дослідження, які спираються на спостереження та логіку, тобто фізика та математика.

Будь-які знання формалізуються у мові. Арістотель першим побудував формально-логічні структури знання та став характеризувати наукове знання як мережу висловлювань, пов'язаних між собою за законами логіки.

Наука доби античності була справою інтелектуальної еліти вільних людей, які не займалися фізичною працею. Світогляд греків, які обожнювали природу, виключав можливість для активного експериментування. Дихотомія між платонівським та арістотелевським підходами до теорії знань врешті спровокувала розбіжності між традиційними та суто науковими знаннями, між інтуїцією та розумом.

Інволюційний період першого епохального циклу розвитку науки пов'язаний із певним уповільненням якісного розвитку наукових знань. Саме на інволюційному етапі в науковому середовищі панує переконання в можливості максимального наближення до пізнання абсолютної істини про дійсність у цілому. Проте істина залишається конкретною. Зберігається мінливість кожного істинного знання. Спеціаліст знає все більше про все менше й менше, доки не дізнається все про ніщо. Дженераліст знає все

менше і менше про все більше й більше, доки не доходить до того, що нічого не знає про все [259, с. 124].

У період стабільного інволюційного розвитку науки, позаду якого лишився бурхливий революційний період наукових відкриттів, закладаються засади фундаментальних наукових теорій. Характерною ознакою цього періоду перш за все є енциклопедичність наукових знань. Так, елементи грецької античної наукової традиції були адаптовані арабськими середньовічними вченими насамперед у енциклопедичній формі. Натомість європейці завдяки хрестовим походам, подальшому торговельному та культурному обміну знову отримали доступ до спадщини античної думки. Але це сталося вже за перехідної доби Відродження, яку ми визначаємо як коеволуційну.

Кризовий стан періоду коеволуції спричиняється критичною масовою аномальних фактів, які не вписуються в рамки існуючих наукових парадигм. Так, християнство з самого початку поставило віру в Божий промисел вищою за людські знання, але це не заважало християнським філософам-схоластам успішно розвивати логічне вчення про структуру знань та доказів. Схоласти наводили спочатку всі доводи за, потім проти, потім аргументи та робили власні висновки. Поряд з одкровенням як вищим джерелом знань виділяли розум як джерело знань про таємниці світу, логіку спроможність послідовно мислити, чуттєве знання як джерело багатьох помилок. Проте саме на чуттєвому знанні будувалися різноманітні експериментальні дослідження, які врешті стимулювали розвиток науки Нового часу, символом якої стали слова Ф. Бекона «знання — це сила».

Насамперед ця нова, здобута людська сила мала спрямовуватися на завоювання навколишнього світу, на його підпорядкування західній людині, на створення за словами, К. Маркса, «другої природи». Нові точні науки були безпосередньо пов'язані з експериментом та математикою. Провідна роль останньої суттєво вплинула і на гуманітарні знання у контексті спроб побудови механістичних моделей суспільства. Доба релігійної реформації змінила уявлення про місце людини у світі, стимулювала нові парадигми у розвитку наукових знань як фундаментальних, так і прикладних.

У XVI–XVIII ст. відбувався інтенсивний розвиток мануфактур, що вимагало розв'язання низки технічних проблем. У цих соціально-історичних умовах Р. Декарт вирішує проблеми механіки, Ф. Бекон висуває ключову тезу нової науки, ставить їй за мету панування над природою заради підвищення добробуту суспільства та вдосконалення виробництва. Таким чином було сформульовано сучасний етос науки [216, с. 48].

Важливе місце в історії науки посідає період Просвітництва, який ідентифікується з початком еволюційної стадії розвитку наукових знань

першого епохального циклу. Врешті, у XVII ст. суттєво впливали на розвиток науки раціоналізм (Декарт, Спіноза, Лейбніц) та емпіризм (Ф. Бекон, Дж. Локк). Раціоналісти наголошували на винятковій важливості доказового логічного знання. Натомість емпіризм шукав відповідь на питання про джерела знань, про реальний, мінливий, чуттєво усвідомлений світ, який не є тотожним суто математичним схемам. Зокрема, Д. Юм зазначав: якщо єдиним джерелом знання є відчуття, то неможливо знати, чи існує що-небудь поза їх межами, ми не можемо знати нічого іншого, крім відчуттів.

Парадоксально, але на нинішньому етапі розвитку електронних інформаційних комунікацій, коли чуттєве пізнання за екраном персонального комп'ютера знову стає провідним видом наукової діяльності, людський розум знову опиняється у віртуальній реальності, яка піддається лише раціоналізму математичної логіки програмування. Джонатан Свіфт на антитезі добі Просвітництва створив сатиричний образ науки та вчених. Гуллівер розповідає про країну Лапута, де всі настільки зайняті абстрактними роздумами, що не чуять один одного. Віртуалізація реального світу може спровокувати розрив багатьох сталих соціальних зв'язків.

Упродовж XVII–XVIII ст. саме матеріальне виробництво стимулює розвиток технічних та точних наук. Тогочасна офіційна наука головним чином зосереджувалася в університетах. Саме вона була мішенню для сарказму Дж. Свіфта. Водночас з удосконаленням вимог прикладних наукових дисциплін стає зрозумілим значення фундаментальної науки, яка створює соціокультурне середовище для пошуку нових рішень.

Врешті, соціокультурна обумовленість наукових інновацій наглядно ілюструється історичним прикладом використання пороху. Як відомо, його властивості першими відкрили китайські алхіміки. Натомість воєнне застосування пороху отримав у Європі. У Китаї його використовували переважно для феєрверків, а в європейських країнах — з метою нанесення максимальних ушкоджень ворога. Тим самим було завдано удару не лише по середньовічних замках та лицарству, а й по феодальній соціальній структурі загалом, що врешті породило перші форми централізованих національних держав.

У XIX — на початку XX ст. поступово змінюється характер відносин між наукою та суспільством. Акумулявавши багатий спадок емпіричних знань, наука узагальнює досягнення практики та переходить до більш ефективного вирішення завдань, які практика ставить перед нею. Інженерна думка та наукова творчість розвивалися паралельно. Ключовою працею стала робота Ч. Дарвіна «Походження видів шляхом природного відбору».

Поняття «еволюція» з того часу стало синонімом ідеї розвитку та прогресу. Еволюційний період стабільного розвитку наукового знання

пов'язаний із пріоритетним розвитком прикладних наукових дисциплін. Наука диференціюється, її розвиток інтенсифікується. Накопичується величезний експериментальний матеріал. К. Поппер зазначав, що знання накопичуються еволюційно, не швидше, ніж утворюється зворотній зв'язок через спробу верифікації та перевірки. Тому зміни в суспільстві теж повинні відбуватися не швидше, ніж розгортається ця тенденція.

Принципово новий етап розвитку наукових знань настав з початком періоду інтенсивного розвитку науково-технічного прогресу, який суттєво вплинув на соціальні відносини. Наука перетворюється на безпосередню продуктивну силу суспільства.

Слід зазначити, що технологічний фактор завжди не лише відігравав вагомую роль в економічних та соціальних процесах, а й впливав на формування політичної системи світу модерну. Зокрема, на цьому наголошував А. Тоффлер, коли казав про сільськогосподарську, індустріальну та постіндустріальну епохи. Ф. Фукуяма слушно зазначає, що індустріальна доба з її заводами, залізницями та новою соціальною структурою зробила можливим виникнення та функціонування веберівської централізованої держави [410, с. 101].

Становлення науки як впливового соціального інституту за доби науково-технічної революції пов'язано зі зміною соціального статусу вченого. Французький соціолог П. Бурдьє розглядає професійне або вчене звання як певне юридичне правило соціальної перцепції, буття, яке сприймається як гарантоване право. Це інституціоналізований та законний символічний капітал, який є невіддільним від вченого звання [37, с. 88].

Розвиток науково-технічних досліджень стимулює нові соціальні практики — патентування наукових відкриттів тощо. Розширення ринку наукомісткої продукції стає важливою умовою зростання економіки. В. Ліхтенштейн, провідний науковий співробітник Інституту економіки Російської академії наук, розглядає фундаментальні дослідження як фактор, що створює ренту, яка отримується від реалізації новітніх технологій, основу яких становлять результати фундаментальних досліджень [151, с. 99].

Експурс в історію розвитку техніки доводить, що отримання прибутку від використання завжди обмеженого природного ресурсу пов'язано з використанням наукового знання. Революція в галузі високих технологій розглядається як інтенсивне продукування нових знань, передача знань та великої маси інформації масовому суспільству, поява нових електронних носіїв інформації (квантові комп'ютери). Інтернет — мережа управління світом без тотального контролю за ним. Доступ до інформації та швидкість її отримання змінили уявлення про глобальні та регіональні межі. Завдяки

цьому інтелект поступово замінює суто традиційне матеріальне виробництво. Визначальними стають чинники інновації, освіти та кваліфікації.

Водночас у контексті запропонованої циклічної історичної парадигми слід зазначити, що науково-технічна революція перебуває у циклічній протифазі щодо циклів розвитку соціально-політичних революцій. Можливо, це фазове циклічне протистояння і є одним із джерел соціально-історичного розвитку. Характерними рисами класичного європейського наукового знання є намагання досягти якомога більшої ефективності. Потяг до пізнання, будучи однією з визначальних рис людської природи, намагається сягнути думкою до найпотаємніших та найнебезпечніших глибин істини як то до таємниць ядерної будови та першопочатків людського геному.

Нове комунікативне середовище трансформує саму природу інформації та інформаційну мережу соціальності. Завдяки комунікаційній революції людство отримало можливість блискавично поширювати свої знання. Високі технології та біотехнології змінюють навколишній світ людини. Клонування людини трансформує традиційні релігійні уявлення та цінності. Тотальна комп'ютеризація змінює уявлення про матеріальний та віртуальний світи, коли в першому з них перебуває фізичне тіло людини, а в другому — його дух.

За деякими прогнозами, до 2030 р. з'явиться робототехніка, яка за своїми інтелектуальними властивостями, але не ціннісними орієнтаціями, переважатиме людину. Причому навіть швидкість штучних генетичних трансформацій людини відставатиме від саморозвитку електронних систем. Тоді художній прогноз фільму «Матриця» може стати сумною соціальною реальністю.

Отже, чим ефективнішою стає наука, тим менш спроможною вона є для пошуку відповіді на питання щодо сенсу людського існування. З огляду на це, потрібні нові механізми взаємодії між наукою та соціальними процесами. Актуально залишається думка античних греків, що той, хто прогресує в науках, але відстає у моралі, скоріше регресує, ніж прогресує. Російський науковець С. Кара-Мурза слушно наголошує, що наука замінила церкву як вищий авторитет, який легітимізує політичний устрій та соціальний порядок [112, с. 410].

Свобода пізнання залишає моральні цінності за церквою, адже ніхто не вправі обмежувати компетенцію науки. Проте цей аморальний максималізм, здається, є однією з причин нинішньої кризи класичної парадигми науки: «Знання — це сила». Мабуть, лише морально відповідальне знання може бути гуманною силою.

Можливо, саме в цьому напрямі відбуватиметься пошук нової парадигми постнекласичної, насамперед соціальної науки. Наступний за періодом

еволюції етап кризового стану науки, по суті, започатковує новий цикл генези наукових теорій. Він пов'язаний з подальшим розвитком постнекласичної науки.

Взагалі, вперше гостре відчуття кризи наукового бачення модерної картини світу спостерігалося на межі XIX–XX ст., коли відкриття електро-на поховало сподівання на атом як фундамент Всесвіту. На початку XXI ст. російський філософ А. Панарін слушно наголошує на зміні ідейної атмосфери в науковому середовищі.

Ідея прогресу, яка визріла в надрах науки і стала однією з основних засад ідеології індустріалізму, здається, переживає кризу разом з ним. Під сумнів поставлено головні постулати ідеї прогресу. По-перше, сумнівним стало переконання в тому, що штучне, створене за рецептами передового наукового знання, є кращим за природне або успадковане від предків. По-друге, заперечується переконання щодо нескінченності прогресу. Нарешті, по-третє, відкидається ідея соціокультурної універсальності прогресу [111, с. 89].

Дійсно, в транзитивному стані суспільство «переживає» інституційні зміни, «розмиваються» соціальні структури, слабшають соціальні зв'язки, порушується ієрархія факторів, які складають механізми відтворення соціальних структур. У тому числі «розмивається» причинно-наслідковий зв'язок, що лежить в основі раціонального наукового засобу [212, с. 55].

Починаючи з другої половини XX ст., формується середовище постнекласичної науки, яка включає суб'єкта діяльності в систему знання.

У цих умовах соціальної трансформації і формується нова парадигма постнекласичної науки. Її основні концептуальні засади виклав російський філософ А. Назаретян. Зокрема, причинні залежності об'єктивного світу визнаються багатомірними, необмежено складними, нестаціонарними, тобто такими, що постійно змінюються. Закони природи при цьому розглядаються не як певні метафізичні сутності, а як прояви певних структур буття, які перетворюються людською свідомістю. По-друге, будь-яке знання визнається соціокультурно обумовленим та історично обмеженим, а абсолютні «істини» поступаються місцем взаємопов'язаним моделям. Внаслідок цього будь-яка тимчасова неможливість певних технічних рішень як породження певної наукової моделі бачення світу є такою само відносною, як і ця модель. Таким чином, технічні проблеми, принципово неможливі для вирішення в одній моделі, вирішуються в іншій.

Врешті, ми не можемо сьогодні сказати, які саме історично обумовлені знання, встановлені вчора, завтра будуть дезавуйовані. Визнавши ймовірний характер знання, ми мусимо погодитися з тезою, що передбачення минулого таке ж складне, як і прогнозування майбутнього [186, с. 13].

Нинішній розвиток науки визначається умовами глобалізації. У цьому контексті президент Міжнародної соціологічної асоціації А. Мартігеллі зазначає, що міжнародні наукові асоціації намагаються посилити престиж та вплив конкретного професійного співтовариства. Міжнародні наукові асоціації в галузі соціальних наук покликані сприяти глобальному управлінню шляхом збагачення публічного дискурсу на світовому рівні, шляхом чесного аналізу різних вимірів глобалізації [171, с. 14].

Інтернет виник 1969 р. як плід діяльності Агентства передових дослідницьких проєктів Пентагону. Починаючи з 1985 р. масштаб Інтернету зростає щорічно на 200 %, проте 1987 р. в системі діяло лише 28 тисяч комп'ютерів. Ситуація докорінним чином змінилася у 1992 р. зі створенням всесвітньої мультимедійної бібліотеки [57, с. 460–461].

На думку вітчизняного філософа С. Кримського, відбулися неолітична революція перетворення речовини, промислової революція енергії, інформаційна революція інформації. З цього часу вже не можна казати про окремі науково-технічні революції [120, с. 14].

Зокрема, це стосується і завдань досліджень у галузі соціології знань та її історичних аспектів, які полягають у міждисциплінарних та компаративних дослідженнях, покликаних сприяти пошуку нової парадигми постнекласичної науки.

Можливо, такою парадигмою можуть бути слова французького філософа Шатобріана, який зазначав, що дії, які не спираються на знання — це злочин. Водночас переконання у всемогутності науки (сцієнтизм) на новому циклі розвитку має доповнюватися етичною відповідальністю вчених. Тому ще однією функцією соціології знань може бути створення інструментарію наукового та соціального прогнозування.

3.15. Соціологія права

Предмет філософії права в уявленні Г. Гегеля — це право в його співвідношенні із законом [55, с. 90]. Право — форма суспільної свідомості, загальнообов'язкова соціальна норма, норма справедливості. Закон — нормативний акт, що регламентує параметри права.

Соціологія права досліджує реальну дію правових актів та певних правових норм у поєднанні з усією соціальною регуляцією, включно зі звичаями, мораллю, груповими цінностями, громадською думкою. Особлива увага приділяється основним соціальним функціям права — регулятивній, виховній, планово-прогностичній.

Американський соціолог права **Роско Паунд (1870–1964)**, декан Гарвардської школи, визначив предметом соціально-правових досліджень суспільні відносини, які складаються при формуванні правових актів та при

їх реалізації у поведінці особистості. Зокрема, це стосується правової соціалізації особистості, її правової поведінки.

Казахський соціолог С. Оспанов розглядає соціологію права як допоміжну дисципліну соціальної інженерії, яка буде гармонізувати соціальні інтереси. Життя права — не в його внутрішній логіці, а в досвіді правозастосування. Ознаками закону є публічність, конкретність, реальна застосованість [220, с. 23].

Соціологія права як офіційна галузь соціології була визнана в 1962 р. на V Міжнародному конгресі соціологів у Вашингтоні. Соціологія права визначається як галузь загальної соціології, яка досліджує природу, закономірності виникнення, функціонування та розвитку правового буття суспільства в соціальному аспекті [Кульнар К. Основи соціології права. — М., 1981].

Соціологія права досліджує вплив соціальних умов на законотворчість та правозастосовну діяльність. Соціологія права — це галузь соціології, натомість юридична соціологія розглядається як галузь соціології права. Юридична соціологія займається проблематикою соціальної орієнтованості юридичного інституту суспільства, основного інструменту організації та реалізації правозаконних взаємовідносин людей у їхній повсякденній діяльності [220, с. 10]. Натомість юридична соціологія розглядається як підгалузь соціології права, яка вивчає механізми функціонування юридичного інституту суспільства як апарату, організованого суспільством і відповідального за формування, дотримання та реалізацію правозаконних відносин суб'єктів права [170, с. 86].

Соціологія права займається дослідженням юридично-соціальних явищ. Теорія права досліджує загальну соціальну сутність права. Позитивне розуміння права як системи загальнообов'язкових норм. Імперативна норма справедливості — форма суспільної свідомості, обумовлена класовими розбіжностями та інтересами людей. Н. Луман розглядає завдання соціології права як стимул до постійного самовідтворення правової системи [376, с. 55].

Природне право може бути оформлено в законі. Права людини становлять основу юридичного інституту суспільства. Позитивне право легітимізується традицією та реальним практичним життям правових та соціальних інститутів [94, с. 341].

Соціальна норма імперативно висуває певні вимоги до соціальної поведінки. Свобода при цьому розглядається як виявлення волі суб'єкта в межах можливості. Вільна дія пов'язана з готовністю нести відповідальність за їх результати. Правова культура сприймається як якісне виконання положень законів, ідеться про правомірний спосіб життя суспільства.

Ще Платон шукав абсолютної справедливості, а Арістотель сформулював дилему: влада закону чи влада людей. Правова регламентація розглядається

як імперативна соціальна норма, яка санкціонована владою, спроможною забезпечити її дотримання, спираючись на систему соціального контролю. Проте досить часто моральні, світські, професійні кодекси честі вимагають іншої поведінки, ніж кодекси законів.

За середньовіччя цілі сектори соціального життя майже не регламентувалися. Канонічне право викладалося лише в церковних школах. Світське право не було предметом викладання. Суддео міг бути будь-хто, хто мав владу. Більшість суддів були неписаними, що не сприяло поширенню писемного права. Розвиток звичаєвого права супроводжувався зміною юридичної структури. Оскільки встановити генеалогічні зв'язки простих людей було важко, виник звичай суб'єктів судових слухань визначати право, якому він збирався підпорядковуватися. Залежно від видів діяльності людина переходила від однієї правової зони до іншої. Християнська справедливість тривалий час співіснувала з поганими звичаями (право першої шлюбної ночі).

Латентний поганський дух цивільного римського права турбував церковних діячів. Раціональність правових процедур була в інтересах купців та слугувала підвищенню престижу монархів. Формування великих князівств та централізованих феодальних королівств сприяло відродженню законодавства, поширенню на великі території уніфікованого законодавства.

Концепція правової держави виходить з принципу визнання народного суверенітету, тобто народу як вищого носія влади та визнання природних прав особистості. Якщо людина має право на власність, вона має власність на свої права.

Індійський філософ Ауробіндо Грош наголошував, що досконале суспільство не може бути створено людьми або складатися з людей, які самі недосконалі. З огляду на це, право відіграє ключову роль у процесі соціального контролю.

К. Маркс розглядав право як наявне буття свободи волі. Право є свободою, обумовленою рівністю. Е. Дюркгейм вбачав історичні корені походження правових норм у моралі та солідарності. Г. Моска вважав ознаками цивілізованості юридичний захист та політичну організацію суспільства.

Закон не діє, якщо він не адаптований до пануючої моралі та не слугує інтересам впливових соціальних сил. Імперіалізм прав людини — силове впровадження цінностей чужої культури. Лише тоді людина вільна, якщо вона може жити відповідно до того розуміння свободи, яке є притаманним її культурі.

Подальші дослідження в галузі історичної соціології права пов'язані з уточненням критеріїв ідентифікації певних фаз циклу для різних соціальних суб'єктів.

3.16. Соціальна екологія

Люди впродовж історії постійно впливали на навколишнє середовище, водночас вони самі були об'єктами впливу з боку цього середовища. Нові масштабні явища, пов'язані з кризою навколишнього середовища людини, перевели екологічну проблематику в предметну сферу соціології [365, с. 34].

Сліди попереднього функціонування суспільства, закодовані в природно-матеріальній спадщині, передаються на наступні фази його функціонування [376, с. 77].

Міжнародний союз охорони природи в 1980 р. визначив поняття «сталого розвитку» як одночасне забезпечення економічного розвитку та охорони навколишнього середовища. М. Моїсєєв розглядав проблему сталого розвитку в контексті «спрямованого розвитку», орієнтованого на утримання параметрів системи в певних межах. Для цього необхідно змінити природу суспільства, потрібна нова цивілізація з іншим світосприйняттям, для якої сукупність екологічних імперативів буде органічно властива як і продовження життя людини [118, с. 29]

Водночас у соціально-філософській парадигмі екологічна проблематика розглядається в ракурсі натурфілософської традиції. При цьому під терміном «цивілізація» розуміється також стан взаємовідносин суспільства з природою, який сформувався історично внаслідок зміни певних типів розподілу праці.

Зокрема, в контексті нинішнього стану навколишнього середовища констатується взаємопроникне таких тенденцій: перехід у споживанні від відновлюваних природних ресурсів до невідновлюваних; певний психо-інформаційний шок людства; реальна технологічна готовність держав до самознищення; інтенсивність екологічного забруднення.

Проблема відносин людини з природою існує з того часу, як людина почала реалізовувати свою соціальну сутність, тобто по суті стала людиною. Фактично натуральний баланс між природою та людиною було порушено з часу переходу суспільства від господарювання, що базувалося на пасивному засвоєнні природних продуктів, до спроб їхнього штучного виробництва.

Зазначена проблема має складну структуру та поєднує питання біосоціального, власне соціального та природного розвитку. Вона розкриває особливості взаємозв'язків між історією людства та історією природи. До різних аспектів названої проблематики людська думка звертається вже давно, зокрема, вона детально розроблена в грецькій натурфілософії. Екологічні питання були предметом розгляду багатьох філософських шкіл упродовж усієї подальшої історії соціальної філософії.

Особливо детально зазначений аспект вивчався мислителями епох Відродження та Просвітництва. Так, за доби Відродження особливо інтенсивно

було взято курс на оволодіння природою. Розпочався процес витіснення природного середовища технічним. Натомість Ж.-Ж. Руссо закликав до близькості до матері-природи шляхом добровільного підпорядкування її законам. Такий соціально-екологічний порядок він вважав передумовою фізичного та морального здоров'я людей, розумності та сталості соціального порядку. Впродовж ХХ ст. було сформульовано кілька парадигм у визначенні предмета соціальної екології. Наприклад, в американському інвайронменталізмі предмет соціальної екології визначається через екологічну структуру на макрорівні [121, с. 31].

Соціальна екологія як міждисциплінарна культурно-антропологічна соціологічна галузь, маючи за свій предмет універсальну історію, тобто синтез історії соціальної та історії природничої, покликана вивчати увесь комплекс складних проблем — від «екології людської душі» до соціальних проблем формування концепції сталого (за визначенням М. Моїсєєва «кoeволюційного») розвитку.

Проблема сталого економіко-екологічного розвитку, по суті, не нова. Відомий російський фахівець з цього питання М. Моїсєєв, посилаючись на історичний досвід, писав, що, наприклад, шумерська цивілізація створила раціональну систему землеробства, але внаслідок цього перетворила багаті землі на солончаки, що призвело її до краху. Тому, на його думку, «мірою раціональності суспільної організації є ступінь узгодженості стратегії суспільства та логіки розвитку природи» [224, с. 22].

Суттєву увагу впливу природно-кліматичних чинників на розвиток етносів та етнічної історії приділяв Л. Гумільов. На його думку, саме в протиставленні та співіснуванні з природним відбором формується соціальна історія етносів. У сучасних умовах загострення глобальних проблем (насамперед таких, як зміна клімату, неврегульованість чинників демографічного тиску на навколишнє середовище та інших) питання забезпечення сталого розвитку та зближення на цій основі країн за рівнем життя населення залишається особливо актуальним. У цьому контексті розглядаються проблеми взаємозв'язків між екологією та соціокультурними чинниками [65, с. 45].

Слід зазначити, що на початку ХІХ ст. під екологією розумівся розділ біології, який займається дослідженням взаємовідносин тваринного та рослинного світу з навколишнім середовищем. Але вже незабаром ця проблематика поширилася і на відносини між природою та людиною. Зокрема, цьому сприяв дарвінізм.

У середині ХІХ ст. Ф. Енгельс у праці «Становище робітничого класу в Англії» розглядав нищивні наслідки урбанізації для соціальних низів. Але тоді лише починали широко використовувати паровий двигун, і над Лондоном не збирався смог.

Інший британець Т. Мальтус аналізував екологічні проблеми урбанізації в контексті демографічного перенаселення та пропонував вирішувати екологічні проблеми за рахунок контролю за народжуваністю в середовищі нижчих соціальних класів.

Нині в умовах глобалізації відбуваються гострі політичні та наукові суперечки стосовно того, що є більшою загрозою — зростання населення в бідних країнах чи збільшення споживання в багатих. Зрештою, середній американець споживає ресурсів значно більше, ніж член традиційного суспільства, і завдає більшої шкоди природі. З огляду на це, пропозиції скоротити населення Землі до, так би мовити, біосферно-прийнятної рівня здатні породити новий екологічний тоталітаризм.

Повернемося до становлення соціально-екологічних ідей у XIX ст. Зокрема, в класичному марксизмі проявилось неоднозначне ставлення до індустріально-прогресистських ідей та їхніх наслідків для навколишнього середовища. Молодий К. Маркс у «Економічно-філософських рукописах 1844 р.» наголошував, що бруд цивілізації стає життєвим елементом людини. Водночас він визначає суспільство як закінчену сутність єдності людини з природою, як здійснений натуралізм людини та здійснений гуманізм природи. Людська сутність природи існує лише для соціальної людини, адже лише в суспільстві природа є для людини ланкою, яка пов'язує людину з природою.

Водночас К. Маркс визнавав, що по мірі того, як людство підпорядковує собі природу, людина стає рабом інших людей або рабом власної підлости. Оскільки теорія праці К. Маркса виключала з розгляду всі природні ресурси, вона, по суті, відкидала природні обмеження зростання суспільного багатства, була яскравим проявом віри у можливість нескінченного прогресу, яка отримала в марксизмі свій абсолютний вияв.

На той історичний період ще досить важко було прогнозувати наслідки бурхливого розвитку технологій для природи. Адже лише з другої половини XX ст. хімія, за словами Д. Менделєєва, нарешті «далеко простягла руки в людські справи», натомість фізика проникла у світ елементарних часток, біологія — у клітину, а нині і в гени. З огляду на, це для соціальної екології одним із ключових принципів є методологічний історизм.

Традиційна економіка не включає у сферу свого аналізу розгляд взаємодій з навколишнім середовищем та майбутнім. Цей концепт тисло виклав Г. Гегель, який наголошував, що людина покликана експлуатувати природу, проте вона не стане господарем природи, доки не опанує сама себе [55, с. 46].

Отже, спробуємо сформулювати проблему використання історичних аспектів досліджень у соціальній екології загалом та зокрема в контексті

аналізу проблеми соціального та екологічного змісту поняття сталого розвитку. Всесвітня історія досліджує минуле людства від палеоліту до наших днів. Глобальна історія досліджує минуле Землі та біосфери, включно зі становленням людства як геологічного чинника.

Натомість предмет універсальної історії — це розвиток Всесвіту з послідовним утворенням якісно нових реалій, пов'язаних із розвитком живої природи та суспільства в єдиних фазах історичного процесу [186, с. 115].

Історіографія цієї проблематики стосується багатьох тем, починаючи з вивчення наслідків урбанізації та впливу на навколишнє середовище демографічних факторів до міждисциплінарних досліджень, які стосуються системного аналізу проблем універсальної історії. Зокрема, в рамках парадигми універсальної історії розвиваються дослідження, пов'язані з вивченням впливу клімату та погоди на історію.

На думку німецького дослідника Я. Клаге, це важливо, адже кожне наступне покоління народжується більш залежним від штучної «другої природи», водночас погода все ще «творить» соціальну історію [396, с. 87].

«Якість» впливу природних чинників різнилася впродовж історії. За доби раннього європейського середньовіччя в сільських місцевостях природні умови, а також соціальні навички зумовлювали глибоку розбіжність між різними географічними зонами. Цьому також сприяв і чинник кліматичної різноманітності. Екстенсивне ведення сільського господарства вимагало розширення кількості орних земель. Проте поля відвоювалися у природи на короткі проміжки часу. У самих населених пунктах часто природа намагалася взяти реванш.

Становище певного природно-господарського балансу в Європі змінилося у XVI ст. внаслідок синхронізації розвитку релігійної та наукової революцій. На тому етапі відбулися суттєві зміни у ставленні соціокультурного середовища до природного. По-перше, внаслідок протестантської Реформації поширилася ідея десаκραлізації відносин між соціумом та природою; по-друге, більш чітким стало прагнення європейської людини до влади над природою; по-третє, визначилися тенденції до перетворення природних ресурсів на предмети «другої природи». З цієї точки зору природні явища впливають на соціальні навіть з меншою інтенсивністю, ніж соціальні на природні.

Розвиток індустріального суспільства, підпорядкування сил та ресурсів природи потребам людини ще більше відриває соціум від нормального співіснування з природним середовищем, адже прометеївське сприйняття природи ґрунтується на ставленні до «першоприроди» як до сировини для виробництва. Фаусту за все отримане від диявола довелось дорого заплатити. Як зазначав І. Гете, законам природи люди підкоряються навіть тоді, коли борються проти них.

Німецький соціолог Ганс Фрайер, один із засновників теорії індустріального суспільства, писав, що природа стає відстійником індустрії, який постачає напівфабрикати, та резервуаром енергій, що дозволяють трансформувати себе одна в іншу. Тут людина — це не життя, а робота.

Сенс виробництва полягає в тому, аби бігали машини, сенс споживання — в тому, аби прискорювати виробництво. Індустріальне суспільство є принципово невірним, воно не вірить ні в що, окрім прогресу, адже він є передумовою індустріального суспільства, проте в глибині душі сумнівається також і в ньому [217, с. 56].

З розвитком науково-технічного прогресу успіхи технологій породили ейфорію соціальної всемогутності. Навчившись долати простір, вторгтися в космос, виробляти штучні матеріали, використовувати атомну енергію, відтворювати штучний електронний інтелект, люди вірували, що не існує меж для їхньої розумної волі. Особливо приметною в цьому контексті є американська екологічна свідомість. Характерною рисою американської історії в контексті взаємодії соціуму з його життєдіяльним середовищем було освоєння вільних земель. Цей історичний період виявився дуже важливим для адекватного уявлення про роль природного багатства в американській історії.

Прямий зв'язок між соціальними та природно-екологічними чинниками, соціальний оптимізм щодо перспективи сталого розвитку цих зв'язків наприкінці XIX ст. зіштовхнувся з першою екологічною кризою, яка була пов'язана з переходом від аграрного до технологічного зростання та урбанізації, яким була властива екстенсивна динаміка розвитку. Відбувся перехід від екстенсивного до інтенсивного використання природного середовища, що стало стабільною ознакою взаємодії споживацького американського суспільства з середовищем як джерелом добробуту.

У другій половині XX ст. насамперед у США досить плідно розвивався напрям інвайронментальної соціології, предметом якої було визначено проблеми взаємодії соціальних утворень із середовищем їхнього існування. Крім того, інвайронменталізм по суті став соціальним рухом за вищу якість середовища існування.

Соціальна екологія зосередилася на дослідженні закономірностей і форм взаємодії суспільства з навколишнім середовищем, а також на аналізі різноманітності зв'язків соціальних змін із змінами в життєзабезпеченні матеріальних передумов соціальних процесів [188, с. 13].

Водночас історична соціальна екологія, на нашу думку, покликана вивчати історичні аспекти соціально-екологічних процесів, які відбуваються у різних локальних співтовариствах. Серед завдань цієї галузі соціології є вивчення механізмів оптимізації співіснування та взаємодії соціальної та екологічної систем. Розвиток історичної соціальної екології співзвучний

із парадигмами еволюціоналізму, натуралізму, соціал-дарвінізму, географічної школи.

Розвиток теоретичної соціальної екології насамперед пов'язаний із соціально-екологічною концепцією чиказької школи, яка розглядала суспільство як біологічний феномен, адже соціум, крім соціального (культурного) рівня, має ще й біологічний, який знаходиться у фундаменті соціального розвитку та врешті-решт визначає тип суспільної організації. Адже розвиток соціальної, психічної, моральної, інтелектуальної природи людини на певній стадії розвитку органічного життя залежав від характеру та результатів взаємодії соціуму з навколишнім середовищем.

Дж. Дьюї підкреслював, що результатом цього є природа людини, яка поєднує в собі біологічні та соціальні основи на засадах їх функціональної тотожності. Звідси випливає положення про єдність моралі та людської природи з навколишнім середовищем, а також відповідальність самого людства за власне виживання.

При цьому загальний тренд соціальної історії рухається від боротьби за існування до соціокультурної адаптації. В умовах поступового переходу від екстенсивного до інтенсивного природокористування на початку XX ст. утворилися чотири основні наукові школи в аналізі взаємодії суспільства і природного середовища: консерватизм, охоронна концепція, екологізм та економізм.

Особливістю останнього напрямку є оптимізм стосовно звичайного природного стихійного врегулювання екологічних проблем. З цієї точки зору природа визначалася як поле для реалізації приватної ініціативи. Наприклад, якщо у 1909–1910 рр. у США фірма Форда випустила 18644 персональних автомобілі, то у 1920–1921 рр. — вже 1 млн 250 тис. При цьому гордістю Форда було те, що «автомобілі Форда можна розібрати на частини, але зшити неможливо» [306, с. 16].

Прихильники консерватизму в американській школі інвайронменталізму вважали, що реформування соціальних інститутів має відбуватися на раціональних засадах та повинно бути спрямованим на продуктивне природокористування, забезпечення економічного зростання та рівного розподілу природних багатств. У цьому цей напрям займався розробкою технології управління природокористуванням.

Натомість, на відміну від прихильників техноцентризму, послідовники біоцентризму наголошують на самоцінності дикої природи, послідовна охорона та збереження якої є самодостатньою цінністю, незалежно від можливостей її утилітарного використання.

Біоцентризм ґрунтується на ставленні до природи як до найбільш досконалого та наділеного духовними якостями сушого. Рациональне

природокористування є зовнішнім проявом глибинних соціальних мотивів та ціннісних орієнтацій. Екологісти, які найбільш близькі до академічних кіл, будують свою модель взаємодії суспільства та природи на об'єктивних наукових закономірностях. Включаючи у взаємозалежні зв'язки екосистеми та людські спільноти, вони вбачають призначення соціальної системи в тому, аби забезпечити оптимальне функціонування екологічної системи та запобігти порушенню природних екологічних процесів. У цьому контексті екосистемний холізм О. Леопольда полягає в тому, що розумним визнається все, що прагне до збереження цілісності, стабільності, досконалості біологічного співтовариства.

Така позиція враховує емерджентність якостей екологічної системи, яка збільшується з включенням до неї соціальних систем, а також за сутимативності взаємодії соціальних та біологічних систем та її результатів. Звідси походить уявлення про сталий розвиток, тобто особливе значення стану динамічної рівноваги екологічної системи як найбільш оптимального результату розвитку, порушення якого може призвести до деградації екологічної системи.

Якщо представники екологічного холізму поширюють закономірності розвитку екологічної системи на соціум, то прихильники «морального суспільства» диверсифікують сферу дії норм моралі на глобальну екологічну систему.

Періоди панування ідеї завоювання природи та ідеї повернення в її материнське лоно змінювалися, починаючи з часів неолітичної революції, яка породила відтворююче господарство. Після занепаду класової парадигми розвитку історії найбільш соціально потужною виглядає екологічна парадигма, адже соціальний та політичний модерн всіма силами насаджує одновимірність світу та знижує його природну різноманітність, що є передумовою сталості біосфери. Влада прометеєвої людини над природою обертається зниженням різноманітності навколишнього світу.

У 70-ті роки ХХ ст. соціально-екологічні ідеї були сприйняті різними соціальними дисциплінами, що сприяло розвитку міждисциплінарних досліджень з екологічної проблематики. Відбулася помітна екологізація традиційних ідеологічних доктрин, що привело до появи екомарксизму, екофемінізму, екофашизму. Екологічні фундаменталісти, засуджуючи шкоду, яку завдають природі сучасні індустріальні процеси, прораховують можливість краху екологічних систем внаслідок гіпотетичного тотального повернення до архаїчних способів господарювання, а факти гострих екологічних криз, відомих з історії, ігнорують.

З іншого боку, забруднення навколишнього середовища, безпосередня та опосередкована шкода здоров'ю людей, надзвичайний тиск на психіку — все

це стимулювало страх перед технічною цивілізацією. На зорі постіндустріальної цивілізації перед людством поставала не лише моральна, а й фактична потреба терміново рятувати середовище свого існування.

У 1972 р. з'явилася перша доповідь Римського клубу під назвою «Межі зростання». Д. Медоуз передбачав, що внаслідок тотального використання природних ресурсів через 75 років на людство чекає соціальна катастрофа, оскільки соціальні форми, в яких здійснюється економічне зростання, загострюють соціальні конфлікти і не ведуть до сталого розвитку [110, с. 44].

Протягом кінця 70-х — початку 80-х рр. ХХ ст. у країнах Західної Європи внаслідок певних соціально-історичних передумов, які ми розглянули вище, формується екологічний політичний рух. Соціальні концепції екологів поєднували ідеї соціального атомізму з розвитком суспільства.

Цей загальнотеоретичний контекст досягається завдяки модифікації моральних норм та комунікації соціальних акторів, спрямованих на збереження динамічної рівноваги. Екологічно виправдана поведінка по суті ґрунтується на загальних принципах самообмеження та самоконтролю і на безумовному прийнятті принципу цілісності та стабільності екологічної системи як необхідної для виживання людства соціальної цінності.

При цьому моральні норми та інтегровані ними соціальні інститути інтерпретуються як функціональні клони біологічних інстинктів, які дозволяють зберігати цілісність та гармонію екологічної системи. Як зазначав А. Швейцер, етика є безмежною відповідальністю за все живе [291, с. 11].

За деякими прогнозами, у разі більш інтенсивної антропологізації природи передбачається, що біосфера все більше перетворюватиметься на підсистему ноосфери із зростаючою роллю штучного управління [391, с. 57].

Отже, проблематика сталого розвитку людини та природи на межі третього тисячоліття від Різдва Христового є надзвичайно актуальною. Водночас вона потребує застосування нових моделей для більш адекватного розуміння аспектів універсальної історії. У цьому контексті, на нашу думку, можливо використати модель універсального епохального циклу, яка є більш гармонійною порівняно з традиційними концептами соціально-історичного розвитку.

На відміну від класичного уявлення про еволюційний та революційний розвиток, вона вносить суттєве уточнення. Саме поняття «еволюція» більше не є синонімом розвитку, адже запропонована модель складається з чотирьох етапів: революції — інволюції — коеволуції — еволюції. За нашою гіпотезою стан сталого розвитку досягається на нормативних етапах розгортання циклу, тобто в періоди інволюції та еволюції.

Натомість перехідні періоди — революції та коеволуції характеризуються різним ступенем нестабільного розвитку. Оскільки за нашим

прогнозом людство на рівні глобальної цивілізації перебуває у стадії трансформачії, тобто коеволюції, то досягти ідеалу сталого розвитку за цих історичних умов дуже важко. Його можна буде опанувати лише на наступній еволюційній фазі розгортання епохального циклу.

У форматі запропонованого концепту як наукової гіпотези видаються перспективними подальші дослідження, пов'язані з уточненням критеріїв ідентифікації фаз циклу, а також компаративні дослідження соціально-екологічного досвіду різних світових цивілізацій.

Зародження західної цивілізації є поворотним моментом у відносинах між людиною та природою. У добу античності було знято містичну цінність природи. Середні віки стали початком парадигми панування над природою. Новий час легалізував ідею експлуатації природи.

Екологічна криза визначається як форма суперечності між ліберальним розумінням свободи як фізичної автономності та необмеженим задоволенням потреб, з одного боку, а з другого, — об'єктивними обмеженнями у забезпеченні цієї свободи, які детермінуються навколишнім середовищем [386, с. 13].

Потік енергії, випромінюваної Сонцем впродовж всього історичного періоду, який піддається підрахунку, був майже незмінним, тому його вважають сонячною константою. Цікаво, що кількість сонячного тепла, яке впродовж доби доходить до земної поверхні, дорівнює енергії, яку людство отримало шляхом спалювання палива за останню тисячу років. Це головний чинник, що впливає на клімат. Глобалізація надалі, мабуть, обмежується новими епідеміями.

У доповіді Міжнародної комісії з навколишнього середовища та розвитку сталий розвиток визначається як задоволення потреб нинішнього часу, але не за рахунок споможності наступних поколінь задовольняти власні потреби. Саме ця тенденція визначатиме новий цикл розвитку відносин між людиною та природою.

РОЗДІЛ 4. ІСТОРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ І ПРОБЛЕМИ ПРОГНОЗУВАННЯ

Філософія історії не дає однозначної відповіді на питання щодо ролі історії у прогнозуванні соціальних явищ. Зокрема, іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет наголошував, що в історії можливе передбачення. Більше того, історія є наукою лише завдяки можливості передбачення. Історик — це провісник минулого [217, с. 322]. Натомість Р. Арон наголошував, що зміст, який філософ надає історії, визначає структуру її становлення, але врешті не визначає майбутнього [7, с. 217]. Він зазначав, що майбутнє неможливо знати напевно з тієї самої причини, з якої неможливо домогтися потрібного пояснення, коли відбувається причинний аналіз минулого [7, с. 111].

На думку К. Поппера, глобальні історичні пророцтва стосовно ідей всесвітньої історії, яка рухається наперед визначеним шляхом, у принципі неможливі. Історичні тенденції не дають підстави розробити на їх основі прогнози майбутнього. Історія знаходиться під потужним впливом поширення людських знань, але ми не можемо визначити точно майбутнє розвитку науки. К. Поппер обстоював позицію демократичних поступових соціальних перетворень у форматі так званої «поелементної інженерії» [89, с. 325]. Такої ж позиції дотримувався Ф. Хайек [296, с. 10].

Більшість соціальних мислителів наголошують, що історія вчить лише тому, що вона нічому нікого не вчить. Проте, за великим рахунком, уроки історії навчають лише того, хто хоче на них вчитися. Той, хто пише історію, контролює сучасне. Як це робити, коли минуле є таким же непередбачуваним, як і сучасне?

Врешті, прогнозування стало важливим елементом модерної технології соціального управління. Знання минулого залишається мертвими, якщо ми не знайдемо в них символи сучасного.

Римський історик Лукіан у II ст. н. е. закликав писати історію не для сучасників, а для прийдешніх поколінь. Тим самим він апіорі визнавав, що менталітет історика не може обмежуватися лише минулим.

Засновник тартуської школи семантики Ю. Лотман свого часу зазначав, що становище історика можна порівняти з театральним глядачем, який вдруге дивиться п'єсу. П'єса для нього перебуває в минулому часі, з якого він виймає знання сюжету. Проте водночас як глядач він знаходиться в теперішньому і нібито заново переживає незнання того, чим ця п'єса закінчиться [153, с. 195].

Французький соціолог П. Бурдьє наголошував, що те, в якій мірі соціальний світ здається нам наперед визначеним, залежить від тих знань, які ми про нього маємо. Соціальна наука отримує тим більше звинувачень у «детермінізмі», чим більше вона просувається у пізнанні. Справжня політична дія полягає в тому, аби користуватися знанням про ймовірне заради збільшення шансів можливого [37, с. 107].

Про значення прогнозу, зокрема для політики, влучно сказав У. Черчилль, який наголошував, що бути політиком означає сказати, що відбудеться завтра, через тиждень, через місяць, через рік, а потім вміти пояснити, чому нічого з цього не відбулось.

У 1965 р. А. Тоффлер увів до наукового обігу термін «футурошок», тобто стрес, який виникає у людей, які за короткий термін піддаються великій кількості змін. Футурошок виникає внаслідок накладання нової культури на стару. Нинішній момент людської історії А. Тоффлер розглядає як великий історичний розкол, який можна порівняти лише з часом переходу від варварства до цивілізації [275, с. 13]. З кожною зміною виникає потреба в нових знаннях.

Прогностика стає наукою, предметом якої є дослідження закономірностей і способів прогнозування. По мірі того, як соціальні суб'єкти пізнають механізми соціального розвитку, закономірною посилюється їхнє втручання в ці процеси, спроба їх планувати, спрямовувати в потрібному напрямі.

Прогнозні періоди охоплюють прогнози-попередження, короткотермінові прогнози (до 5 років), середньотермінові (до 30 років) та більш тривалі. Точність прогнозу залежить від реалізації умов, покладених в основу його обґрунтування. Прогноз не дає можливості уникнути майбутнього.

Хоча більше не має соціальних проектів, орієнтованих на спільне майбутнє (розвиваються паралельно різні підходи щодо глобалізації), майбутнє розглядається як відкрита можливість. У цьому контексті прогноз — це, по суті, ймовірне твердження про стан певного явища в майбутньому. Йому властива, звичайно, певна міфологічність.

Міф завжди належить до подій минулого, але значення міфу полягає в тому, що події, які мали місце в певний момент часу, існують за межами часу. Міф однаковою мірою пояснює як минуле, так і теперішнє, і майбутнє [145, с. 186].

Грузинський філософ М. Мамардашвілі наголошував, що час, як і свідомість, не є наперед заданим. Майбутнє може бути визначеним, а може й не бути, що радикально змінює не лише уявлення про час, а й наукову картину світу.

В основу традиційного погляду на час покладено переконаність у тому, що майбутнє визначається сьогоденням. Докладне вивчення минулого і сучасного дозволяє прогнозувати майбутнє. Таке передбачення майбутнього залишається лише теоретичною можливістю і, виступаючи як необмежена передбачуваність, становить лише складову наукової картини світу. І. Пригожин, зокрема, підкреслює, що подібна передбачуваність може бути визнана міфом, який відіграв роль дорожовказу в класичній науці [213, с. 215].

Загалом, циклічна парадигма як концептуальна та методологічна основа історичної соціології може бути корисною для розробки методів прогнозування, які були б адекватними сучасним викликам. Адже циклічність піддається кількісному виміру, що й дає можливість прогнозувати тенденції суспільного розвитку.

Властивість психіки людини випереджати події зовнішнього світу є однією з найефективніших стратегій пристосування до соціального середовища. Подібно до цього й соціальне прогнозування здійснюється з метою оптимального впливу на прогнозоване явище.

По суті, це нормативний прогноз бажаного стану, який має формуватися на засадах певних норм та ідеалів з визначенням можливих шляхів і термінів. Таким плануванням займається соціальна інженерія.

Пошуковий прогноз з'ясовує те, що найімовірніше відбудеться за умови збереження наявних тенденцій. Він визначає можливі стани об'єктів прогнозування в майбутньому [167, с. 10].

Римський клуб є фундатором розробки глобальних прогнозів. Перша доповідь «Межі зростання» (1972) була відображенням панування факторного підходу. Однак масштаб завдання вимагав введення до методології соціального аспекту, який реалізувався в розробці оцінок ефективності виробництва за показниками якості життя.

У доповіді 1976 р. «За межами століття марнотратства» більше уваги приділялося індикаторам рівня життя для різних типів суспільства. Потім більшу роль почав відігравати інституційний ракурс прогнозування.

У 1980 р. було підготовлено доповідь «Віхи майбутнього», яка поєднала класичний та інституційний напрями економічної науки. Автори доповіді вбачали джерело стабільності у трьох чинниках: системі цінностей, формі політичного управління, економічній системі. Синергетичні підходи дали змогу враховувати ступінь невизначеності та вплив факторів свідомості.

Прогностичні дослідження інтенсивно розвиваються в парадигмі транзитології. Перехідний стан не лише окремих національно-державних утворень, а й багатьох світових цивілізацій і людства загалом стимулює особливу увагу до різних факторів соціальної інженерії, конструювання політичних інститутів, рецепції принципів правових систем розвинутих демократичних країн, формування нового типу культури на фундаменті західного набору цінностей та пріоритетів, переосмислення традицій та історії народів. По суті, парадигма транзитології пов'язує глобальні світові довготривалі тенденції розвитку та певні локальні процеси.

Чим більш складним стає сучасне суспільство у своєму глобальному вимірі, чим гостріші проблеми постають перед людством, тим більш нагальною є потреба точного бачення перспектив. Цей чинник стимулює появу низки прогнозів. Загальним стає визнання того, що майбутнє слід не лише передбачати, а й створювати, визнається багатоваріантність розвитку подій, усвідомлюється важливість пізнання історичної причинності, значущість міждисциплінарних досліджень.

Соціальна інженерія розглядається як сукупність підходів прикладної соціології, орієнтованих на цілеспрямовані зміни організаційних структур, які визначають людську поведінку та забезпечують контроль за нею. Людина стає одним із видів сировини, яка підлягає цілеспрямованій обробці [167, с. 20].

Ми можемо прогнозувати, лише послуговуючись загально визнаними символами та соціальними нормами, адже соціальні правила становлять глибинні основи людської історії. У цьому контексті цікавим видається ф'ючерсний метод прогнозу, який ще раз доводить, що технократи наполегливо намагаються підмінити проблему прогнозного вибору питанням «сухого» підрахунку можливостей.

Наприклад, під час війни в Іраку в Інтернеті приймалися ставки стосовно того, скільки протримається Ірак. За середнім арифметичним багатьох передбачень прогнозувалося, що війна триватиме до червня 2003 р. [412, с. 44]. Цей метод прогнозу більше нагадує визначення середньої температури по госпіталю. Врешті, як зазначав Кастанеда, коли тебе неможливо передбачити, ти є невразливим.

Завдання прогностики полягає в розробці насамперед застерігаючого знання та в аналізі виявлених альтернативних сценаріїв майбутнього. Оголошені несприятливі прогнози мають підвищену ймовірність реалізації. При цьому слід пам'ятати, що точні науки розглядають як близькі до неможливості у нашому земному масштабі події, близькі у порядку 10^{15} [26, с. 75].

Російський соціолог А. Давидов пропонує в процесі соціального прогнозування враховувати особливості соціального часу. Зокрема, він зазначає,

що при прогнозуванні найближчого майбутнього недостатньо враховувати лише минуле та теперішнє, потрібно насамперед враховувати віддалене майбутнє. Тому метод екстраполяції від минулого і теперішнього у майбутнє не є цілком адекватним для соціальних процесів. Більш релевантним є метод інтерполяції, коли за минулим, теперішнім та віддаленим майбутнім прогнозується найближче майбутнє. Але поки що, зазначає А. Давидов, не зовсім зрозуміло, за допомогою яких методологічних процедур можна достовірно визначити віддалене майбутнє [70, с. 101]. Значимим, що такі методологічні процедури можуть бути розроблені в циклічній парадигмі історичної соціології.

Загалом, світ все ще продовжує вірити у прогрес, тому що єдиною альтернативою йому видається загальний відчай. Проте концепція «золотого мільярда» остаточно підірвала класичну концепцію прогресу — орієнтацію на краще майбутнє для всього людства [197, с. 46]. Зокрема, і американський варіант глобалізації розглядається як певний проект соціальної інженерії.

У ширшому розумінні соціальна інженерія є особливою діяльністю, орієнтованою на цілеспрямовану зміну та регулювання різних організаційних структур. При цьому соціальна стратегія сприймається як галузь прикладної соціології, яка займається регулюванням поведінки та установок людей, розробки технологій контролю за ними. Однак не слід забувати, що життя — це те, що відбувається, поки ми будемо якісь плани.

Значення мають більш-менш точні наукові прогнози, які враховують різноманітні локальні обставини, специфічні умови розвитку, тобто фактично такі прогнози, які самі собою виправдовуються.

На думку А. Ячного, вітчизняна соціальна інженерія з'явилася внаслідок технологічної хвилі, яка вже втрачає свою новизну на Заході, але має підвищену актуальність для пострадянського суспільства. Соціальна інженерія — результат міждисциплінарного та практичного синтезу управлінської діяльності [331, с. 58], вона розрахована насамперед на стабільні соціальні системи. Успіх соціально-інженерної діяльності полягає у володінні соціальною теорією, адекватною масштабу міждисциплінарного статусу вирішення завдань.

Зокрема, політична соціальна інженерія спрямована на використання знань про розгортання певних тенденцій для планового формування необхідних характеристик соціальних інститутів. Натомість «приватна» соціальна інженерія покликана забезпечувати соціальні зміни малими кроками в невеликих масштабах за проектом наведення порядку в певних сегментах системи, після чого внаслідок досягнення критичної маси нового порядку він встановлюється у системі загалом.

У сучасному суспільстві все частіше використовуються технології соціальної інженерії, спрямовані на раціональний контроль соціальних процесів. Якщо люди визначають ситуації як реальні, то й наслідки будуть реальними. П. Штомпка розглядає соціальну інженерію як модернізацію, що контролюється «згори» інтелектуальною та політичною елітою, яка намагається реалізувати модель модернізації, що запізнюється.

Терор виступає інструментом управління покірними масами. У суспільстві масового виробництва та масового споживання відбувається усереднення образу життя багатьох людей. Поява загального виборчого права пов'язала інформацію та демократію, суспільна думка стала постійнодіючим елементом суспільного життя. Масове суспільство, за С. Московічі, варіюється від демократичного деспотизму до деспотичної демократії. У 1944 р. було введено саме поняття «масова культура» як процес уніфікації потреб та смаків.

Натомість у 1973 р. А. Тоффлер наголошує на початку століття демасовізації. Інформаційному суспільству не потрібні однакові люди, навпаки, виникає потреба у творчих особистостях. Ключовою стає потреба задоволення психологічних потреб. Майбутнє — за відносно невеликими самоорганізованими співтовариствами, організованими на єдиних цінностях світосприяття [94 с. 417]. Тобто має шанс справдитися ідеал анархо-синдикалізму.

Щоб прогнозувати найближче майбутнє, треба знати стратегічну перспективу. Саме її відкриває логіка циклічної парадигми. Розглянута парадигма соціальної циклічності дає загальні підстави для чіткішого бачення стратегічної історичної перспективи, яка віддаляється від нас по мірі наближення до неї, як обрій.

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ

Отже, історична соціологія є перспективною галуззю, яка має сприяти налагодженню міждисциплінарної, концептуальної та методологічної взаємодії між сучасними соціальними науками. Саме історична соціологія, поєднуючи минуле, сучасне та майбутнє у предметному полі однієї наукової дисципліни, дає можливість для розвитку цілісного холістичного підходу до феномена соціального.

Історична соціологія глибоко вкорінена як у суто теоретико-історичну, так і в соціологічну традицію. Розвиток методологічної та концептуальної взаємодії між історією та соціологією, а також між дослідниками, які працюють у традиціях цих соціальних наук, безумовно, сприятиме відкриттю нових предметних сфер спільних досліджень та формуванню якісно нових підходів до вже відомих історичних даних.

Зокрема, циклічна парадигма історичної соціології дає можливість більш адекватно враховувати чинник суттєвого ускладнення самої соціальної природи, тому зазначений підхід відкриває широкі методологічні можливості для використання сучасних дослідницьких процедур. Особливо це стосується проблеми подальшого вкорінення історичної соціології у мережі галузевих соціологій. Саме цей напрям видається нам найбільш перспективним з огляду на інтенсифікацію та якісне наповнення творчого діалогу між істориками та соціологами.

Ключовим питанням подальших досліджень у циклічній парадигмі історичної соціології, на нашу думку, є з'ясування специфіки зв'язків між малими циклами різного типу та висвітлення механізму їхньої інтеграції до ієрархії великого універсального епохального циклу. Врешті, від вирішення цього питання навіть на гіпотетичному рівні залежить можливість теоретичного з'ясування часових меж різних циклів, адже їхня тривалість, скоріше за все, залежить від іманентної структури великих та малих циклів. На подальші дослідження також заслуговує проблема виявлення комплексу причин асинхронності розгортання перехідних фаз циклів.

Загалом, предметне поле історичної соціології відкриває широкі можливості для формування різних шкіл та напрямів, науковий розвиток яких має сприяти подальшому розвитку і суто теоретичних, і конкретних дослідницьких проєктів, спільних для істориків та соціологів. Врешті, від цього «шлюб» не лише за розрахунком, а й за почуттями має виграти соціальна наука в цілому.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Амелин В. Н. Социология политики. — М., 1992.
2. Американская социологическая мысль. Р. Мертон — Дж. Мид — Т. Парсонс. — А. Шюц. — М., 1996.
3. Антология древнекитайской литературы. — М., 1994.
4. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. — К., 2002.
5. Артемов Г. П. Политическая социология. — СПб., 2000.
6. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. — М., 1992.
7. Арон Р. Избранное. Введение в философию истории. — СПб., 2000.
8. Арон Р. Мир і війна між націями. — К., 2001.
9. Астафьев Я. И. Экономика любви: формирование гендерных стереотипов // Социс. — 2002. — № 1.
10. Андрущенко В. П. Історія соціальної філософії (західноєвропейський контекст). — К., 2000.
11. Аннан К. Диалог против конфликтов и насилия. Глобальная повестка для диалога цивилизаций // Азия и Африка сегодня. — 2002. — № 7.
12. Ахизер А. С. Между циклами мышления и циклами истории // общественные науки и современность. — 2002. — № 3.
13. Афонін Е. А. Розвиток України: макросоціальний підхід // Віче. — 1996 — № 1.
14. Афонін Е. А., Бандурка О. М., Мартинов А. Ю. Суспільний розвиток від Різдва Христового. — К., 2000.
15. Афонін Е. А., Бандурка О. М., Мартинов А. Ю. Велика розтока. Глобальні проблеми сучасності: соціально-історичний аналіз. — К., 2002.
16. Бакунин Н. Анархия и порядок. — М., 2000.
17. Барг М. А. Проблемы социальной истории в освещении современной западной медиэвистики. — М., 1973.
18. Барг М. А., Авдеева К. Д. От Макиавелли до Д. Юма: становление историзма. — М., 1998.
19. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. — М., 1999.
20. Белл Д. Возрождение истории в новом столетии // Вопросы философии. — 2001. — № 5.
21. Бердяев Н. А. Истина православия // Человек. — 2003. — № 4.
22. Бердяев Н. А. Смысл истории. — М., 1990.
23. Бестужев-Лада И. В., Наместникова Г. А. Социальное прогнозирование. — М., 2001.
24. Бирнбаум Н. Кризис в марксистской социологии // Американская социологическая мысль. — М., 1996.
25. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Американское господство в мире и его геостратегические императивы. — М., 1999.
26. Блок М. Апология истории или Ремесло историка. — М., 1987.
27. Блок М. Феодальное общество. — М., 2001.
28. Блок М. Короли-чудотворцы: очерк представлений о сверхъестественном характере королевской власти. — М., 1998.
29. Боден Ж. Легкий метод познания истории. — М., 2001.
30. Борисов В. А. Демография. — М., 1999.
31. Бранский В. П. Социальная синергетика как современная философия истории // Общественные науки и современность. — 1999. — № 6.
32. Бродель Ф. История и общественные науки // Философия и методология истории. — М., 1977.
33. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст. Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе — К., 1995.
34. Будон Р. Место беспорядка. Критика теории социальных изменений. — М., 1998.
35. Булгаков С. Н. Философия хозяйства. — М., 1990.
36. Бурдьё П. Социология политики. — М., 1993.
37. Бурдьё П. Социолог под вопросом // Социс. — 2003. — № 8.
38. Валлерстайн И. Исторические системы как сложные системы // Философские перипетии. Вестник ХГУ. — 1998. — № 409.
39. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. — СПб., 2001.
40. Василенко И. А. Диалог цивилизаций: социокультурные проблемы политического лидерства. — М., 1999.
41. Василенко И. А. Политическая глобалистика. — М., 2000.
42. Вайнштейн Г. Информационная революция и демократия: ожидания и реальность // Мировая экономика и международные отношения. — 2003. — № 7.
43. Вебер Альфред. Избранное. Кризис европейской культуры. — СПб., 1999.
44. Вебер Макс. Объективность социального научного и социального познания // Вебер М. избранные произведения. — М., 1990.
45. Вебер Макс. История хозяйства. Город. — М., 2001.
46. Вебер Макс. Аграрная история древнего мира. — М., 2001.
47. Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму. — К., 1994.
48. Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація. — К., 2002.
49. Вундт В. Психология народов. — М., 2002.
50. Гавриленко Б. Б. Социальная экология. — Запорожье, 2001.
51. Гальперин П. Я. Введение в психологию. — М., 1976.
52. Гараджа В. И. Социология религии. — М., 1996.
53. Гайденко П. П. Эволюция понятия науки (XVII–XVIII). — М., 1987.
54. Гегель Г. В. Работы ранних лет. Т. 1. — М., 1972.
55. Гегель Г. В. Философия права. — М., 1990.
56. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества. — М., 1977.
57. Гидденс Е. Тернер Дж. Социальная теория сегодня // Социальная теория сегодня. — К., 1994.
58. Гидденс Е. Социология. — К., 1999.
59. Гнатенко П. И. Национальная психология. — Днепропетровск, 2000.

60. Говард М. Війна в європейській історії. — К., 2000.
61. Голод С. И. Семья и брак: историко-социологический анализ. — Спб., 1998.
62. Гоманюв С. Г. От истории синергетики к синергетике истории // Общественные науки и современность. — 1994. — № 2.
63. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства. Україна і світ на зламі тисячоліть. — К., 1999.
64. Губерський Л., Андрущенко В., Міхальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість. Методолого-світоглядний аналіз. — К., 2002.
65. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. — М., 2001.
66. Гуревич А. Я. Марк Блок и Апология истории // Блок М. Апология истории. — М., 1987.
67. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. — М., 1984.
68. Гуревич А. Я. Исторический синтез и школа «Анналов». — М., 1993.
69. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество. — М., 1969.
70. Давыдов А. А. Модель социального времени // Социс. — 2002. — № 4.
71. Давыдов Ю. Н. Макс Вебер и современная теоретическая социология. — М., 1998.
72. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. — М., 1991.
73. Дарендорф Р. Современные социальные конфликты. Очерк политической сводбы. — М., 2002.
74. Дробижева Л. М. История и социология. — М., 1971.
75. Донченко Е. А. Социетальная психология. — К., 1994.
76. Донченко О. А., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). — К., 2001.
77. Дэвидсон Ф. Война во Вьетнаме. 1946–1975. — М., 2002.
78. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. — М., 1996.
79. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни. — М., 1996.
80. Дюпюи Э., Дюпюи Т. Всемирная история войн. Т. 4. — Спб., 1995.
81. Євнух В. Б. Проблеми етносоціального розвитку України у світовому контексті. — К., 2001.
82. Історія світової культури. Культурні регіони. — К., 1999.
83. Иконникова С. Н. История культурологии. Идеи и Судьбы. — Спб., 1996.
84. Иоантсевич В. Л. За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире. — М., 1998.
85. История политических и правовых учений. — М., 1987.
86. История социологии в Западной Европе и США. — М., 1993.
87. История теоретической социологии. Т. 1. — М., 1997.
88. История теоретической социологии. Т. 2. — М., 1997.
89. История теоретической социологии. Т. 3. — М., 1998.
90. Историческая наука в XX веке. — М., 2002.
91. Историческая память: преемственность и трансформация // Социс. — 2002. — № 8.
92. Історична наука: теоретичний і понятійний довідник. — К., 2002.
93. Історичне джерелознавство. — К., 2002.
94. Иоанин Л. Г. Социология культуры: путь в третье тысячелетие. — М., 2000.
95. Иоанов И. Н. Историческая глобалистика: предмет и метод // Общественные науки и современность. — 2001. — № 4.
96. Иоанов И. Н. Империя и цивилизация. Идеи и догадки Данилевского в сравнительном освещении // Общественные науки и современность. — 2003. — № 2.
97. Иоанов И. Н., Хачатурян В. М. Теория цивилизации от античности до конца XX века. — Спб., 2003.
98. Життяишвили А. Ш. Концептуальные истоки идеи глобализации // Социс. — 2003. — № 6.
99. Жеребкин на И. Женское политическое бессознательное. — Спб., 2003.
100. Заславская Т. И. О социальном механизме посткоммунистической трансформации России // Социс. — 2002. — № 8.
101. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. — Львів, 1999.
102. Значенский Ф. Исходные данные социологии // Американская социология мысли. — М., 1996.
103. Зуев К. А., Коротков Е. А. Парадигма мышления и границы рациональности // Общественные науки и современность. — 2001. — № 1.
104. Кальвокорреси П. Мировая политика после 1945 года. — М., 2000.
105. Кант И. Критика чистого разума. Сочинения. Т. 3. — М., 1964.
106. Каретти Е. Маса і влада. — К., 2001.
107. Кантор Б. Л. История против прогресса (опыт культурно-исторической генетики). — М., 1992.
108. Карасев В. И. Общество, государство, цивилизация: к теории становления социумов. — М., 2000.
109. Капица С. Н. Население Земли и предвидимое будущее цивилизации // Социс. — 2003. — № 1.
110. Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация. В 2-х книгах — М., 2000.
111. Кара-Мурза С. Г. Евроцентризм — Эдинов комплекс интеллигенции. — М., 2002.
112. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. — М., 2000.
113. Карбонье Ж. Политическая социология. — М., 1986.
114. Кислюк К. В. Філософія історії в історії філософії. Проблема початку і кінця. — Автореферат канд. філ. наук. — Харків, 1999.
115. Кинелев В. Г., Миронов В. Б. Образование, воспитание, культура в истории цивилизации. — М., 1998.
116. Келле В. Ж. Культура в системе цивилизационных механизмов // Сравнительное изучение цивилизаций мира. — М., 2000.
117. Кравченко А. И. Социология и политика. — М., 2003.
118. Кристиан Д. К обоснованию Большой (универсальной) истории // Общественные науки и современность. — 2001. — № 3.
119. Кромм М. М. Историческая антропология. — Спб., 2000.
120. Крымский С. Б. Рубеж тысячелетий — смена измерений истории // Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. Пути и перепутья современной цивилизации. — К., 1998.
121. Крысько В. Г. Этническая психология. — М., 2002.
122. Крысько В. Г. Этническая психология и международные отношения. — М., 2002.
123. Козер Л. Функции социального конфликта. — М., 2000.
124. Кола Д. Политическая социология. — М., 2001.
125. Колінгвуд Дж. Р. Ідея історії. — К., 1996.

126. Коломойцев В. Ф. Методология истории (от источника к исследованию). — М., 2001.
127. Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. — М., 2002.
128. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры // Избранные сочинения. — М., 1993.
129. Консерватизм. Антология. — К., 1998.
130. Кохановский В. П. Философия и методология науки. — Ростов-на-Дону, 1999.
131. Кукушка Ю. Проблемы теории международных отношений. — М., 1980.
132. Кульчар К. Основы социологии права. — М., 1981.
133. Кули Ч. Первичные группы // Американская социология сегодня. — М., 1996.
134. Кули Ч. Человеческая природа и социальный порядок. — М., 2000.
135. Кун Т. Структура научных революций. — М., 2001.
136. Куринский В. А. Россия как гиперличность // Россия и мир. Политические реалии и перспективы. — 1995. — № 1.
137. Куценко О. Д. Політична соціологія. — Харків, 1999.
138. Кэмпбелл Дж. Герой с тысячами лицами: миф, архетип. Бессознательное. — К., 1997.
139. Лапин Н. И. Предмет и методология социологии // Социс. — 2002. — № 8.
140. Лапин Н. И. Когда и как Огюст Конт ввел термин *sociologie* // Социс. — 2003. — № 4.
141. Лашук Л. П. Введение в историческую социологию. Выпуск 1. — М., 1977.
142. Лебедева М. М. Новые технологии как политико-образующий фактор в международной структуре современного мира // Мир и Россия на пороге 21 века. — М., 2001.
143. Лебон Г. Психология народов и масс. — СПб., 1995.
144. Левин З. И. Менталитет диаспоры. — М., 2001.
145. Леви-Стросс К. Структурная антропология. — М., 1985.
146. Ленин В. И. Экономическое содержание народничества // Полное собрание сочинений. — Т. 1. — М., 1971.
147. Ленин В. И. Письмо к И. Арманд от 30 ноября 1916 г. // Полное собрание сочинений. — Т. 49. — М., 1975.
148. Лесны И. О недугах сильных мира сего. Властители мира глазами невролога. — Т. 1–2. — Прага, 1990.
149. Леонгард К. Акцентуированные личности. — К., 1989.
150. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. — М., 1998.
151. Лихтенштейн В. М. Фундаментальные исследования как рентаобразующий фактор // Общественные науки и современность. — 2003. — № 1.
152. Либерализм. Антология. — К., 2002.
153. Лотман Ю. М. Культура и взрыв. — М., 1992.
154. Лойд де Моз. Психоистория. — Ростов-на-Дону, 2000.
155. Лурья А. Р. Природа человеческих конфликтов. Объективное изучение дезорганизации поведения человека. — М., 2002.
156. Лурье С. В. Историческая этнология. — М., 1998.
157. Макаров Н. Д. Контент-анализ. — М., 2001.
158. Макайвер Р. Реальность социальной эволюции // Американская социальная мысль. — М., 1996.
159. Макиавелли Н. Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. О военном искусстве. — М., 1996.
160. Максаковский В. П. Историческая география. — М., 1999.
161. Малинецкий Г. Г. Нелинейная динамика и теория истории // Общественные науки и современность. — 1996. — № 6.
162. Малкей М. Наука и социология знаний. — М., 1983.
163. Маслюк Н. В. Гендер и социальная структура. — Саратов, 2000.
164. Мангетта П. Любовь рода человеческого. — М., 1999.
165. Манхейм К. Избранное. Социология культуры. — СПб., 2000.
166. Мань Э. Повседневная жизнь в эпоху Людовика XIII. — М., 2002.
167. Матвиенко В. Я. Прогностика. Прогнозирование социальных та економічних процесів. Теорія. Методика. Практика. — К., 2000.
168. Маркузе Г. Одномерный человек // Американская социологическая мысль. — М., 1996.
169. Маркс К. К критике гегелевской философии права. Вступление // Социология. — М., 2000.
170. Маркс К. Экономически философские рукописи // Социология. — М., 2000.
171. Мартинелли А. Рынки, правительства, сообщества и глобальное управление // Социс. — 2003. — № 1.
172. Майерс Д. Социальная психология. — СПб., 1998.
173. Медушевская О. М., Румянцева М. Ф. Методология истории. — М., 1997.
174. Медушевский А. Н. Демократия и свобода личности. Токвиль и Пушкин // Россия и мировая цивилизация. — М., 2000.
175. Мертона Р. Явные и латентные функции // Американская социологическая мысль. — М., 1996.
176. Мид Дж. От жеста к символу // Американская социологическая мысль. — М., 1996.
177. Миллс Ч. Высокая теория // Американская социологическая мысль. — М., 1996.
178. Миронов Б. Н. История и социология. — Ленинград, 1984.
179. Мишо Г. История крестовых походов. — М., 1999.
180. Мнацаканян М. О. Социальное поведение, социальная общность, социальная реальность. О природе предмета социологической науки // Социс. — 2003. — № 2.
181. Могильницкий Б. Г. Введение в методологию истории. — М., 1989.
182. Моисеев Н. Н. Судьба цивилизации. — М., 1998.
183. Моисеев Н. Н. Системная организация биосферы и идея коэволюции // Общественные науки и современность. — 2000. — № 2.
184. Моисеев Н. Н. Ещё раз о коэволюции // Вопросы философии. — 1998. — № 8.
185. Мюнстенберг Г. Основы психотехники. — СПб., 1996.
186. Назаретян А. П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории. — М., 2001.
187. Націоналізм. Антологія. — К., 2000.
188. Неклесса А. Конец цивилизации или конфликт истории // Мировая экономика и международные отношения. — 1999. — № 3.
189. Нестик Т. А. Социальное конструирование времени // Социс. — 2003. — № 8.

190. Николаев В. Астед Я. Развитие человеческого общества. Критическое введение в историческую социологию // Социс. — 2003. — № 1.
191. Ницше Ф. Человеческое слишком человеческое. — М., 1990.
192. Павленко В. М., Таглин С. О. Етнопсихология. — К., 1999.
193. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. Философский анализ. — К., 2002.
194. Павленко П. Д. Социология. — М., 2002.
195. Панарин А. С. «Вторая Европа» или «Третий Рим». — М., 1996.
196. Панарин А. С. Глобальное политическое прогнозирование. — М., 2000.
197. Панарин А. С. Искусшение глобализмом. — М., 2000.
198. Парсонс Т. Система современных обществ. — М., 1997.
199. Парсонс Т. О структуре социального действия. — М., 2000.
200. Пантин В. И. Глобальная политическая история и современность // Общественные науки и современность. — 2002. — № 5.
201. Пилипенко В., Поддубный В., Черненко В. Социальный морфогенез: эволюция и катастрофы (синергетический подход). — К., 1993.
202. Пилипенко В., Привалов Ю., Щербина В. Субъективный компонент в социологическом познании. — К., 2000.
203. Петров А. М. Запад-Восток. Из истории вещей и идей. — М., 1996.
204. Плеханов Г. В. Избранные философские произведения. Т. 2. — М., 1956.
205. Плеханов Г. В. Избранные философские произведения. — Т. 3. — М., 1957.
206. Подлазов А. В. Теоретическая демография как основа математической истории. — М., 2000.
207. Покровский Н. Е. Дискуссионные проблемы социологического конгресса // Социс. — 2003. — № 2.
208. Поляков Ю. А. Историзмы // Свободная мысль. — 2001. — № 11.
209. Поппер К. Злиденность историцизму. — К., 1994.
210. Пронштейн А. П., Данилевский И. Н. Вопросы теории и методики исторических исследований. — М., 1986.
211. Психология. Словарь. — М., 1990.
212. Пригожин И. От сущности к возникновению: время и сложность в физических науках. — М., 1985.
213. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: новый диалог человека и природы. — М., 2001.
214. Ортега-и-Гассет Х. Историчне значення теорії Ейнштейна // Вибрані твори. — К., 1994.
215. Ортега-и-Гассет Х. Кант. Роздуми до роковин // Вибрані твори. — К., 1994.
216. Ортега-и-Гассет Х. Бунт мас // Вибрані твори. — К., 1994.
217. Ортега-и-Гассет Х. До питання про фашизм // Вибрані твори. — К., 1994.
218. Ортега-и-Гассет Х. Безхребетна Іспанія // Вибрані твори. — К., 1994.
219. Ортега-и-Гассет Х. История как система // Вопросы философии. — 1996. — № 6.
220. Ослапов С. И. Социология права. — Алматы, 2002.
221. Ойзерман Т. И. Научно-технический прогресс: возможности и перспективы предвидения // Социс. — 1998. — № 8.
222. Ойзерман Т. И. Марксизм и утопизм. — М., 2003.
223. Репина Л. П. «Новая историческая наука» и социальная история. — М., 1998.
224. Риккерт Г. Границы естественнонаучного образования понятий: логическое введение в исторические науки. — СПб., 1903.
225. Ритцер Дж. Современные социальные теории. — СПб., 2002.
226. Розовская И. И. Проблематика социально-исторической психологии в зарубежной историографии XX века // Вопросы философии. — 1972. — № 7.
227. Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси. Историко-бытовые очерки XI–XIII веков. — М., 1966.
228. Романовский Н. В. Историческая социология: проблемы и перспективы // Социс. — 2002. — № 10.
229. Романовский Н. В., Тонкова Н. С. Некоторые тенденции в концептуализации современности // Социс. — 2003. — № 4.
230. Российская социологическая энциклопедия. — М., 1998.
231. Рукайя Максуд. Ислам. — М., 2002.
232. Садовников . Мир системный анализ: происхождение и основные идеи // Философские перипетии. — Вестник ХГУ, 1998.
233. Сапронов В. Синергетический подход в исторических исследованиях: новые возможности и трудности применения // Общественные науки и современность. — 2002. — № 4.
235. Сиверцев М. Л. Межрелигиозный диалог в эпоху глобализации // Человек. — 2002. — № 5.
236. Сима Цянь. Шизиди // Антология древнекитайской литературы. — М., 1994.
237. Симона де Бовуар. Друга стаття. Т. 1. — К., 1994.
238. Сен-Симон А. Избранные произведения. Т. 11. — М., 1948.
239. Скиннер Б. Теории социального обмена // Американская социологическая мысль. — М., 1996.
240. Скиннер Б. Технология поведения // Американская социологическая мысль. — М., 1996.
241. Слипченко В. И. Войны шестого поколения: оружие и военное искусство будущего. — М., 2002.
242. Служинська З., Шаляка М. Генезалогія. — Львів, 2000.
243. Смелзер Н. Социология экономической жизни // Американская социология: перспективы и методы. — М., 1972.
244. Смелзер Н. Социология. — М., 1994.
245. Спенсер Г. Вивчення соціології // Філософська і соціологічна думка. — 1992. — № 1.
246. Спенсер Г. Синтетическая философия. — К., 1997.
247. Соболевська М. О. Концепція постструктуралістського синтезу П. Бурдьє. Автореферат кандидатської дисертації. — К., 1993.
248. Соболев О. М. Постмодерні і майбутні філософії. — К., 1997.
249. Сорокин П. А. Кризис нашего времени // Американская социологическая мысль. — М., 1996.
250. Сорокин П. А. Главные тенденции нашего времени. — М., 1997.
251. Сорокин П. А. Заметки социолога. Социологическая публицистика. — СПб., 2000.
252. Сорокин П. А. Самоубийство как общественное явление // Социс. — 2003. — № 2.

253. Сорокин П. А. Обзор циклических концепций социально-исторического процесса // Социс. — 1998. — № 12.
254. Сорокин П. А. Историческая необходимость // Социс. — 1989. — № 6.
255. Сорокин П. А. Система социологии. — Т. 1. — М., 1993.
256. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика. — СПб., 2000.
257. Сорокин П. А. Человек. Общество. Цивилизация. — М., 1992.
258. Сорокин П. А. Соціологія революції. Зміна людської поведінки у революційній епохи. — К., 1999.
259. Соціологія. — Короткий енциклопедичний словник. — К., 1998.
260. Сунь Цзы. Искусство войны. — М., 2002.
261. Танчер В. Теоретическая социология: особенности и пути развития // Социологическая теория сегодня. — К., 1994.
262. Тартаковский М. Историсофия. — М., 1993.
263. Тихомиров Л. А. Религиозно-философские основы истории. — М., 2000.
264. Тихвинский С. Л. Итоги XIX международного конгресса исторических наук // Новая и новейшая история. — 2001. — № 1.
265. Тишков В. А. Этнология и политика. — М., 2001.
266. Трелья Э. Историзм и его проблемы. — М., 1994.
267. Токарев С. А. Религия в истории народов мира. — М., 1986.
268. Токвиль А. Про демократію в Америці. — К., 1999.
269. Толстых А. В. Опыт конкретно-исторической психологии личности. — СПб., 2000.
270. Тойнби А. Постигание истории. — М., 1990.
271. Тойнби А. Цивилизация перед судом истории. — М., 2002.
272. Тош Дж. Стремление к истине: цели, методы и новые направления современной исторической науки. — М., 2000.
273. Тощенко Ж. Т. Предмет и структура социологии труда // Социс. — 2003. — № 3.
274. Тоффлер Е. Третья волна. — К., 2000.
275. Тоффлер Э. Футурошок. — СПб., 1996.
276. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века. — М., 2001.
277. Трофимова Е. И. Стилевые реминисценции в русском постмодернизме 90-х годов // Общественные науки и современность. — 1999. — № 4.
278. Тягло А. В., Воропай Т. С. Критическое мышление: проблема мирового образования XXI века. — Х., 1999.
279. Хантингтон С. Запад уникален, но не универсален // Мировая экономика и международные отношения. — 1997. — № 8.
280. Удовик С. Л. Глобализация. Семантические подходы. — К., 2002.
281. Українське суспільство на зламі Середньовіччя і Нового часу: нарис з історії ментальності та національної свідомості. — К., 2001.
282. Урланис Б. Ц. Военные потери: войны и народонаселение Европы XVII–XIX веков. — М., 1999.
283. Уткин Э. А. Конфликтология: теория и практика. — М., 1998.
284. Уткин А. И. Американская футурология международных отношений в XX веке. — М., 1990.
285. Черных А. И. Историческая социология на Западе (конец XX века) // Социс. — 2002. — № 2.
286. Черняк Е. Б. Цивилизография. Наука о цивилизации. — М., 1996.
287. Чешков М. А. Взгляд на глобализацию через призму глобалистики // Мировая экономика и международные отношения. — 2001. — № 2.
288. Чижевский А. Л. Космический пульс жизни. Земля в объятиях Солнца. — М., 1995.
289. Чмихов М. О. Давня культура. — К., 1994.
290. Шахназаров Г. Х. Грядущий мировой порядок: о тенденциях и перспективах международных отношений. — М., 1981.
291. Швейцер А. Культура и этика. — М., 1973.
292. Шевцов В. А. Введение в общую культурно-историческую психологию. — СПб., 2000.
293. Шкуратов В. А. Историческая психология. — М., 1997.
294. Шпенглер О. Закат Европы. Очерк морфологии мировой истории. — М., 1993.
295. Штомпка П. Социология социальных изменений. — М., 1996.
296. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма — М., 1992.
297. Хайтун С. Д. Социальная эволюция: энтропия и рынок // Общественные науки и современность. — 2000. — № 6.
298. Хачатурян В. М. Теория культурно-исторических типов Н. Данилевского: логика и противоречия // Общественные науки и современность. — 2003. — № 2.
299. Хвостова К. В., Финн В. К. Проблемы исторического познания в свете современных междисциплинарных подходов. — М., 1997.
300. Хвостова К. В. Количественные методы в истории // Вопросы философии. — 2002. — № 6.
301. Хоманс Дж. Возвращение к человеку // Американская социологическая мысль. — М., 1996.
302. Хрисанова С. Ф. Словарь гендерных терминов. — Х., 2002.
303. Философия истории. Антология. — М., 1995.
304. Февр Л. Бон за историю. — М., 1989.
305. Фельдштейн Д. И. Психология развития личности в онтогенезе. — М., 1989.
306. Форд Г. Моя жизнь, мои достижения. — К., 1993.
307. Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. — М., 1992.
308. Фромм Э. Искусство любви. — М., 1991.
309. Фромм Э. Душа человека. — М., 1994.
310. Фукидид. История. — М., 1999.
311. Фуко М. Археология знаний. — К., 2003.
312. Шарден Тейяр де Пьер. Божественная среда. — М., 1994.
313. Шарль де Голль. Военные мемуары. Т. 2. — М., 1960.
314. Шеллер М. Положения людини в космосі // Зарубіжна філософія XX ст. — К., 1993.
315. Шильман М. Е. Такты истории. Алгоритм развития всемирной истории. — Х., 1998.
316. Щербина В. Субъективная составляющая теоретизирования как предмет рефлексии различных направлений социологии // Вісник Харківського університету. — 1998. — № 5.

317. Шереги Ф. Социология образования: прикладные исследования. — М., 2001.
318. Шматко Н. А. Анализ культуры в произведениях П. Бурдьё // Социс. — 2003. — № 8.
319. Шюц А. Формирование понятия и теории в общественных науках // Американская социологическая мысль. — М., 1996.
320. Элиас Н. О процессе цивилизации. Социогенетическое и психогенетическое исследование — СПб. 2000.
321. Эстес К. П. Бегущая с волками. Женский архетип в мифах и сказках. — М., 2001.
322. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. — М., 1999.
323. Юнг К.-Г. Психология бессознательного. — М., 1990.
324. Юнг К.-Г. О психологии восточных религий и философии. — М., 1994.
325. Юнг К.-Г. Душа и миф. Шесть архетипов. — К., 1996.
326. Юрганов А. Л. Опыт исторической феноменологии // Вопросы истории. — 2001. — № 9.
327. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К., 2002.
328. Яковлев А. М. Российская государственность (историко-социальный аспект) // Общественные науки и современность. — 2002. — № 5.
329. Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. — М., 2001.
330. Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1994.
331. Ячнич А. М. Социальная инженерия в Украине // Вісник Дніпропетровського університету. Вип. 7. — 2001.
332. Abrams Philip. Historical Sociology. — Ithaca, 1982.
333. Abels Heinz. Interaktions, Identität, Präsentation. Kleine Einführung in interpretative Theorien der Sociologie, 2001.
334. Bach Maurizio. Die Europoisierung nationaler Gesellschaft. — München, 2003.
335. Becher Ursula. Geschichte des modernen Lebensstils. Essen — Wohnen — Freizeit — Reisen. — München, 1990.
336. Becker Jens. Diffusion und Globalisierung. Migrtation — Klimawandel und Aids — Europäische Befunde. — München, 2001.
337. Bock Gisela. Frauen in der europäischen Geschichte. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart. — München, 2000.
338. Brunkhorst Helmut, Koch Georg. Herbert Marcuse. Zur Einführung. — Hamburg, 1990.
339. Bruch Michael. Herrschaft in der modernen Gesellschaft. Zur Bedeutung des Organisationsverhältnisses in kritischen Theorien der Gesellschaft. — München, 2000.
340. Brozus Lars. Globale Konflikte oder Global Governance. Kontinuität und Wandel globaler Konflikten nach dem Ost-West Konflikt. — München, 2002.
341. Burke Peter. Sociology and History. — London, 1980.
342. Gerhards Jurgen. Soziologie der Kunst. — München, 1997.
343. Glasenapp Helmut. Die Fünf Weltreligionen. — München, 1992.
344. Gray John. Al Qaeda and What it means to be Modern. — London, 2003.
345. Greshoff Rainer. Die theoretischen Konzeptionen des Sozialen von Max Weber und Niklas Luhmann im Vergleich. — München, 1999.
346. Darendorf Ralf. Homo spciologicus. Ein Versuch zur Geschichte Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rolle // Kolnische Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. — Heft 3. — 1958.
347. Deger Petra, Hettlage Robert. Europoischer Raum und Grenzen. Probleme der Räumlichkeit und Identitätenbildung in einem Vereinten Europa. — Berlin, 2003.
348. Dorre Klaus. Globalisierung und Globalisierungskritik. — München, 2003.
349. Crosby Alfred. Ecological Imperialism. The Biological Expansion of Europe 900–1900. — Cambridge, 1986.
350. Immerfall Stefan. Parteien, Kulturen und Konfliktebeiträge zur multi-kulturellen Gegenwartsgesellschaft. — München, 2000
351. Joger Wieland, Schmitt Baltes. Jurgen Habermas. Einführung in die Theorie der Gesellschaft. — Frankfurt-am-Meine, 2003.
352. Joger Wieland, Meyer Hanns-Joachim. Sozialer Wandel in Soziologischen Theorien der Gegenwart. — München, 2003.
353. Jonas Friedrich. Geschichte der Soziologie. Band 2. Von der Jahrhundertende bis zur Gegenwart. — Opladen, 1981.
354. Habermas Jurgen. Zur Rekonstruktion des Historische Materialismus. — Frankfurt-am-Meine, 1976.
355. Hausen Karin. Frauen suchen ihre Geschichte // Zeitschrift für historische Frauenforschung und feministische Praxis. — 1992. — № 1.
356. Heins Volker. Max Weber. Zur Einführung. — Hamburg, 1990.
357. Helle Horst Jurgen. Theorie der Symbolischen Interaktion. — München, 2001.
358. Hellmann Kai-Uwe, Fischer Karsten, Bluhm Harald. Das Sztstem der Politik
359. Niklas Luhmanns politische Theorie. — München, 2003.
360. Hill Paul, Kopp Johannes. Familiensociologie. Grundlagen und Theoretische Perspektiven. — München, 2002.
361. Huntington Samuel. The clash of Civilizations. // Foreign Affairs. — Summer 1993.
362. Huber Joseph. Allgemeine Umweltsoziologie. — München, 2001.
363. Klage Jan. Wetter macht Geschichte. Der Einfluß des Wetters auf den Lauf der Geschichte. — Frankfurt-am-Meine, 2002.
364. Kolberg Stephen. Einführung in die historisch-vergleichende Sociologie Max Weber. — München, 2003.
365. Korte Hermann. Einführung in die Geschichte der Soziologie. — Opladen, 1993.
366. Korte Hermann, Schoffers Bernhard. Einführung in Hauptbegriffe der Soziologie. — Opladen, 1993.
367. Kopp Johannes. Bildungssociologie. — München, 2003.
368. Lange Stefan. Niklas Luhmanns Theorie der Politik. Eine Abklorung der Staatsgesellschaft. — München, 2003.
369. Lawrence Kaplan, Kristol William. The War over Iraq. Saddam's Tyranny and America's Mission. San-Francisco, 2003.
370. Luhmann Niklas. Soziale Differenzierung. Zur Geschichte einer Idee. — Hamburg, 1985.
371. Luhmann Niklas. Geschichte als Prozess und die Theorie soziokultureller Evolution. — Sociologische Auklorung. — Opladen. — 1981.
372. Luhmann Niklas. Liebe als Passion. — Frankfurt-am-Meine, 1982.
373. Luhmann Niklas. Rechtsociologie. Hamburg, 1987.

374. Luhmann Niklas. Ökologische Kommunikation kann die moderne Gesellschaft sich auf ökologische Gefährdungen einstellen. — München, 1990.

375. Luhmann Niklas. Beobachtungen der Moderne. — München, 1992.

376. Luhmann Niklas. Politische Planung. Aufsätze zur Soziologie von Politik und Verwaltung. — Hamburg, 1994.

377. Marcuse Herbert. Notes on the Problem of Historical Laws. // *Partisan Review* — 1959.

378. Martin Hans-Peter, Schumann Harald. Die Globalisierungsfalle. Der Angriff auf Demokratie und Wohlstand. — Hamburg, 1998.

379. Meleghy Tamas, Niedenzu Heinz-Jürgen. Soziale Evolution. Die Evolutionstheorie und die Sozialwissenschaften. — München, 2003.

380. Mokel Julius, Bauer Eva. Soziologische Theorie. Abriß der Ansätze ihrer Hauptvertreter. — München, 1993.

381. Sahn Astrid und andere. Die Zukunft des Friedens. Ein Bilanz der Friedens und Konfliktforschung. — München, 2002.

382. Morgenthau F. Politics among Nations. The Struggle for Power and Peace. — New York, 1954.

383. Siegelberg Jens, Schlichte Klaus. Strukturwandel internationaler Beziehungen. — Nürnberg, 2000.

384. Schlügel Karl. Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik. — München, 2003.

385. Schneider Wolfgang Ludwig. Grundlagen der soziologischen Theorie. Band 1. Weber — Parsons — Mead — Schutz. — München, 2002.

386. Staubmann Helmut, Wenzel Harald. Talcott Parsons. Zur Aktualität eines Theorieprogramms. — Hamburg, 2000.

387. Stuber Rudolf. Geschichte. Eine Einführung. — Berlin, 1996.

388. Sztompka Piotr. The Renaissance of historical orientation in Sociology. // *International Sociology*. — № 3. — 1986.

389. Thiede Udo. Virtuelle Gruppen. Charakteristika und Problemdimensionen. — München, 2003.

390. Tilly Charles. As Sociology meets History. — New York, 1981.

391. Nolte Ernst. Historische Existenz zwischen Anfang und Ende der Geschichte. — München, 1998.

392. Opp Karl-Dieter. Methodologie der Sozialwissenschaften. Einführung in Probleme ihrer Theoriebildung und praktischen Anwendung. — München, 2002.

393. Reese Walter-Schöffel. Luhmann zur Einführung. — Hamburg, 1992.

394. Reich Wilhelm. Die Sexuelle Revolution. — München, 1993.

395. Ries Wilbrecht. Nietzsche. Zur Einführung. — Hamburg, 1990.

396. Roose Jochen. Die Europoisierung von Umweltorganisationen. Die Umweltbewegung auf dem langen Weg nach Brüssel. — München, 2003.

397. Pasero Ursula. Gender — from costs to benefits. — München, 2003.

398. Parsons Talcott. Zur Theorie der sozialen Interaktionsmedien. — München, 1980.

399. Simmel Georg. Vom Wesen der Moderne. — Hamburg, 1990.

400. Thompson Philip. Voice of the Past. Oral History. — Oxford, 1978.

401. Fahrrad, Auto, Fernsehschrank. Zur Kulturgeschichte der Alltagsdinge. — Frankfurt-am-Maine, 1993.

402. Feiner Sabine. Weltordnung durch US-Leadership. Die Konzeption Zbigniew Brzezinski. — Berlin, 2000.

403. Felder Michael. Die Transformation von Staatlichkeit. Europoisierung und Bürokratisierung in der Organisationsgesellschaft. — München, 2001.

404. Fleck Christian. Soziologische und historische Analysen der Sozialwissenschaften. — München, 2000.

405. Frisby David. Fragmente der Moderne. Georg Simmel — Siegfried Fracauer — Walter Benjamin. — Wiedenbruck, 1989.

406. Friedrichs Jürgen. Methoden empirischer Sozialforschung. — München, 1990.

407. Fromm Erich. Haben oder Sein. Die seelischen Grundlagen einer neuen Gesellschaft. — Stuttgart, 1976.

408. Fuchs Peter, Niklas Luhmann beobachtet. Eine Einführung in die Systemtheorie. — München, 2003.

409. Fuchs-Heinrietz Werner. Auguste Comte. — München, 2003.

410. Fukuyama F. The End of History and the last Man. — New York, 1999.

411. Wehr Gerhard. Carl-Gustaw Jung. Leben. Werk. Wirkung. — München, 1985.

412. Wiedenmann Rainer. Historisch-komparative Soziologie. Themen, Theorien, Entwicklungstendenzen. — München, 2003.

413. Jung Werner. Georg Simmel. Zur Einführung. — Hamburg, 1990.

У серії «Відкрита дослідницька концепція» побачили світ:

1. Афонин Е. А., Бандурка О. М., Мартинов А. Ю. Суспільний розвиток від Різдва Христового. — К., 2000. — 312 с.
2. Афонин Е. А., Бандурка О. М., Мартинов А. Ю. Велика розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-історичний аналіз). — К., 2002. — 352 с.
3. Афонин Э. А., Бандурка А. М., Мартынов А. Ю. Великая коэволюция: Глобальные проблемы современности: историко-социологический анализ. — К., 2003. — 384 с.

Плануються до виходу:

1. Николаенко Д. В. Украина и Крым. Социокультурные очерки.
2. Соціологія глобалістики. Підручник.
3. Історична соціологія. Підручник.
4. Николаенко Д. В. Мифология Крыма.
5. Лозовий В. О. Етос юриста України.

Наукове видання

Мартинюк Андрій Юрійович,
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

ІСТОРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ (циклічна парадигма)

За науковою редакцією
доктора соціологічних наук професора Е. А. Афоніна

Редактор *Ж. М. Маркус*
Комп'ютерна верстка *В. Є. Маркуса*

Підписано до друку 05.04.2004.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Офс. друк. Ум. друк. арк. 16,74. Обл.-вид. арк. 18,0.
Тираж 1000 прим. Вид. №

УІАД «Рада»
04053, м. Київ-53, Несторівський провулок, 4
тел. (факс) 212-10-18

Свідоцтво Держкомінформу України
ДК № 69 від 29.05.2000 р.

Виготовлено в УІАД «Рада»